

ІК ИСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК № 105.
ОГІЧНА КАТЕДРА під керуванням акад. А. Е. КРИМСЬКОГО
ТЮРКОЛОГІЧНА КОМІСІЯ. № 2.

Акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ

ТЮРКИ, ЇХ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ.

LES TURKS, LEURS LANGUES ET LITTÉRATURES

I. ТЮРКСЬКІ МОВИ

Вип. II.

КИЇВ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1930

Бібліографічний опис цього видання
вищено в „Літопису Українського руку”,
„Картонному репертуарі” та інших посаж-
чиках Української Книжкової Шафти.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук,
акад. О. Корчак-Чепурківський.

Київський Міськліт № 232. 1980.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Шитаделя, 9).
Зам. № 661, 1200 прим. 6½ арк.

Тюрки та їх мови.

I.

Всіх тюрків досі об'єднує мова. Нема тепер єдиного тюркського фізичного типу та єдиного тюркського побуту і культури. Іслям, як переважна національна віра у тюрків. Скільки всіх тюрків на світі і в СРСР?

Тюрки (турко-татари) — сім'я народів, що говорять тюркською мовою. Мова тая, дарма що розпадається на чимало нарічів, ба навіть окремих мов, усе-ж становить собою незаперечиму єдину лінгвістичну цілість. Навпаки, з антропологічного погляду — між тюрками нема одности, це раса надзвичайно мішана, надто на периферіях.

Найчистіший тюркський тип, гадають, зацілів в осередку теперішнього тюркського розселення, у Середній Азії: у киргиз-казаків, у кара-киргизів та узбеків. У цих, найменш змішаних, тюрків — зрост середній; голова округла; обличчя подовжено-овальне; очі, — не так як у монголів, — лежать на одній простій лінії, але горішнє повіко, загортуючися ближче до внутрішнього кута ока, робить очну щілину вузькою та й спрямлює тим деяке враження монголуватості; вилиці — широкі, тільки-ж менше випинаються, ніж у монголів; ніс простий; губи товсті; колір шкіри смуглявий; волосся чорне, просте; поросьль — аж надто слабка на щоках, як і в монголів, але дужча на губах (уси) і на підборідді (вуазенька клинцовата борідка).

Ідучи далі од центру, ми постепенно, що ці тюркські ознаки змінюються.

От, у якутів помітно чималу домішку типу тунгуського, а в деякої частині — то й типу російського; у сибірських татар на Єнісеї — мішаница з самоїдами¹), а тюрків Алтая (ойратів) не дурно звати „білі калмики“ (=монголи)²). В тюрках зах. Монголії (уряихайціх та ін.) —

¹⁾ Кастрен, відомий лінгвіст уралоалтайстики, сконстатував в початку 1850 рр., що старі люди коло Саянських гір (в південній частині Єнісеїського басейну) ще пам'ятали самоїдську мову, а молодші — говорили лише по татарськи. Пор. і в дисертації Н. Катанова (про уряихайську мову, Каз. 1903) його звістки про камасиців-качиців (ст. XVII—XVIII).

²⁾ Що історичні обряди говорили мовою монгольською, тільки виншою говіркою, про те свідчить „Збірка літописів“ монгольського везіра Решідеддіна поч. XIV в. Див. вид. Березіна в VII т. „Трудовъ Вост. Отдѣл. Археол. Общ.“ (Спб. 1861): Qowm-i Ойрат. Логет-и ишан, нер-ченд могулі-с-т, ба логет-и діг'яр ецвам-и Моголь ондек тевавоті даред. Меселян, ан-ки „кард“-ра (=„ніж“) діг'яран „qітуда“ گүйенд, ве ішан „хидга“ (ст. 101).

яскрава мішаниця з монголами; у таранчів в домішка китайська. Башкири та їх західні сусіди волзькі татари — одні скидаються на фінів (а чуваші — аж через лад), інші, знов, схожі з слов'янами: багато бозбельзьких татарів мають тип цілком європейський. В туркменах сила антропологічних ознак іранських-перських; азербайджанці й собі аж надто скидаються на іранців (персів, курдів). У кримських татарів в середині півострова непогано зацілів щирий тюркський тип (рештки ногайців; вони-ж — острівці у Добруджі, на півн. Кавказі та в Астраханському краї); та татари кримського узбережжя — тюркська мішаниця хазарів, греків, генуезців і ін., навіть українців (через жіноч-бранок, через помусулманених рабів), то-що. В османських турках Малої Азії та Європи, головних теперішніх носіях усетюркської ідеї, таку силу мають грецькі, слов'янські, албанські, черкеські та ін. домішки (на узграїччях північної Сирії та північної Месопотамії — домішки арабські), що од давнього чистого тюркського типу в османах, сказати-б, що й нічого не залишилося.

Це протяжне вікове зміщування тюрків з різними чужими народами, у звязку із впливом неоднакових географічних та економічних умов довгого історичного життя тюркських племін, на величезному просторі від Льодового океану (якути) аж до теплого Середземного моря (османі), привело до того, що тепер не існує так-само й единого національного тюркського побуту, єдиної тюркської культури, єдиної тюркської етнографії.

Можна, правда, притягаючи до діла і те, що каже історія, і те, що кажуть теперішні етнологічні постереження¹⁾, з певністю говорити, що однічна ознака тюркського побуту — то було життя не мисливське, як у монголів, а кочове-номадське, з родовою громадською організацією, з кочовою державою-ордою, що розпадається на родові улуси. Кочовий побут у середньо-азійських степах ще й досі животів (хоч з кожним десятиріччям, не з своєї волі, скорочується), а котрі тюрки давно попереходили до осіло-хліборобського й осіло-міського життя, на їхньому побуті одбивається кочування в формі т.зв. культурних пережитків: звичаїв, обрядів. — За головне багатство для кочовика-турка правила, нехай які вони економічно важливі, не вівці й не велика рогата худоба, а табуни коней; їх маючи, тюрки, в своїй кочовій історії, могли раз-у-раз бути рухливими й легко пересуватися з місця на місце в своїх мандруваннях; усякі громадські оборудки, міна, купівля-продаж, колективні наради — не так давно, за історичної пам'яті, навіть в османів одбувалися верхи, на кінських спинах, — як і тепер це робиться в кочових тюрків Середньої Азії. — Рухоме тюркське житло, сказати, старо-національного типу — кругла кибитка. Тюркський тип кибитки одрізняється від монгольського

¹⁾ Основна робота — H. Vambery: Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes, auf Grund sprachlicher Forschungen erörtert, Ліллп. 1879; його-ж таїк: Das Türkenvolk in einer ethnologischen und etnographischen Beziehungen geschildert, Ліллп. 1885.

тим, що верх у неї становить собою не конус, а округлу баню; тички, що творять собою дах кибитки, вигнуті. В осілих тюрків, які живуть у чотирикутних хатах, а не в кибитках, весільні обряди та весільне хатне прибрання ще й досі не раз показують, що вони виробилися були в житлі округлому. Та й групи хат у якомусь татарському селі, прим. на Поволжі, нераз розставлені бувають не рівними вулицями, а кружалом, родовим гніздом, наче кибитки на кочовищі. — Харч у тюрків-номадів — почасти м'ясо (кінське теж), варене, не смажене; почасти — молочні вироби, що поміж ними сироватка й кисле молоко залишається й до наших днів за улюблenu їжу навіть в османів, дарма що вони давно вже кинули кочувати; а кумиз з кобилячого молока — то визнане спільно-турецьке національне пиво. — Споконвічна обробна промисловість у тюрків — ткуряна та смушева справа; цей промисл і городани досі полюбляють, що-до своєї техніки — то й до цього часу він у цілому тюркському світі одинаковий. Дуже практичний у кочовому побуті, виробляється й посуд-начиння з шкіри; оброблюють тюрки й ріг, легко приступний пастушачий матеріал. Національний тип одягу, як знати з найдавніших статуй тих тюрків, яких китайці називали тукю (з VI в. починаючи), залишається в багатьох тюрків, ще й досі, усе той самісінський стародавній: високо-верхі шапки в чоловіків, циліндричні високі убори в жінок; до цього — халати з довгими полами, пристосовані щоб їздити верхи. Скрізь у тюрків, хоч-би й городян, досі заціліла любов до м'якого взуття, без закаблучків та підшитих підметок, — що їх і не потрібував кочовик-верхівець, не маючи багато ходити пішки.

Не важко і ще нашукати низку інших побутових особливостей, які можна вважати за всетурецькі національні; тільки-ж, загалом кажучи, важко вже тепер говорити про єдину турецьку етнографію та єдину турецьку культуру.

В релігії знайдеться тепер одности у тюрків куди-більше, ніж в іншій-якій царині. Геть-геть переважна маса турецької людності визнає тепер іслам (замість давнього шаманства), ба ще й уважається за його підпору. Та єдинання навіть і тут не абияк порушується через поділ тюрків на секти шіїтів та суннітів, які досі раз-у-раз фанатично ворогували між собою, тяжче ніж з іншими вірами, та й інакі не звали одні одніх, як „прокляті“, „мель‘ун“; проповідь панісламського об’єднання усіх тюрків лишається справою самісінської інтелігенції. А окрім того частина тюрків, що сидять у сусідстві з монголами, калмиками та китайцями, визнають буддійство. Є зреформовані шаманісти (напр. алтайці-ойрати). Частина алтайців — православні християни, так само як якути десь аж до Льодового океану, чуваші на Волзі, гагаузи в Басарабії, Добруджі та Болгарії.

Скільки всіх тюрків — того не встановлено як слід з належною статистичною точністю. Оснівна праця, що од неї узагалі доводиться виходити у питанні про турецьку народність, це Н. Аристов: „Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей и свѣдѣнія

объ ихъ численности" 1896¹); і отож, як вираховував Н. Аристов, цифра усіх тюрків на світі була на 1896 рік менша ніж 26 мільйонів (25.843.266 душ, чоловіків та жінок). Всеросійський перепис 1897 року, що наслідки його опублікував Н. Троїцький (СПБ. 1905), показав, що принаймні для тих тюрків, котрі живуть у Росії, можна Аристова цифри трохи підбільшити. Французький тюрколог J. Deny у вступі до своєї *Grammaire de la langue turque* (Пар. 1921) і в розділі присвяченому тюркам у виданні A. Meillet et M. Cohen: „Les langues du monde“ (Пар. 1924) використав дані як Аристова, так і російського перепису 1897 року та й, у підсумку своїх статистичних вирахувань, вивів загальну цифру 30.331.960. При цьому, однаке, Дені зазначив²), що, вважаючи на той відсоток нормального зростання тюркської раси, який показано у виданні „Азіатская Россия“ (Спб. 1914), треба покласти, що на наші часи цифра тюрків зросла мабуть ще мільйонів на дев'ять, себ-то переходить за 39 мільйонів. Висновок Дені трохи чи не цілком збігається з вирахуваннями німецького орієнталіста Март. Гартмана в „Mitteilungen“ берлінської сходознавчої семінарії 1917 р. (ст. 98): „В османській державі за найвищим підрахуванням 6 7 мільйонів тюрків; російсько-підданих — безперечно не більш, як 25 мільйонів; у Персії — їх що-найбільше 7 мільйонів; коли на тюрків, розпорощених по інших країнах, покласти 1 мільйон, то загальна цифра вийде — і то вже добре — 40 мільйонів“.

І француз Дені, і німець Гартман приймають цифру 39-40 мільйонів як максимальну. Турецькі письменники та публіцисти йдуть далі; напр. літератор Ахмед Мідхат у своїй статті, яку він умістив для російських читачів у „Стамбульскихъ Новостяхъ“ (1909, № 9), каже: „турковъ на земномъ шарѣ считается отъ 40 до 50 миллионовъ“ (ст. 6); а орган ліберальних османських богословів часопис „Іслам меджмua-сы“ = „Ісламський збірник“ у статті, присвяченій пантюркізмові (1914, II, ст. 471-480), трактує питання, як „розбуркати почуття одности у мусулманської тюркської нації, що нараховує аж 100 мільйонів“³.

Насправжки, навіть цифра 40 мільйонів викликає сумнів. А вже-ж будь-що-будь у межах колишньої Росії, теперішнього СРСР, важко налічити ті 25 мільйонів тюрків, що їх, правда з застереженням, ладен був визнати Гартман: російські офіційні дані хитаються між 15-17 мільйонами.

У „Списке народностей С.С.С.Р.“ І. Зарубина (Ленінгр. 1927), що його видала „Комиссия по изучению племенного состава населения С.С.С.Р.

¹) Праця Аристова (між іншим, повна бібліографічний вказівок) — у петербурзькій „Живой Старинѣ“ 1896, вип. 3 та 4-ий. Посутня на неї рецензія — В. Бартольда в „Зап. Вост. Отдѣленія Русск. Археол. Общества“ т. XI (1899), ст. 341-356. „Указатель“ власних іменнів, що склали Н. Бравин та Н. Беляев — у „Запискахъ Русск. Геогр. Общ. по отдѣлу этнографии“, 1903, вип. 2.

²) *Les langues du monde*, ст. 195-196.

³) Саме-іменно проти цього заєвлення часопису „Іслам меджмua-сы“ М. Гартман і захтів зазначити в берлінських „Mitteilungen“, що більш як 40 міл. тюрків налічити відяк не можна.

и сопредельных стран" Уссесоюзної Академії Наук, ми знайдемо для тюркського плім'я (погрупованого за системою А. Самойловича) такі дані:

А. Чуваші — 1.062.005.

Б. Північно-західня тюркська група: алтайці-ойрати, кумандинці, теленгети, телеути — 43.157. Білоруські татари, ногайці, карачаївці, балкари, кумики — 332.539. Башкири, тетярі — 610.314. Татари Поволжя, мішари (мешеряки) — 2.450.568. Тобольці, сибірські бухарці, барабинці, чулимці — 64.852. Киргиз-казаки, кара-калпаки, кара-киргизи — 4.740.075.

В. Південно-західня: басарабські гагаузи, південно-кримські татари¹⁾, азербайджанці, грузинські кара-папахи, османі — 1.814.110.

Г. Південно-східня група: узбеки, кураминці, таранчі, кащарці — 3.916.197. Алтайські чернєві татари, томсько-кузнецькі татари — 14.506.

Д. Північно-східня група: шорці, лебединці, кизилці, абанські татари (сагайці, качинці, бельтіри, койбали й камасинці); урянхай-сойоти, карагаси — 50.668.

Е. Якути з долганами — 221.007.

Усього — 15.217.998.

Трохи більший підсумок можна вивести в заокруглених, себ-то не надто точних цифрах, з офіційно видаваних довідкових календарів С.Р.С.Р., напр. „Все республики и автономные области С.С.С.Р.“ (Москва 1928).

Згідно з їх даними, радянський Азербайджан має тюрків 1.396.000, Нахічеванська автономна країна у кол. Ериванській губ. — 90.200, Нагірний Карабах у кол. Бакинській губ. — 12.500 (9,6% серед 90% вірмен), у Вірменії 79.200, у Грузії 187.700. На півн. Кавказі автономні республіки: Дагестан — 157.800 тюрків, Чечня — 3.000 (решта людності — чеченці), Кабардино-Балкарська країна — 36.700 (решта кабардинці), Карачай — 53.300. У північно-кавказькій калмицькій країні („Калмыцької області“, на території кол. Ставропільської губ., Терської обл. та Астраханської губ.) живе серед калмиків 1400 тюрків. У Криму 178.000 (бл. ¼ людності). Чувашія — 690.000. Марійська країна — 24.100; Волоська країна 37.900; республіка німців Поволжя — 2.900. Татаристан (осередок Казань) — 1.400.800. Башкирія (центр Уфа) — 1.370.000. Казакистан (Киргиз-казацька республіка; столиця попереду Оренбург, далі Кизил-Орда або кол. Перовськ, теперішня-ж столиця Алма-Ата, кол. Верній) — 3.900.000; автономна Каракалпакська країна Казакистану (коло Аральського моря й Аму-Дар'ї) — 296.000. Киргизистан (Кара-киргизія, на узгравничі Кашгара й Турфана) — 794.500. Ойратська (алтайська) автономна країна (Томської губ.) — 42.000. Узбекистан (центр Самарканд) — 4.002.800, з автономною республікою Таджікистаном — 164.500 (бл. 20% людності) й автономною памір-

¹⁾ Жадної цифри для кримських татар академічний „Список народностей“ 1927 р. не подає, і ми її черпаемо з нашого джерела.

ською країною Гірно-Бадахшанською — 3.900. Туркменістан (центр Ашхабад) — 892.800. Якутія — 235.000.

Усього: бл. 16.053.000

Беручи на увагу, що багато з статистичних племінних даних СРСР зібрано зовсім недавно, вже в 1920-х роках, навіть у другій їх половині, доводиться цифру навіть 20 мільйонів, поки-що, покласті лише як максимальну для числа всіх тюрків в С.Р.С.Р.

II.

Лінгвістична приналежність тюркської сім'ї мов. Деякі типовіці її особливості.
Становище якутів та чuvашів.

Оті мови тюркські („турецько-татарські“), якими говорить може з 40 мільйонів людей і які, по суті, являються лише однією мовою, що розпадається на силу нарічів (або теж „мов“) та піднарічів, становлять собою галузь алтайської сім'ї або (коли узяти ще ширше) — урало-алтайської мовної сім'ї. Спеціально до алтайської групи ввіходять як члени: галузь тюркська, галузь монгольська (монголи, буряти, калмики) і галузь тунгузька, або манчжуро-тунгузька (тунгузи, манджу та ламути). Як члени групи уральської — мали-б долучитися ще мовна галузь угро-фінська та самоїдська; тільки ж слід пам'ятати, що, хоч група уральська (мови уг.-фінська та самоїдська) і класифікується у значної частини дослідників як споріднена з алтайською¹⁾), все-ж така класифікація для багатьох залишається ще спірною, не остаточно доведеною. А от тунгузів, монголів і тюрків лінгвістична спільність — заперечень не викликає.

Своєю будовою мова тюрків, як і інших алтайців (та й як мови народів сім'ї уральської), належить до типу аглютинативного, або наростишкового: ролю морфологічних флексій грають афікси, що безпосередньо сполучаються з чистою основою слова, а спеціальніші граматичні відтінки виявляються через вставлення певних інфіксів між основою та закінченням. Прим. „ев“ — хата, „ев-лер“ — хати (pl.), „ев-ім“ — моя хата, „ев-лер-ім“ — мої хати; „сев-мекъ“ — любити („сев“ — то пень „люб“, а „мекъ“ — інфінітивне закінчення), „сев-дір-мекъ“ — приневолити любити, „сев-іш-мекъ“ — любитися, „сев-іль-мекъ“ — бути любленим. Або: „йаз-маң“ — писати, „йаз-(ы)“ — писання, „йаз(ы)-джы“ — писар, „йаз(-ы)-джы-лың“ — писарство. — Приіменників (praepositiones) нема, а є післяіменники (postpositiones), що долучаються або безпосередньо до nominativ'a, ніби відмінкова флексія („ев-дә“ — в хаті, „ев-дән“ — із хати, „ев-іле“ — з хатою), або долучаються до форми genitiv'a: „евін-ічюн — для хати“.

З наведених прикладів почасті вже видно, що в усіх таких будуваннях граматичних форм та вивідних слів має силу (не чужий і для уральської групи) закон т. зв. сингармонізма, або „гармонії (тоб-то

¹⁾ Див. прим. Н. Winkler: Die Zugehörigkeit der finnischen Sprachen zum uralaltaischen Sprachstamm — в „Keleti Szemle“, т. XII (1911), ст. 1-38.

асиміляції) голосівок": нарости, що долучаються до переднього звукового ряду, до „мнякого“ (піднебінного) пня (де є звуки „е“, „і“, „ö“, „ü“), набирають і собі відтінку „мнякого“; нарости, що долучаються до заднього ряду, до „твердого“ (не піднебінного) пня (де є звуки „а“, „ы“, „о“, „ү“), набираються „твердості“. Приміром, в „сев-мек“ = любити, „дён-мек“ = вернутися, інфінітивне закінчення звучить „мекъ“, але в „ал-маq“ = брати, „çыр-маq“ = розбивати, закінчення звучить „маq“. Так само: „ев-лї = хатнїй, але „ав-лы“ = мисливський. Інший випадок „гармонії голосівок“ — той, коли губна пнева голосівка („о“, „ү“, „ö“, „ü“) має вплив на негубні звуки „і“ та „ы“ в доданих наростках, асимілюючи їх із собою на губний лад. Приміром од „суч“ (= гріх¹) прикметник звучить „суч-лу“ = грішний, вивідне слово — „суч-луq“ = грішність, хоч од „ав“ (= полювання) прикметникчується як „ав-лы“, од „баш“ (= голова) вивідне слово звучить „баш-лыq“; „къой“ = село, „къой-лў“ = сільський, „къой-лўкъ“ = сільськість (замість сподіваного „къой-лї“, „къой-лікъ“). Разом з тим змінюються, при таких формуваннях, і характер задненебінних („горлових“) приголосних (консонант): в першій випадкучується вимова передньонебінна: „къ“, „гъ“ („сев-мекъ“ — любити, „біль-гъ“ — знаття), а в другій випадку — вимова задньонебінна („ал-маq“ — брати, „йаз(ы)“ — писання). Найпослідовніше, найсистематичніше переводиться закон сингармонізма в мові тюрків османських.

Ще риса з тюркської (та й загалом алтайської) фонетики: слово на своєму початку не терпить збігу двох, а тим паче трьох приголосників. Через те, позичаючи чужі слова, що починаються двома приголосними, тюрк намагається перед тими приголосними ставити звук „і“ чи „ы“; приміром, ім'я „Степан“ тюрк вимовляє як „Істепан“, слово „statistique“ обертає в „ыстатыстык“²). Знов-же: тюркські мови не люблять починати слово з протяжно-давінкого (сонорного), звука, навіть без збігу з іншим якимсь приголосним, і через те в чужих запозиченнях вони до протяжно-сонорного початкового звука теж охоче додають призвук „і“ чи „ы“ (варіанти — „ў“, „ү“). Приміром, русів татари звуть „урус“; позичене з російської мови слово „лавка“ вимовляють „улавка“; перське слово „руза“ (піст) обертають в „уруз“; ім'я іранського витязя Рустама (Ростема) переробили вони в „Уруслан“, і т. і.

З синтаксично-морфологічних тюркських (чи, там, узагалі алтайських) особливостей варто зазначити, що рід чоловічий і жіночий граматично не одрізняються: „о“ = він, вона; „еї оқлан“ = добрий хлопець, „еї қыз“ = добра дівчина. — Типова синтактична особливість — визначник повинен стояти перед визначуваним словом (повна супротивність мовам

¹ Слово „суч“ тюрки позичили, напевне, з мови китайської, але це запозичення — дуже давнє, і слово зробилося цілком тюркське.

² Правда, тепер по деяких варіччях трапляються вже й одхлення від такого правила, та й то в своїх рідних словах. Воєзмім „қызыл“ (= червоний), де перший склад „қы“ не має на собі наголосу. В вимові, прим. киргиз-казаків, це словочується як „қызыл“, „զալ“.

семітським). Не можна по тюркськи (як і в інших алтайських мовах) сказати: „хата парубка“, а тільки: „парубка хата“, „оғланын еві“; не можна сказати: „вона — дівчина добра“, а треба: „вона — добра дівчина“, „о ёй қыз дыр“. Допомічне дієслово „дыр“ (= „є“) поставлено тут, як бачимо, в кінці речення; це — загальне правило і для кожного іншого дієслівного предиката; прим. щоб перекласти наше „дівчина оця іде додому“ говориться за звичайним тюркським синтактичним порядком слів: „оця дівчина додому йде“, „бу қыз еве گідер“.

Серед тюркської сім'ї мов дуже відокремлене місце належить мові якутів у Сибіру та мові чувашів (нащадків волзьких булгар) на Волзі коло Чебоксар. Чувашська мова, як показують порівняльні досліди Н. Поппе, то — середина між мовою тюркською та монгольською: очевидчаки, передісторична монголо-чувашсько-тюркська прамова розпалася на дві групи: а) монгольську, б) чувашсько-тюркську¹⁾.

Коли виключити мови якутську та чувашську, то всі інші тюркські наріччя або мови, що розкинулися на величезному просторі від сибірського Алтаю й китайського Туркестану геть аж до Егейського архіпелага й європейської Туреччини, вийдуть дуже близькі поміж собою. У декотрих російських тюркологів є нахил звати їх усі одним іменням: „турецька мова“. Тільки-ж, у живій обихідці лиш за мовою тюрків османських (у Малій Азії, або в Анатолії, і на Балканському піво-ві) закріпилася спеціальніш ота назва „мова турецька“; а щоб од османів одрізнати тих, хто говорить інакшими тюркськими наріччями, вони всі звуться „турками“ (з „ю“, а не „у“) або „турко-татарами“. І цю термінологію, прийняту й у самих-таки тюрків, нікак не можна нехтувати, дарма що в очах тюрколога-лінгвіста усі вони могли-б зватися однобірно: або лише „турками“, або лише „турками“. Французи пишуть „turc“ для османів, „turk“ для інших тюрків.

III.

Дуже неоднакові системи для класифікування тюркських наріччів. Пере старілий погляд Ремюза та ін. Система Вамбері та Авг. Мюллера. Скептичні думки Вінклера. Класифікація Радлова, Корша та Самойловича.

Сильна близькість поміж тюркськими мовами почали навіть не дас легкії зможи покласифікувати їх по тісніш об'єднаних групах.

Число пропонованих класифікацій дуже велике, вони здебільшого різко не збігаються у різних учених, і тепер здебільша являють нам лише інтерес історичний.

¹⁾ Див. Н. Поппе: „Чувашский язык и его отношение к монгольскому и тюркскому“ в Изв. Росс. Акад. Наук 1924; „О родственных отношениях чувашского и турко-татарских языков“ (Чебоксары 1925, з бібліографією); „Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältniss zu den Türkensprachen“ у будапештському „Körösi Csoma-Archiv“ 1926, II; „Altaiisch und Urtürkisch“ — в Ungarische Jahrbücher VI, 1926; „Die türkischen Lehnwörter im Teчуwassischen“ — Ungarische Jahrbücher VII, 1927.

Приміром, один час мав успіх свою класифікацію Абель Ремюза (Rémusat: „Recherches sur les langues tartares“, Пар. 1820). Ремюза одрізняв п'ять галузів: якутську, уйгурську (куди він вносив мову і джагатайців і туркменів), ногайську (кримсько-астраханську), киргизьку й „турецьку“ (себ-то османську, разом з чувашською мовою). Тепер така класифікація мусить здаватися кожному не тільки за явно перестарілу, ба навіть може викликати осміх¹⁾). Інші, теж застарілі системи наведено у І. Березина в його „Recherches sur les dialectes musulmans. I. Système des dialectes turcs“ (Каз. 1848). Тільки ж і самого Березина систему наука незабаром одкинула, як і багатьох дальших, включаючи сюди навіть відомого дослідника середньо-азійських наріччів Г. Вамбері: Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen (Лейпциг 1885, ст. 85-86).

Безперечно був обізнаний з Вамберіем, пишучи свою „Історію ісламу“ (1885-1887)²⁾, Авг. Мюллер, що його праця в російському перекладі мала дуже довгий час величезну силу над усім напрямом сходознавчої науки в Росії. З Авг. Мюллера був не тільки історик, а й тюрколог-лінгвіст (йому належить турецька граматика³⁾), і тому його слова про тюркські мови мусіли бути для читачів аж надто авторитетні. В розділі „Блукання тюрків“ (нім. т. II, ст. 72—74; рос. т. III, ст. 76—77) Авг. Мюллер дає ось яку класифікацію: треба окрім виділити якутів і чувашів, бо в них мови доволі самостійні,— і тоді всі інші тюрки становитимуть собою три групи. Перша група — тюрки північні, або сибірські татари. Друга — тюрки східні, тоб-то кашгарські татари (в зах. Китаї), узбеки, бухарці, хівінці, то-що (та й давні уйгури, див. нім. т. II, ст. 232; рос. III, ст. 252) і близько з ними споріднені татари кримські і казанські, — рештки тих тюркських племін, котрі в XIII і XIV в. на південному сході Русі під головуванням ханів монгольського роду становили могутню кипчакську державу, що звичайно зветься „Золота Орда“. А третя група — тюрки західні: азербайджанці (та й деякі тюрки в інших провінціях Персії), османи, та ще туркmeni, що довгий час їх помилково зараховували до гурту тюрків східних. В Передню Азію в XI-XIII вв. насунули з середньої Азії тюрки західні: гузи (сельджуки і ін.) та туркmeni, та їх мішаница османи; а в південну Русь у XIII в. — тюрки східні.

Дуже заслужений спеціаліст в урало-алтайському порівняльному мовознавстві Г. Вінклер (H. Winkler) не вважав за неминуче-обов'язкову

¹⁾ А втім, навіть шісдесятма роками пізніше (1881) цю самісінську, яскраво застарілу й недоладню Ремюзову класифікацію популярно подавали російським читачам, як нещаче-то прийняту в європейській лінгвістіці. Див. „Лінгвістика Абеля Овелака, перевод з 2-го франц. видання, Спб. 1881, видання Л. Ф. Пантелеєва“, ст. 100—101. Видавничча фірма Л. Пантелеєва вважалася за дуже солідну.

²⁾ Aug. Müller: Der Islam im Morgen- und Abendlande — в Онкеновій серії. Російський переклад: „Історія іслама“ 4 т. т. (Спб. 1895-1896).

³⁾ Aug. Müller: Türkische Grammatik, Берл. 1889, у серії „Porta Linguarum orientalium“.

річ, у порівняльно-філологічних дослідах, зводити теперішню безліч тюркських наріччів до нечисленних вужчих комплексів: він (принаймні у головній своїй праці: *Die ural-altaischen Sprachen*, Берл. 1884), оглядаючи тюркські наріччя, попросту характеризує кожне наріччя зокрема, покликуючись рівнобіжно на старовинну мову середньоазійських уйгурів та південно-русських половців (куманів), на сьогоднішні мову турків-османів, азербайджанців, туркменів, узбеків Хіви та Бухари, казанців, чагатайців, на наріччя південного Сибіру, Монголії та Степового краю: алтайців, телеутів, чернівих татар (туба), шорців (на півн. Алтаї, по горішній Обі), сойотів або урянхайців (у західній Монголії), тут-таки й горішньо-енісейців — сагайців, койбалів, карагасів, качинців, кизилців, кюериків (на р. Чулимі), далі — киргизів (киргиз-казаків), барабинців, тобольців, тюменців, башкирів і т. д., — одне слово: користується ними не групуючи їх в тісніші «сім'ї», а поодиноко та в суміші. Тільки-ж і той самий Вінклер тямив, що все-ж куди-вигідніш — розрізняти в тюркських мовах обмежене число груп¹⁾. Та чогось самостійно-оригінального він не дав²⁾.

Найбільшого поширення набула класифікація акад. В. Радлова³⁾. За Радловим, тюркських наріччів є чотири групи: 1) східнія (мови Алтая, Барабинського степу, горішньої Обі та Єнісею); 2) західнія (татари зах. Сибіру, кара-киргизи, киргиз-казаки, башкири, себ-то потюрчені угро-фінні, татари Поволжя); 3) середньо-азійська (у китайському Туркестані таранчі, кашгарці та ін., узбеки емірства бухарського та ханства хівінського, сарти, себ-то потюрчені середньо-азійські іранці) і 4) південна (туркмени, азербайджанці, османі, болгаро-румунно-басарабські гагаузи, південно-кримські татари). В основу Радлівського поділу покладено переважно різний ступінь додержання „гармонії голосівок“ та глухість або дзвінкість приголосних у певних фонетичних позиціях⁴⁾, — звичайно, з огляdom і на інші деякі фонетичні особливості⁵⁾. У цій

¹⁾ Див. Вінклерові „*Die uralaltaischen Sprachen*“ у будапештському часописі *Keleti Szemle* 1900, ст. 132-140, 195-205; на ст. 132 зазначено інші його писання.

²⁾ Останнє його слово про цілу алтайську сім'ю — Н. Winkler: *Die altaische Völker- und Sprachwelt*, Лейпциг 1921 (ст. VI та 86); це — резюме (аподиктічне, без показання джерел) піложиттєвої праці автора.

³⁾ Свою класифікацію Радлов обґрунтував у *Phonetik der nördlichen Turksprachen* (Лейпциг 1882-1883, I, ст. 280-291) і в *Altürkische Studien* (в *Ізвістіяхъ Росс. Акад. Наукъ* 1911, ст. 305 і 427).

⁴⁾ Наприклад, у Радлівських східніх діялектах (алтайських, то-що) на початку і в кінці слів чуються тільки глухі приголосні, прим. *n*, *m*, („паш“ = голова, „тіль“ = язик), а в середині слова між двома голосівками — чуються приголосні дзвінки (пажы = голова його, кікші = людина). На протилежному ж кінці тюркської території, в діялектах південних (у туркменів, османів і ін.) на початку і в кінці слів переважають приголосні дзвінки (прим. *b*, *d*; „баш“ = голова, „діль“ = язик), а в середині слова поміж двома голосівками глухі приголосні можуть залишатися (башы = голова його, кіші = людина). Група західнія (як от, діялекти волзьких татар) та середньо-азійська (от, узбеки) займають з цього погляду середнє становище.

⁵⁾ От, для Радлівських середньо-азійських наріччів типова особливість — та, що в них нема голосівки *ы* (є лише *i*) і нема твердого *л* (а є м'яке *l*), — а в інших Радлівських групах є *ы* і *i*, є тверде *л* і м'яке *l*.

Радлівській класифікації доволі непохитно поставлено тільки останню групу (туркмено-азербайджансько-османську), що її Радлов узивав південною, хоч географічно вона з повним правом могла була зватися й західною.

Та так її потім і називав акад. Хв. Є. Корш у своїй „Класифікації турецькихъ племенъ по языкамъ“ 1910 р.¹⁾), що на ю ї досі ще не аби-як уважають. За Коршем, тюркські наріччя поділяються на такі три (або кінець-кінцем чотири) групи: 1) західно-туркська (османи, азербайджанці й туркмени, — звичайно, так само гагаузи та південнобережні кримчаки); 2) східня, що сильно не збігається з Радлівським групуванням — почасти мертві мови (орхонсько-енісейських написів VI—VIII вв., уйгурська, чагатайська, половецько-куманська), почасти ж живі (карагаська, койбалльська, сагайська, саларська в східному Туркестані); 3) північна — переважно ті самі татарські мови зах. Сибіру та Поволжя, які Радлов узивав „західною“ групою. Та ще Корш установлює четверту групу — змішану, куди запроваджує дуже неоднакові підгрупи, от як з одного боку якuti в глибі Сибіру та чуваші на Волзі, а з другого — середньоазійські мови Туркестану. За підвальну для свого класифікування Хв. Корш кладе спостереження: вимовляє певна група „тај“ (=гора; осм. „даъ“), чи „тау“? Формує вона дієслівний теперішній час на „р“, чи на „ä“? вимовляє вона participium praes.: „қалан“ = „той, що залишається“ (як османі), чи архаїчніш: „қалған“? і так само dativ: „қара“ = „снігові“, чи „қарға“? (словом: чи викидає вона звук γ після приголосних?).

Новішими часами проф. Самойлович спробував погодити Радлівську класифікацію з класифікацією Коршевою, запроваджуючи до їхніх систем свої додатки та модифікації. За Самойловичем, усі тюркські („турецькі“) наріччя треба поділяти на шість груп: 1) Мова османів, азербайджанців та туркменів („південна“ група за Радловим, „західня“ за Коршем) примирено названа у Самойловича групою південнозахідною, або історичніш — огузько-туркменською. Інші групи — то такі: 2) південно-східня — од півн. Афганistanу й Бухари геть аж до Кашгара, Хотана та інших оаз західного (турецького) Китаю; 3) середня — у межах Хорезма (давніше Хівінське ханство); 4) північно-західня (за Коршем — „північна“, за Радловим — „західня“) — од кримських степів через Поволжя й Уральщину в західній Сибір аж до Алтайських гір, включаючи сюди й старовинну мову половців (куманів, кінчаків); 5) булгарська (чуваші) та 6) північно-східня, куди входять і стародавні мертві мови — орхонсько-енісейська й уйгурська, а тепер її презентують тюркські народи Монголії (сойоти, або урянхайці), середнього Енісею (кизили, качинці, сагайді й т. д.) й Якутської

¹⁾ Стаття Хв. Є. Корша — в „Этнографическомъ Обозрѣніи“ 1910, кв. 84—85, ст. 114—124. До неї пор. Його статтю „Происхождение формы наст. времени въ западно-турецкихъ языкахъ“ въ „Древностяхъ Восточныхъ“, т. III, кв. 1 (М. 1907).

Автономної Республіки¹⁾). В основу поділу Самойлович, ще, кладе вимову: адаq, атаq, азаq, аяаq („нога“), զօð, զօտ, զօս, զօй („поклади!“), олмаq — болмаq („бути“). Взаємозрозумілість тюркських нарічів він висловлює емпірично в таких словах: „Кто знает османский язык, для того наиболее практическими являются переходы от османского через южнобережное наречие крымских татар к их степным говорам и затем к наречиям турецких народностей сев. Кавказа: ногайцев, карачаевцев, балкаров, кумыков, или к наречию последних через азербайджанско-турецкий язык; далее через туркменский язык — к наречиям хивинских сартов и узбеков, а через последних — к наречиям прочим узбецким и турков зап. Китая. Все указанные пути ведут с другой стороны к языку поволжских и тобольских татар и мишарей“. Сам Самойлович не заплющує очей на те, що його класифікація — „тоже временная“, і „попытки классифицировать турецкие языки увенчиваются окончательным успехом, кто бы их ни предпринимал, не ранее, чем завершится сравнительно-историческое изучение этих языков, т. е. весьма еще не скоро“²⁾.

IV.

Головні підсобні праці для ознайомлення з граматикою та лексикологією тюркських нарічів: а) османли.

Справді, філологічно вивчено тюркські наріччя ще дуже недостатньо. Найкраще стоять справа з османською мовою (в обихіді: „турецькою“), яка має вже й свої рідні, шкільно-міродатні граматики³⁾ та має й дуже багато гарних європейських підручників.

На межі посеред тими й тими можна поставити затверджену й од турецького міністерства народної освіти граматику Юсуфа (1892)⁴⁾, себ-то царгородського езуїта о. Йосипа Реалі, і теж езуїтську, з таким самим заголовком: „Grammaire complète“ (Царгород 1907), підписану „F. E. L.“ (= frère Eustache Louis). У Царгороді-ж не раз видавано корисну „Méthode théorique et pratique“ (1885-1889; 1908) місцевої людини — „спаньйола“ Мойсея даль-Медіко. Видано там і низку всяких „Guide de la conversation“, що серед них в 1880 рр. часто передруковувався й успіхом у подорожніх тішився кешенський, тоб-то ніби невеличкий, але дуже змістовний „Guide“ вірменина Гу-бей (Nar-bey) de Lusignan'a, доповнюваний його-таки

¹⁾ Див. А. Н. Самойлович: а) „Некоторые дополнения к классификации турецких языков“ Лейпциг 1922, б) передмова до „Грамматики османского языка“ Лис. 1925; в) доповідь на I-му всесоюзному тюркологічному з'їзді в Баку 1926 р. (ст. 131-139). Наочно див. Самойловичеву класифікацію у нас на ст. 117.

²⁾ „Некоторые дополнения“ 1922, ст. 3.

³⁾ Деякі з тих турецьких граматичних праць — це або якого обсягу. Прим. „Ходжа-йи Осман“ Мехмеда Риф'ата, 3 частин (Царг. 1310-1311 = 1885-1886) обіймає собою щось аж 100 сторінок.

⁴⁾ R. Youssef: Grammaire complète de la langue ottomane, Царгород 1892 (340 ст.). Він же видав і чималий „Dictionnaire turc-français“ (Царг. 1888), потім укорочена його на „Dictionnaire portatif“ (Царг. 1890).

кешеньковим словничком: *Dictionnaire de poche français-turc*“ (усе — з французькою транскрипцією¹). З інших місцевих східних виробів на цім полі треба ще згадати корисні „*Türkische Gespräche*“ М. Салахеддіна (1917).

Що до чисто-европейських опрацьовань османської граматики, то на першому місці тут стоять дуже недавно оброблені, велика обсягом (1218 ст.) і високоавторитетна наукова *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli) par J. Deny* (Пар. 1921)²; вона позбавлена, тільки, чисто-практичного відділу — діялогів, розмов. Почали-ж европейці складати турецько-османські граматики ще з першої половини XVII століття³, і в другій половині того століття Франц. Менінський, видаючи в Відні свого великого турецько-латинського словника (*Thesaurus linguarum orientalium, Viennae Austriae, 1660*), додав уже й до нього турецьку граматику, а за двацять літ після того опублікував і велике, поважні „*Linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, institutiones, seu Grammatica Turcica*“ (Віденсь 1680). У XVIII столітті тая Менінського граматика була передрукована новою (1756, „*en grante A. F. Kollar*“), так само як і словник (1780), дарма що тоді повиходило в світ чимало вже й інших праць у цій царині⁴). Давати бібліографічний реєстр для довгої низки всіх тих османських граматик, що повиходили в Європі у XVIII-му і в більшій частині XIX століття, тут не варто, але все-ж слід зазначити три-чотири видання, що ними філологи й ширша публіка користувалися найчастіше. Така була практична „*Grammaire turque*“ П. Гольдермана (Царг. 1730, ст. 194)⁵), що її двічі переклали на російську мову за Катерини II під час російсько-турецької війни (Спб. 1776; М. 1777), а словник з неї взяв для своєї граматики Amédé Jaubert: *Eléments de la grammaire turke*“ (Пар. 1823; 2-ге вид. 1833, бл. 400 ст., з діялогами, з Гольдермановим словником). Жоберову ж працю використав російський професор А. Казембек для своєї „Грамматики турецко-татарського языка“ (Каз. 1839; 2-е вид. 1846), а Казембека, знов, переклав і почасти переробив Ю. Ценкер по німецьки (Ліпц. 1848)⁶), що потім уславився як турецький лексиколог. Варта

¹) Приміром 15-е видання (*éd. entièrement refondue*) Guy-bey: *Guide de la conversation français-turc* вийшло в Царгороді 1885 (449 ст.) з присвятою Абдульхамідові Н. Його-ж *Dictionnaire de poche français-turc* мав своє 5-е видання р. 1865, а 7-ме — 1881 (448 ст.; Пар.).

²) Дені — професор паризької *Ecole des langues orientales vivantes*.

³) В Ліпеську 1612 р., studio Hieronymi Megiseri, видруковано „*Institutiones linguae Turcicae libri quartus*“, з „*exercitio*“ і словником. А французький дипломат в Царгороді, що й Коран на французьку мову переклав, André du Ryer видав у Парижі 1630 „*Rudimenta grammatices linguae Turcicae*“; 2-ге вид. 1633. Мегісером часто тепер користуються тюркологи для історії османської вимови.

⁴) „*La Gramatica del Mininski e in molta laude ed in pregio*“, характеризував її в кінці XVII століття Дж. Тодеріні у III томі своєї „*Letteratura Turchesca*“ (Венеція 1787, ст. 94), називаючи разом з тим і самого Менінського: „*questo grande Maestro*“.

⁵) Підпису Р. Holdermana не було на книзі надруковано, і граматика вийшла в світ як анонімна.

⁶) О. Бётлінг в V томі (1848) петербургського академічного „*Bulletin de la classe hist.-philol.*“ дав свої „*Kritische Bemerkungen*“ і до 2-го видання Казембекової граматики, і до німецької її обробки (ст. 289-301, 321-336, 337-352, 353-368).

уваги через славне авторове ім'я — H. Fleischer'a: *Die vollkommene und schnelle türkische Selbstlehre* (Віден 1833; 446 ст.). Широко відому в XIX в. граматику дав царгородський англієць Редгавз (J. Redhouse): *Grammaire raisonnée de la langue Ottomane* (Пар. 1846); а ніби-додаток до неї — то його-ж таки практичні розмови: „*Vade mecum of Ottoman colloquial language*“ 2-е вид. Л. 1877; 3-е 1882; 1909) та англ.-турецький і тур.-англійський словник, що перевісно призначалися (Лонд. 1856-1857) для потреб Кримської війни¹⁾). Нарешті слід згадати серед практичних підручників османської мови XIX віку — A. d. Wahr mund: *Praktisches Handbuch der osmanisch-türkischen Sprache* (Гісен 1869; без змін 1884; 1898), що автор годі склав такі самі практичні підручники і для мови ново-арабської (1861-1866) і для перської (1875).

Найкорисніші однаке османські граматики та підручники — то ті, що повиходили вже в кінці XIX в. та в XX-ім. Іх — багато, але ми визначимо лише найпридатніші, чи теоретичні, чи практичні: а) В берлінській серії „*Porta linguarum orientalium*“ — Aug. Müller: *Türkische Grammatik* (Берл. 1889, ст. 136 та 136; без практичних розмов); б) вид. берлін. семін. східних мов — J. Manissadjian: *Lehrbuch der modernen osmanischen Sprache* (Штутг. 1893; практичний елемент тут слабкий); в) L. Pekotsch: *Praktisches Uebungsbuch der osm.-türk. Sprache, sammt Schlüssel* (Віден 1894); г) В Гартлебеновій поліглотній серії коротких самонавчителів — K. Wied: *Leichtfassliche Anleitung zur Erlernung der türkischen Sprache* (1-ше вид. бл. 1888; 1895; 1903; 1912; 5-е 1915; 184 ст.); д) Дуже зручні через свою точну стисливість „*Elementi di grammatica turca*“ Л. Бонеллі (Мілан 1899; 199 ст.), а як додаток — стисло-практичний курс розмов із словничком того ж-таки Л. Бонеллі: „*Il turco parlato*“ (Мілан 1910; 343 ст.); е-ж) З практичного погляду найвище стоять видання, складені за легкою методою Otto-Gaspey-Sauer. Одне — Г. Єглічка (H. Jehlitschka): *Türkische Konversations-Grammatik* (Райдельберг 1895; 420 ст.) з ключем (1897), та з додатком A. Helmling: *Umschreibung der türkischen Uebungsstücke in Lateinschrift* (Гайд. 1916)²⁾. А друга практична граматика за тою самою системою, для англійців — V. Nagopian: *Ottoman-turkish conversation grammar* (Гайд. 1907; ст. 492 та 34). Під час світової війни в ляйпцигській універсальній серії „*Sammlung Göschen*“ вийшов (під №№ 771, 775, 777, 778) практичний підручник J. Németh (1916-1917), а берлінська семінарія східних мов випустила Gotth. Weil: *Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache* (Берл. 1917; 258 ст.)³⁾. А всіх перевершив свою величиною науковою граматикою парижький професор Дені (1921), що з нього ми й почали свій огляд османських граматик.

¹⁾ Той Редгавзів словник одразу вийшов великий (1149 ст.), а в дальших виданнях він значно був збільшувався (Лонд. 1861; 1880; Царг. 1890, 2224 ст.; без змін Лонд. 1901).

²⁾ Про російську переробку з Єглічкою — В. Гордлевського — див. нижче, ст. 128.

³⁾ Цінну рецензію на Вайлеву граматику надіслав із Царгороду G. Bergsträsser в „*Zeitschr. der D. Morg. Ges.*“ т. 72 (1918), ст. 268—282.

В Росії потреба турецько-османських граматик доткліво відчулася в XVIII в. за Катерини II, що довго воювалася з Туреччиною. Ми загадували, що анонімну практичну турецьку граматику (П. Гольдермана), видруковану в Царгороді 1730 року, аж двічі переклали з французької мови на російську (Спб. 1776; М. 1777)³). За військових часів Миколи I „сочиниль“ практичного підручника пioner російської орієнталістики Ос. Сенковський: „Карманская книга для русскихъ воиновъ въ турецкихъ походахъ“, 2 чч. (Спб. 1828—1829). Другий тодішній російський тюрколог, сам зроду азербайджанець, мірза А л. Казембекъ,— це ми загадували, — взяв за підвальну граматику француза Жобера (1833) і переробив її на російську „Грамматику турецко-татарского языка“ (1839; 1846), але туди ввійшла сильна домішка елементу зовсім неосманського; а як почалася Кримська війна, то Казембекъ видав для слухачів-офіцерів свій (літографований) теоретичний курс: „Учебный пособія для временного курса турецкаго языка“ (Спб. 1854), і той курс здобув премію од Російської Академії Наук²). Непогано надумано було — З. Мсеріацъ: „Начальное учение турецкаго языка“ (М. 1857), як додаток до його-ж таки книжки: „Новые разговоры на турецкомъ и русскомъ языкахъ“ (М. 1856; ст. 119); тільки-ж увесь турецький текст „разговоровъ“ подано буквами лише арабськими, а з-попід них не видно справжньої вимови. Військові події другої половини 1870 рр. викликали на світ довгеньку низку підручників. Найважливішу працю видав майор М. А. Терентьевъ, в двох частинах: „I. Грамматики турецкая, персидская, киргизская и узбекская (Спб. 1875; 209 ст.). II. Хрестоматія“ (Спб. 1876; ст. 108 та 8)³). За головною участю того-ж-таки М. А. Терентьєва російський Генеральний Штаб видав: „Военный переводчикъ съ русского языка на турецкий, болгарский и румынский“ (Спб. 1877; ст. 363)⁴); малі гіди — К. П. Зубковъ: „Путеводитель для разговора на турецкомъ языке, для действующей нашей армии за Дунаемъ и въ М. Азии“ (М. 1877; ст. 124, in 32°) та Вл. Андреевичъ (Осман-бек): „Турецкий проводникъ для русского солдата“ (Тифліс 1877; ст. 63) та „Краткий переводчикъ для русскихъ въ Турции“ (Спб. 1877; ст. 34). Чималої популярності зажив був А. Старчевський: „Переводчикъ съ русского языка на турецкий“

¹⁾ От заголовок того перекладу, що вийшов у Петербурзі: „Турецкая грамматика, или краткий и легкий способъ къ изучению турецкаго языка, съ собраниемъ имянъ, глаголовъ, нужнейшихъ къ познанию рѣчей и многихъ дружескихъ разговоровъ. Въ типографии Академии Наукъ. Спб. 1776. Цѣна 10 рублей“. Заголовок московського видання 1777 р. (переклав Рейнг. Габлицль) кінчается трохи архаїчніш: „...и нужнейшихъ къ свѣдѣнію рѣчей, такожъ вѣкоторыхъ дружескихъ разговоровъ“ (По французски: „...et des matières de parler les plus nécessaires à savoir, avec plusieurs dialogues familiers“).

²⁾ Дав. Бернг. Дорвъ: „Разборъ сочиненія проф. Александра Каземъ-Бека“ і т. д. — в „XXIV присужденіи Демидовскихъ наградъ“, Спб. 1855, ст. 93—98.

³⁾ Працю М. Терентьєва навіть недавно вшанувала берлінська семінарія східних мов, переклаши з неї в своїх „Mitteilungen“ (1917) частину киргизьку та узбецьку.

⁴⁾ З деякими змінами („въ связи съ развитиемъ техники военного дѣла“) цей самий „Военный переводчикъ“ передрукований був і за світової війни 1914—1918 рр.

(Спб. 1886; ст. 174). До того ж типу коротких Гідів, тільки спеціально для перебування в Царгороді, належить і „Русскій въ Турції“ (Спб. 1908, ст. 49, № 10 в серії „Русские за границей“¹⁾). Звичайно, що все таке наукової ваги не має, та й практично здебільша пособляє не гурт. Зле переробив Wied'a Терлецький: „Самоучитель турецкого языка“ (Тифл. 1908; 352 ст.). Для студентів „Лазаревского Института Восточныхъ языковъ“ В. Гордлевский видав літографічно переклад з першої половини Еглички: „Практическое руководство для изученія турецкаго языка“ (М. 1908; ст. 172 рос. та 52 тур.). Далі він опублікував: „Руководство для изученія османского языка, съ ключемъ. По материалу Г. Еглички переработалъ по-русски В. А. Гордлевскій“ (М. 1916; ст. 1-128 та 1-16); дав він і свою теорет. граматику (1928). Лектор практики османської мови в Лазаревському Інституті С. Даэрунян видав склографічно „Курс османских разговоров“ (М. 1924), — труд „почтенный“, як його захарактеризував ленінградський тюрколог А. Самойлович у передмові до своєї, дуже добре й стисло складеної „Краткой учебной грамматики современного османско-турецкого языка“ (Лнгр. 1925; 154); тільки-ж практичної частини („уроков“, „разговоров“) в граматиці А. Самойловича нема.

Словників османських опубліковано багацько. Мають турки і свої власні тлумачні словники, тоб-то турецько-турецькі, що їх складали османські лексикологи і в XVIII-му і в XIX в. (прим. Ахмед-Вефік-паша: „Лейдже-йи Османі“, 1-ше вид. 1876, 2-ге вид. 1888; Самі-бей: „Камус-и тюрк“ 1899, дуже путяча праця). Що-ж до словників османсько-европейських, то їх легко налічити понад сотню, почавши з італійсько-турецьких словників XVII в. (як, от, драгомана Дж. Моліно, Рим 1641) та вже згадуваного волюмінозного, ще й досі цінного турецько-латинського „Thesaurus“ Фр. Менінського (Віденъ 1660; 2-ге вид. 1780) і кінчаючи великими лексиконами й кешенськовими словничками XX-го століття в усіх мовах. Головну, після латинщика Менінського XVII в., роботу зробили — французькою мовою — в XIX віці дипломати французького правительства T. Bianchi et J. Kieffer: *Dictionnaire turc-français à l'usage des agents diplomatiques, des commerçants, des navigateurs*, 2 тт. (Пар. 1835-1837; сильно збільшене 2-ге вид. Пар. 1850; т. I — ст. XXX і 1097; т. II — ст. 1320). Трохи передше випустив Біянкі у світ величного словника француузько-турецького (1-ше вид., „Vocabulaire fr.-t.“, однотомове, Пар. 1831; 2-ге вид. „Dictionnaire fr.-t.“, двохтомове, Пар. 1843-1846) і, як сам вказує в передмові, зачерпнув для 2-го видання обох своїх словників чимало матеріалу з виданої в Москві величенною трохтомовою праці князя Ол. Ханджері (A.I. Handjegi): *Dictionnaire français-arabe-persan et turc* (М. 1840-1841). Незабаром араб-маро-

¹⁾ По плагіаторському, не подбавши навіть переробити царгородську обстанову на іншу, Д. А. Казаров в Тифлісі під час світової війни передрукував ю брошюру і надав їй такого заголовка: „Необходимая книга для живущих на Кавказѣ [! sic]. Самоучитель турецкаго языка“ (Тифліс 1916; ст. 46). Мова залишилася чисто османська, стамбульська.

ніт з Шівану, викладач східних мов в „Колегії пропаганди“ в Смирні, Насіф М'ялоф (писав він себе *Mallouf*) випустив свій, зручний для широкого користування, словник-гід, виходячи з мови французької: *Dictionnaire de poche fran^cais-is-turc* (Смирна 1849), що потім, без титулу „de poche“, вийшов з великими додатками авторовими-таки (Пар. 1856; ст. 912); 3-те, посмертне видання *Dictionnaire fr.-turc par N. Mallouf* (Пар. 1881; ст. 1026) переглянуто в паризькій *Ecole des langues orientales vivantes*¹), а в передмові зазначено „la faveur toujours croissante qui s'attache aux productions sorties de la plume du laborieux levantin: les ouvrages de M. Mallouf se trouvent dans toutes les mains“. Серед тих Малюфових дуже спонуляризовані „ouvrages“ (окрім турецької практичної граматики та діалогів)² найважливіше — *N. Mallouf: Dictionnaire turc-fran^cais*, 2 тт. (Пар. 1863-1867; ст. 1489). Про англійсько-турецький і турецько-англійський словники *Redhouse'a* (Лонд. 1856-1857), що первісно повстали для потреб Кримської війни 1854-1856 р., була згадка вище у звязку з Редгавзовою „Grammaire raisonnée“. Позбавлені дуже потрібної для не-турків „prononciation figurée“ (латинськими буквами), Редгавзові словники хоч і витримали декільки виданнів (5-е 1901), не змогли затінити ані давнього Біянки з Кіффером та вигідного підручного Ма'люфа, ані новішого J. Th. Zenker'a *Dictionnaire turc-arabe-persan*, 2 тт. in 4-to (Лайпц. 1866-1876)³ та *Barbier de Meynard: Dictionnaire turc-fran^cais* 2 тт. in 4-to (Пар. 1881-1890). Найкращого за всіх і найзручнішого для користування дав словника турецький письменник, албанець зроду, Samu-bey Franchery: *Dictionnaire turc-fran^cais* (1-ше вид. Царг. 1885); двадцятьма п'ятьма роками пізніш, того Самі-бесового словника видрукувано заново, але, замість імення справжнього автора, безцеремонно надписано чуже: Kélékian (Царг. 1910-1911, 2 тт.; разом буде 1373 ст.); Самі-бей опублікував і „Dictionnaire fran^cais-turc“ (Царг. 1882, 1898; 3-є переробл. вид. Царг. 1901; ст. 2240). Здебільща вже на підвальні Сами-бесових праць оброблялися всякі дрібніці словники. в тім числі мовою німецькою. Корисніший од інших — *Omer Fa'ik: Deutsch-türkisches Wörterbuch* (Царг. 1814=1896; 731 ст.); а значно гірший для пересічного орієнталіста (бо не містить в собі слів звичайних, а переважно спеціальні) *Türkisch-deutsches Wörterbuch von Hasci Tewfik (Galandjizade)*, Beamter der Deutschen Bank (Лайпц. 1907; 388 ст.; 3-є вид. 1921).

В російській мові скільки-небудь добрих османських словників не виходило. Дипломати російські користувалися турецько-французькими або французько-турецькими працями, часом і сами казали їх

¹) Доповнював Малюфа царгородський вірменин О. Сагірян, лектор турецької мови.

²) Ані Малюфової „Grammaire turque, suivie de dialogues familiers“ (Пар. 1862; 204 ст.; 1889), ані його „Guide de la conversation“ (3-те вид. Пар. 1880) або „New guide“ (2-ре вид. Пар. 1880) ми не згадували вище, в огляді підручників для вивчення османської мови. Тільки-ж безперечно, вони в XIX в. були справді „в руках у всіх“, так само як і Гюї-бей.

³) Окрім французького перекладу турецьких слів подав Ценкер і німецькі їх значіння.

друкувати „дипломатичною“ мовою французькою¹). А для військових потреб на поході, вважалися за зовсім достатні „военные переводчики“, що видавав Главний Штаб, або Міністерство закордонних справ, як от М. Гамазовъ: „Краткий военно-технический русско-французско-турецко-персид. словарь“ (Спб. 1887; 1889)²). Невеличкий „Турецко-татарско-русский словарь наречий османского, крымского и кавказского“ Л. Лазарева (М. 1864; 120 ст. граматики, 336 ст. словника) — то швидше для наріччя азербайджанського, ніж для османського. У ХХ столітті працьовита військова людина П. Цвѣтковъ, взявши за підставу Самі-бая, скомпонував два величенські словники — і турецько-російський, і російсько-турецький; та їх видано лиш літографічним способом (Спб. 1902), і на них не раз-у-раз можна покладатися. Про загально-туркські словники Будагова (1868-1871) та Радлова (1893-1911), куди втягнуто й османські зна-доби, згадка буде нижче, на прикінці.

Османська мова вважається, своєю лексикою з її добре виробленими відтінками, за найбагатшу серед інших тюркських мов. Тільки-ж вона куди-більше, ніж інші, пересякнута чужими елементами. Найпередше — арабськими та перськими. Всі хоч-трохи абстрактні розуміння у османів звичайно віддаються арабськими та перськими словами (часто цілими-готовими реченнями), дарма що в простонародній мові не раз можна було б те саме висловити чисто по турецьки. Про вплив таких елементів на турецьку мову — М. Бітнер: *Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf das Türkische* (1900, в 142 томі „Sitzungsberichte“ Віденської Академії Наук) та L. Bouvat: *Les emprunts arabes et persans en turc osmanli* — в „Keleti Szemle“ т. IV (1903), ст. 316-334.

Чимало слів позичила османська мова і од повойованих греків, слов'ян, румунів, мадярів, та й од своїх давніх торгових сусід — італійців (переважно з вимовою венецькою). Од повойованих народів, найбільше од греків, бралися слова місцевої матеріальної культури та побуту, прим.: „аçыл“ — хлів (*ἄρτη*), „демет“ — сніп, букет (*βεράτιον*), „анахтар“ — ключ (**ἀνακτήριον*), „керемід“ — черепиця (*χεραμίς*), „панайыр“ — ярма-рок (*πανηγύριον*), „йорту“ — свято, празник (*εορτή*), „фідан“ — парость, молодий кущ (*φοτάνιον*) і т. ін.³). Од італійців-венеціянів охоче бралися терміни мореплавні, фінансово-комерційні, назви краму (от, матерій, меблів), то що. Вичерпної, збірної розвідки про всі такі чужі в османській мові елементи ми ще не маємо, а частково їх повисвітлювали в своїх працях філологи австрійські, як от Ф. Міклошич (1889)⁴) та Г. Майєр

¹) Сюди належить Razis: *Dict. français-turc*, Спб. 1829 (ст. 327 in 4-to) та її вищезгадуваний *prince Al. Handjeri* (М. 1840-1841).

²) Дуже прихильну оцінку для „Военно-технического словаря“ Гамазова дав бар. В. Розен в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“, т. IV (Спб. 1889), ст. 123-124.

³) Звичайна річ, слова позичалися так, як вони чулися в буденній грецькій вимові, а не в літературній формі (прим., по простонародному: „φοτάνι“, а не „φοτάνιον“, „χεραμίδ“, а не „χεραμίς“).

⁴) Fr. Miklosich: *Die slavischen, magyarischen und rumunischen Elemente im türkischen Sprachschatze* — в „Sitzungsberichte“ віденської Академії Наук, т. 118 (1889).

(1893)¹⁾, почасти — екскурсами — їй інші²⁾), а італійсько-османські взаємозвязки — Л. Бонеллі (1894)³⁾. Бонеллі налічує безмаль чотири сотні (388) італійських слів, що попередили до османської мови.

В XIX столітті, та й у XX-ім, у звязку з величеним увпливом французької літератури на новоосманську, османська мова присвоїла собі багацько слів з мови французької, чи то слів чисто-французьких, чи то сильно-европейських (латинських), що перейшли через французьке посередництво. Позичення з французької мови і чинилися і досі чиняться нераз без усякої потреби. Приміром, якась французька театральна пісня, перероблена на турецькі норови, зветься „адаптасійун“ (тобто *adaptation*, пристосування).

V.

Літературно-інтелігентна османська мова столиці Стамбула — і провінціальні наріччя Малої Азії (Анатолії) та Балканського півострова. Дві слові про „татарське“ південноберегове наріччя в Криму.

Вважають, що поміж іншими тюркськими мовами османська — найлюбінша для вуха (надто в своїй столичній стамбульській говірці) і найелегантніш оброблена в синтаксі й фразеології.

На жаль, фразеологія османська в писаному-літературному вживанні має тую ваду, що зрозуміти написане бува не так-то й легко, бо тая літературна фразеологія повна попутників періодів (це, мабуть, спадщина од візантинізму⁴⁾); інтелігент — той привчається її розуміти, а простому людові — важко. Та не тільки писана, ба й жива розмова турецьких інтелігентів — вона дуже одрізняється своєю фразеологією од прості, неприневоленої, природної мови народніх мас. Знов же, можна сконстатувати, що й фонетика стамбульського інтелігентного вимовляння — не така, як у простолюддя, навіть стамбульського таки. А коли ми подивимся на провінцію, де інтелігенція силується говорити по-стамбульськи, а народ говорити по місцевому, по своему, то одмінність поміж мовою освічених османських клас та неосвічених османських мас стає ще виразніша. Цьому відомому фактіві европейська орієнталістика не забула приділити свою увагу. От, прим., Г. Якоб (1898)⁵⁾ позначив таку несхожість звукову й граматичну, взявши для ілюстрації, як основу, фольклорні видання

¹⁾ Gust. Meyer: Türkische Studien. I. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen — в віденських „Sitzungsberichte“, т. 128 (1893).

²⁾ От. М. Фасмер: Османська этимологія — в „Живой Старинѣ“ 1909, вып. II-III.

³⁾ Luigi Bonelli: Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell' italiano — в органі неаполітанського сходознавчого Інституту „L'Oriente“, т. I, № 3 (Рим 1894), ст. 178-196. — Прихильна коротка рецензія Н. Катанова — в казанських „Ізвѣстіяхъ Общества Археологии, Истории и Этнографии“ 1894, т. XII, ст. 531-532.

⁴⁾ В інших тюркських мовах такої крученої синтаксі нема, і приміром мова азербайджанців визначається легкістю й природністю свого синтаксично-фразеологічного будування.

⁵⁾ G. Jacob: Zar Grammatik des Vulgar-Türkischen — в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“, т. 52 (1898), ст. 695-729.

мадярського тюрколога Гн. Куноша, а саме османські казки, що позаписував Кунош у Царгороді серед простого люду, та царгородські-ж-таки простонародні театральні пісні т. зв. Карагьозівського репертуара, де дійові особи комічно виступають із особливостями своїх говірок¹⁾, „комічно” — для присутньої простої царгородської публіки²⁾. Потім над цим питанням, про специфічні одміни простонародньої османської мови од інтелігентної, широко спинився італієць Л. Бонеллі³⁾, і стисло, та дуже змістово, захарактеризував інтелігентну стамбульську мову Бергштрессера (G. Bergsträsser): „Zur Phonetik des Türkischen nach gebildeter Konstantinopler Aussprache“ (1918)⁴⁾. Аналізу, дану у Бергштрессера, далі розвивали інші, і в їх гурті А. Фішер (1920) у своїй розвідці про фонетичний вигляд чужих слів в османській мові⁵⁾.

Зазнаючи факт несхожості стамбульської літературно-інтелігентної мови і целітературної народної балачки різних місцевостей османської держави, ми тим самим підносимо питання про османську діялектологію (що в статті Г. Якова 1898 і зроблено) і про потребу територіального розмежування османських говірок (чого, як раз, Г. Якоб і не зробив, бо в нього діялективні одміни розглядаються мішма). Поле для дослідів тут дуже широке-просторе. Адже певні діялективні одміни проти царгородської, столичної говірки ми часом бачимо навіть на близькій території Румелії, навіть там де Царгород — головне місто. А далі-далі від Царгорода, чи то буде в Європі на тому самому Балканському-таки півострові, де є Царгород, чи то буде в Азії, в Малій Азії (Анатолії), по тім боці Мармурового моря, — усе значнішають та її значнішають діялектологічні особливості.

Про османські говірки Малої Азії вже й найдавніший дослідник-діялектолог, росіянин В. Максимов (Спб. 1867) вказував у своїй дисертації (ст. 97), що вони дуже численні. З того часу минуло півстоліття; малоазійських (чи, як побільше кажуть, „анатолійських“) фонетично записаних діялективних матеріалів приїздилося чималенько, до того ж не раз укупі з лінгві-

¹⁾ Ign. Kunos: a) Oszmán török népköltési gyűjtemény, 2 тт. (Будап. 1887-1889), б) Нагом Karagöz játék (Будап. 1886), і ви. А 8-го тома „Образцовъ народной литературы турецкихъ племенъ“ Радлова (Спб. 1899), де в російсько-академічній транскрипції містяться османські записи Гн. Куноша і царгородські і малоазійські (почасті, правда, де лише перердук того, що вже давніш було опубліковано), Г. Якоб їще не мав у руках. Таксамо, натурально, не зміг він користуватися іншою пізнішими виданнями — I. Kunos: Türkische Volksmärchen aus Stambul, gesammelt, überetzt und eingeleitet (Лейден 1905; ст. XXII і 410).

²⁾ Звичайно, що в мові персон карагьозівських пісні є багато пересади, бо, щоб викликати сміх у публіці, навмисне перекручують мову ділових осіб у комічному напрямі сильніше, ніж вона звучить у живій дійсності.

³⁾ L. Bonelli: Appunti grammaticali e lessicali di Tarco volgare — в Actes du XXII. Congrès International des Orientalistes, т. II (Флоренція 1902), ст. 285-401.

⁴⁾ Стаття Г. Вергштрессера — в „Zeitschr. der D. Morg. Gesellsch.“, т. 72 (1918), ст. 233-262 (неекінч.).

⁵⁾ A. Fischer: Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen — в „Morgenländische Texte und Forschungen“, hsg. von A. Fischer, т. I, зошит 2 (Лейпциг 1920); 26 ст. — Важливий додаток до Фішера дав у своїй рецензії J. Németh в „Zeitschr. d. D. Morg. Ges.“, т. 75 (1921), ст. 275-278.

стично-граматичними увагами до тих матеріалів, — і тій матеріяли навіч кожному показують, що справді мова анатолійсько-османська сильно не однобірна. Часом повстає навіть питання, чи скрізь її можна звати „османською“. В грубих загальних рисах можна про малоазійські османські говорки сказати, що в західній половині півострова вони біжчі до стамбульської, яка лягла в основу літературної османсько-турецької мови. В східній половині Анатолії відчувається діалектичний вплив азербайджанській, і що біжче до Азербайджана, то сильніші азербайджанські елементи. В південній Анатолії і на межах північної Сирії ми в турецькій мові постігаємо такі особливості, які ріднят тую мову з туркменською; та не раз дослідники так і звуть південно-анатолійські й північно-сирійські говорки туркменськими, не османськими. Зовсім точна, або хоч більше-менше точна, діалектологічна класифікація малоазійської мови можлива буде аж тоді, як обслідувані будуть з діалектологічного погляду геть-усі кутки Анатолії. Підвалини для цього покладено вже солідні, хоч здебільшого допіру в ХХ столітті. Бо в XIX столітті ми мали лиши дисертацію В. Максимова (1867, про Худавендіяр і Караманію) та Й.с. Турі (1885, про Кастануні) та ще численні (але переважно на віть без претенсій на діалектологічність) фольклорні записи Кунуша, який окрім Царгорода звернув деяку увагу й на Малу Азію (Бруса, Айдин 1890-1892; Ангора та Конія 1896). А більший рух у цім напрямі почався допіру з заснуванням (1900) орієнталістичного журналу в Будапешті „Keleti Szemle“ = „Revue Orientale“, що на вивчення османської діалектології поклав особливу увагу. Працювали в ХХ в. у цій царині М. Гартман (туркени північної Сирії 1900), Фой (Айдин 1900), Гюар (туркомовні греки Ангори 1900; Кастануні 1921), Літтман (Порох; Ангора 1899; північна Сирія 1901; Смирна 1915), Писарев (Трапезунт 1901), Бонеллі (Трапезунт 1902), [Неджіб-Асим] під псевдонімом Балкан-оглу (або так само й Балхасан-оглу; Кіліс у північній Сирії 1902, Бегесні 1903, Ерзерум 1904), Люшан (північна Сирія 1904, фонографічно), Гізе (Конія 1907), Мартинович (біні-шегір брусськ. видасту 1907), Вінце (переважно Конія 1908), Горделевський (Ангора, Ізмід, Конія, Сівас і ін., 1916), Ковальський (Бруса, Смирна, Ангора, Конія і ін., 1917-1925, — записи од поранених вояків, що гоїлися в австрійських шпиталах), Шпіс (про турецьку мову в анатолійських вірмен, 1925), Räsänen (північно-східній кут півострова: Трапезунт, Різе, Ерзерум, 1926). І роботи в цій царині не припиняються.

Подамо точні заголовки згаданих публікацій; порядок — більш-менше хронологічний:

1) В. Максимовъ: Опытъ изыскованія тюркскихъ діалектовъ въ Худавендіяре и Караманіи, Спб. 1867 (магістерська дисертація; 98 ст.)¹⁾.

2) J. Thury: A kásztamuni-i török nyelvjárás: Ertekezések a nyelv és széptudományok kötőböl. XII kötet, VII szám. Будапешт 1885. Це граматичний нариє, словник і тексти.

¹⁾ До Худавендіярської країни належить і Бруса.

3) Про фольклорні видання Ign. Kunos'a була згадка вище; це пісні Карагьїзового репертуара, казки, пісні, друковані почасти в Будапешті 1886-1889, почасти в Петербурзі 1899 в VIII томі „Образцовъ“ Радлова. Саме найбільше в останньому виданні, поруч царгородських, містяться й малоазійські Куношеві записи. Тільки ж про це Кунош згадує лише у передмові (каже, що збирав матеріали і в Стамбулі, і в околицях Смирни й Айдина, та в містах Конії, Кютахії й Ангорі); але в виданні самих текстів нераз дуже важко розпізнати, що звідки взято. Для діалектолога значно легше орієнтуватися в попередніх публікаціях Гн. Куноша: а) Kisázsiai török nyelv — в Nyelvtudományi közlemények, т. XXII (Будапешт 1890-1892), де виразно одрізняються бруські та айдинські пісні або бруські прислів'я; — б) діалектичні зразки з Ангори та Конії: Kizászia török dialektusaáról = Ertekezések a nyelv és széptudományuk körebel, XVI котет, IX szám (Будапешт 1896).

4) За статтю Г. Якоба: Zur Grammatik des Vulgärtürkischen (ZDMG 1898), що широко користувався саме Куношевими текстами, була згадка на припочатку цього розділа.

5) Mart. Hartmann: Zur türkischen Dialektkunde — в будапештському орієнталістичному журналі „Keleti Szemle“, т. I (1900), ст. 154-156. Про туркменську мову в північній Сирії.

6) Karl Foy: Das Aïdinisch-Türkische — в „Keleti Szemle“, т. I (1900), ст. 177-194, ст. 286-307. Це аналіза мови в анекдотах за Ходжу Насреддіна, що їх, айдинською говіркою, записав і видав Кунош (Будапешт 1899)¹⁾.

7) Cl. Huart: Notices sur trois ouvrages en turc d'Angora imprimés [1806-1816] en caractères grecs — в „Journal Asiat.“ 1900, nov.-déc., ст. 459-477. Пор. нижче ст. 140 № 8.

8) Enno Littmann: а) Türkische Volkslieder aus Kleinasien (перевіено записані вірменськими буквами од вірмен на р. Чорох коло Кавказа та на заході пів-ва в Ангорі) — в „Zeitschrift der Deutsch. Morg. Ges.“, т. 53 (1899), ст. 351-363²⁾; — б) він-таки: Ein türkisches Märchen aus Nordsyrien — в „Keleti Szemle“, т. II (1901), ст. 144-150; — в) він-таки: Tschaqydschy, ein türkischer Räuberhauptmann der Gegenwart (коло Смирни), Берлін 1915 (53 стор. + тур. 20 стор.)³⁾.

9) В. Писаревъ: Несколько словъ о требицонскомъ діалектѣ — в епб. „Запискахъ Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ.“, т. XIII (1901) ст. 173-201.

10) L. Bonelli: Voci del dialetto turco di Trebisonda — в „Keleti Szemle“, т. III (1902), ст. 55-72⁴⁾.

11-12) Balkanoglu (= Неджіб Асим): а) Dialecte turc de Kilis — в „Keleti Szemle“, т. III (1902), ст. 261-273; це говірка сирійських туркменів; б) він-таки: Dialecte de Behesni — „Keleti Szemle“, т. IV (1903), ст. 125-127; — в) Balhassanoglu: Dialecte turc d'Erzerum — „Keleti Szemle“, т. V (1904), ст. 126-130⁵⁾.

¹⁾ Ті-ж самі „Насреддінові жарти“ увійшли і в VIII том Радловських „Образцовъ“.

²⁾ Багато є у Літтмана дуже непевних місць і безперечних помилок. Див. мою передмову до „Турецкихъ народныхъ пѣсенъ“ Бор. Міллера (М. 1903), ст. IX-X.

³⁾ Дуже лиху оцінку цій статті Е. Літтмана дав Т. Ковальський у своїй, нижче вказаний, роботі про Чакиджи (1919).

⁴⁾ Доповідь Л. Бонеллі і на ширшу тему, про турецьку простонародну мову взагалі (1902) — зазначено вище (ст. 132). При нагоді згадаємо ще L. Bonelli: Locuzioni proverbiali del turco volgare — „Keleti Szemle“, т. I (1900), ст. 308 і д.

⁵⁾ Року 1852 тюрколог Bélin у статейці про своє перебування в Ерзерумі (Jour. As. 1852, avril, ст. 365-378) навів зразки того, як говорить простий люд в Ерзерумі (ст. 370-373), і явно вагавсь назвати тую говірку османською. Барбіс де Мейнар (1886), на підставі цих Беленових записів, захарактеризував ерзерумську говірку як чисто-азербайджанську (Jour. Asiat. 1886, janv., ст. 7, в передмові до „L' Alchimiste“ азербайджанця Фетх-Алі Ахундова). Та й К. Фой у своїх „Azerbaijanische Studien“ 1903-1904 (в „Mittheilungen“ берлінської сходознавчої семінарії), хоч і визнає османську основу ерзерумської говірки, але вказівки для своїх азербайджанських студій широку черпає і з ерзерумських записів.

13) Felix von Luschans: Einige türkische Volkslieder aus Nordsyrien (а саме із Зенджірлі) und die Bedeutung phonographischer Aufnahmen für die Völkerkunde — в Zeitschrift für Ethnologie, т. XXXVI (1904), ст. 178-202. На ст. 203-221 — музикально-акустична аналіза фонографічних тих записів¹⁾.

14) F. Giese: Materialien zur Kenntniss des Anatolischen Türkisch. I. Erzählungen und Lieder aus dem Vilajet Qonjah, Галле 1907; ст. VII+126²⁾. На цю важливу Гізову працю дано скількись рецензій, переважно однаке фольклористичних³⁾.

15) Н. Мартиновичъ⁴⁾: Турецкая сказка объ „угадчикѣ поневолѣ“ — в юбилейном „Сборникеъ въ честь Потанина“ (= Записки Русск. Географич. Общества по отдѣлу этнографіи, т. 34, Спб. 1909), ст. 87-98. Казку туу записав Н. Мартинович в Есکі-меріпі Бруєвского виласту. Дано текст (російською транскрипцією) і переклад, без граматичних і фонетичних пояснінь.

16) F. Vinez: Beiträge zur Kenntniss des Anatolischen Türkisch — в „Keleti Szemle“, т. IX (1908), ст. 141-179; й окрім 1909 (ст. 1-41). Матеріал переважно з Конії. Багато посушіх помилок. Дуже негативна (але доводчива) — рецензія В. Гордлевського в московськім „Этнографическомъ Обозрѣніи“ 1909, кн. 81, ст. 209-211.

17) Вл. Гордлевский: Образы османского народного творчества, I, М. 1916 (= „Труды по востоковедению“ Лазар. Институту, вип. 34). Тексти прози і пісень (без російського перекладу) подано тут з Бруеї, Ангори, Ізміда, Конії, Нігде, Сіваса і ін.

18) Tad. Kowalski (записував у лазаретах Відня та Кракова од поранених турків): а) Pisane ludowe anatolskie o rozbójniku Czakidzym — в „Rocznik Orientalistyczny“ т. I, вип. 2, і окремо відбитко (Краків 1919; 24 ст.). Це почасти рецензія (негативна) на одноіменну німецьку роботу Е. Літтмана (1915), почасти — зависи самого Т. Ковальського од жовніра з Кютахії бурського виласту; — б) Він-таки: Zagadki ludowe tureckie, Краків 1919 (= Pracy Komisji Orientalistycznej Akademii umiejętności, № 1; 77 ст.). Частина загадок — з Балканського півострова, частина — з Малої Азії (Смирна, Бруса, Ізмід, Ангора, Конія і ін.). Текст кожної загадки має при собі переклад польський і французький і багацько фонетичних та лексичних пояснінь уже тільки по-польськи; — в) Він-таки: Cinq récits de Günei (vilayet de Smyrne) — „Rocznik Orientalistyczny“, т. II (Львів 1925), ст. 204-212. Це турецький текст п'ятьох невеличких оповідань (фонетично запишаний у лазареті ще 1917 р.), французький переклад і рясні примітки.

19) Otto Spiess: Esman und Seidschan (Esman-ile Zeigan). Ein türkischer Volksroman aus Kleinasien, nach einem armenisch-türkischen Druck (Вступ, текст і переклад) — відбитка з „Anthropos“, т. 20 (1925)⁵⁾.

¹⁾ Рец. на ті північно-сирійські записи фон-Люшана — Ф. Гізе в Zentralblatt für Anthropologie IX (1904) ст. 289 і д.

²⁾ Ця збірка конійських казок та пісень Ф. Гізе становить собою 1-й том серії: Beiträge zum Studium der türkischen Sprache und Literatur, за редакцією Гізе та Кунома. Том 2-ий — то румелійські записи Гн. Кунова.

³⁾ J. Germanus в „Keleti Szemle“, т. VIII (1907), ст. 328-330; L. Bouvat в „Revue du monde musulman“, т. II (1907), ст. 595 і д. Щоду розвідку про Гізову збірку — дав В. Гордлевский: Йсь наблюдений над турецкою піснею — „Этнографическое Обозрение“ 1908, кн. 79, ст. 60-126. Гордлевський подав багацько поправок на німецький переклад, що допутив Гізе до своїх конійських текстів; окремий розділ у Гордлевського на ст. 64-68 — „Языкъ туркменскихъ пѣсень“ (тікі Гізевої збірки).

⁴⁾ Пор. Отчетъ по командировкѣ въ Малую Азію въ 1906 г. студента Н. Мартиновича — в петербургських „Извѣстіяхъ Русскаго Комитета для изученія Средней и Восточной Азіи“ 1907, № 7 (декабрь), ст. 53-54.

⁵⁾ До цього треба згадати данішу працю ширшого характера про турецьку мову у вірмен — F. von Kraelitz-Greifenhurst: Studien zum Armenisch-Türkischen, в „Sitzungsberichte“ віденської Академії Наук, phil.-hist. Klasse, т. 168, III (1912); 46 ст.

20) Martti Räsänen: Eine Sammlung von „māni“-Liedern aus Anatolien, Гельсінгфорс 1926 = Journal de la Société Finno-ougrienne 41, 2 (60 ст.). Записи з Трапезунта, Різе, Ерзерума, — близьче до Кавказу.

Коли ми аж ніяк не бачимо повної діялектомологічної однотності в Анатолії, то так само не можемо її сконстатувати і на **Балканському півострові** навіть у близьких частинах провінції Румелії, де лежить столиця-Царгород, з її говіркою, що лягла в основу турецької літературної мови: бо навіть на румелійській території констатуються вже і діялектомологічні одмінни. А що до інших балканських провінцій давніної Туреччини (тепер уже незалежних), на території людності босно-сербської, болгарської, румунської — то там турецькі говірки чуються з іншою сильнішими одмінами. Путящею діялектичною класифікації для них, однаке, немає ще. От, В. А. Мошков, дослідник християн-гагаузів, що живуть у Басарабії, Румунії та Болгарії, зробив подорож 1903 р. на Балканський півострів і висліди своїх діялектомологічних постережень списав був у статті: „Турецька племена на Балканскомъ полуостровѣ“¹⁾). І як же їх класифікує Мошков? Він кладе в підвалину принцип релігійний і розбиває тюркомовних балканців на дві категорії: турків-мусулман і турків-християн. Серед балканських тюркомовних мусулман він одрізняє на найпершому місці властивих османів, далі зазначає ще деяких, з особливою увагою спираючися на гаджялах (Мошков гадає, що гаджяли — це мішанина половців з узами). Серед балканських турків-християн у Мошкова названо: „гагаузи“ (тобто, на Мошкова думку, давні огузи, наші літописні торкиузи, такі самі як ті, що він їх дослідив на Басарабщині), „карама(н)лійці“ (це, думає він, потурчені греки, а вийшли, як і назва показує, з малоазійської Караманії) та „сургучі“ в Адріянопольському вілайеті. Ясно, що така класифікація В. Мошкова не має справжньої наукової ваги для османської діялектології і лише здалека, хіба, накреслює деякі діялектомологічні перспективи для лінгвістів-дослідників, які мають ще дуже й дуже багацько попрацювати над збиранням турецько-балканських діялектологічних матеріалів та над студіюванням їх. Досі ж — по-за Царгородом — досліджено турецько-балканську мову лише де-не-де. Найкраще відомо — як говорять у Царгороді²⁾. З найближчої Румелії зібрано або розглянуто матеріалів не гурт, значно більше — з Македонії (Ковалевський 1919, Чилингиров 1922, Дмитрев 1928 про болунських „карамалійців“ на підставі давньої брошюри). Знайшов собі доброго дослідника далекий од моря дунайський острів Ада-кале на Дунаї вище Виддина, з його отірваною турецькою колонією, що на ню наклада руку Австрія (матеріали Кунопша 1907). Планово обслідувалися говірки північно-східньої Болгарії (Гаджанов 1911, Младенов 1914-1927, Чилингиров 1922) і, здавна вже, турецька мова босняків (Бляу 1868, Трухелка 1914, почасти — взагалі про сербів — Дмитрев 1928). Оце, по суті, трохи чи не

¹⁾ в „Ізвѣстіяхъ Русск. Географ. О-ва“ т. 40 (1904), вип. 3, ст. 399-436.

²⁾ Пор. вищезгадані роботи Г. Якоба 1898, Бонеллі 1902, Бергштрессера 1918, Фішера 1920.

все (головне, принаймні), що досі зроблено для османської діялектології на європейській території, коли тут-таки не згадувати ще й за межу християн-«гагаузів», що для неї дав чимали матеріали В. Мошков (найбільше 1904). Мошков однаке мав собі за підвалину ні балканську царину гагаузів; він досліджував ті гагаузькі говірки, що чуються уже по-за Балканським півостровом, на Басарабщині.

Подамо заголовки тих видань, у порядкові більше-менше хронологічному:

1) Otto Blau: *Bosnisch-Türkische Sprachdenkmäler*, Лейпциг. 1868 (316 ст.) — *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, т. V, № 2, вид. Німецького Східного Товариства. Опубліковано тут і деякий давній матеріал, за сараєвськими рукописами (за наших часів це робить Трухелка), та з добільші — матеріал сучасний: ліялоги, пісні, приказки, і чималий (ст. 195-312) словник.

2) В. А. Мошковъ: а) Матеріали къ изученію гагаузского нарѣчія тюркскаго языка. Тексты и переводъ, Казанъ 1895, брошюра-відб. з „Извѣстій Общ-ва Археол., Исторіи и Этн.“, т. 13 (ст. 70-83); — б) В і н - т а к и: Гагаузы Бендерского уѣзда. Этнографические очерки и материалы — моск. „Этнографическое Обозрѣніе“ 1900-1902 (кн. 44, ст. 1-89; кн. 48, ст. 98-160; кн. 49, ст. 1-49; кн. 51, ст. 1-80; кн. 54, ст. 1-66; кн. 55, ст. 1-91); — в) В і н - т а к и: Нарѣчія бесарабскихъ гагаузовъ — в Радловській серії: Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ, т. X, Спб. 1904, (2 ч. понар. 800 ст.); — г) Гагаузы Балканского півострова Мошков торкнувсь у своїй вище згаданій статті: „Турецкія племена на Балканскомъ полуостровѣ“ 1904 (в 40-ій кн. „Извѣстій“ Географ. Т-ва)¹⁾.

3) Ign. Кунош, після опублікування своїх рясніх матеріалів з Царгороду, дав: а) *Rumelisch-türkische Sprichwörter* — „Keleti Szemle“ т. VII (1906), ст. 66-83; — б) В і н - т а к и: Materialien zur Kenntniss des rumelischen. Türkische Volksmärchen aus Ada-kale²⁾, Лейпциг. 1907, ч. I вступ і тексти (ст. XXVIII+265), ч. II нім. переклад (ст. VI+373)³⁾; а рівночасно або недово перед тим Кунош опублікував і пісні і тексти з Ада-кале в працях Мадярської Академії Наук 1906 (*Förtekezések i t. z.*, т. XIX, № 7; 119 ст.).

4) D. G. Gadžanow: а) Vorläufiger Bericht über seine zum Zwecke von türkischen Dialectstudien durch Nordost-Bulgarien unternommene Reisen — в Anzeiger віденської Академії Наук, філос.-істор. класа, т. 48 (1911), ст. 28-42; — б) В і н - т а к и: Zweiter Bericht — там само, т. 49, ст. 18-20.

5) С. Трухелка: *Bosanicom pisani turski tekstovi* — в річнику „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini“, т. XXVI (Сараево 1914). Тут Трухелка видав місцевого рукописа кінця XVI в. (1590 р.), писаного мовою турецькою, але осебливим боснійським (чи „босанським“) письмом (*bosanicom*)⁴⁾.

6) St. Mladenov: Ein Beitrag zum türkischen Sprichwörterschatz — в Zeitschrift der D. Morg. Ges., т. 68 (1914), ст. 687-694. Прислів'я записані од болгар з півн.-схід. Болгарії, з округи Дезі-орман; рідна мова тих болгар — болгарська, але вони говорять і місцевою говіркою. Потім Ст. Младенов дав про це статю по болгарськи

¹⁾ На цю статтю Мошкова — рец. В. Гордлевського в „Этнографич. Обозр.“ кн. 66 (1906), ст. 259-260.

²⁾ Ада-кале, інакше „Нова Ореона“ — геть одірваний од меж Туреччини в бік Австро-Угорщини острів на Дунаї, вище болгарського Виддина.

³⁾ Рец. В. Гордлевського на матеріалах з Ада-кале — „Этногр. Обозрѣніе“, кн. 81 (1910), ст. 211-213.

⁴⁾ Узагалі немало цікавих, хоч і розкиданих, звісток для турецько-боснійської мови можна знайти в п'ятому „Гласникові“ сараєвського краєвого музея. Почав він виходити з 1889 р. Пор. Н. Дмитрев: „Проблемы и достижения боснийской туркологии“ в „Записках Коллегии Востоковедов“, т. II (Лігр. 1926), ст. 97-108.

(„Турецко-български успоредници въ областта на гатачки-тѣ“) въ софийскихъ „Известияхъ“ Народнаго Етнографичнаго Музея 1927.

7) Tad. Ko walski: a) Zagadki ludowe tureckie, Kraków 1919 -- „Prace Komisji Orientalistycznej Akademii Umiejętności“ № 1. Серед записів, пороблених од недужих турецьких жовнірів у Кракові та Відні, є дещо з Македонії (ст. 26-34; -- в) В ін-таки: Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien -- в „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“, т. 33 (1926). Ці записи пісень, теж у спінталі, робив Т. Ковальський за допомогою спеціалістів-музикантів.

8) С. Чилингиров: Турски пословици, поговорки и характеристики изрази -- в науковому органі „Ізвестия на Народния Етнографски Музей в София“, 1922 (кн. 3 i 4), 1923 (кн. 1 i 2). Збирач позаписував болгарською транскрипцією¹⁾ з півтисячі приказок із усіх людей, що вийшли з Македонії та північної Болгарії (Тирнова, тощо)²⁾.

9) Н. Дмитрев: а) Матеріали по османській діалектології. Фонетика „караманіцкого“ язика -- в „Записках Колегії Востоковедов“, т. III (Лігр. 1928), ст. 417-458 (буде й далі). За підвальнину сталася Н. Дмитрева давня невеличка салонікська брошура 1841 р.: „Книга за наученіе трехъ языковъ“ (24 ст.), яку видобув на світ А. М. Селищев у своїй праці „Очерки по македонской диалектологии“, т. I (Казань 1918); один з „трехъ языковъ“ -- то болгарський, другий -- грецький, третій -- „караманіцький“, тобто турецький. Тісніш -- це мова турків не-мусулман, християн, а в даному разі -- солунської (або салонікської) округи. Дехто вважає цих „караманіців“ за потурчених греків³⁾, дехто -- за корінних тюрків, тільки православних, як і гагаузі⁴⁾; -- В ін-таки: Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию -- в „Докладах“ Всесоюзной Академии Наук, В, 1928 (ст. 17-22, ст. 268-275) і 1929 (ст. 89-95 і ст. 103-108). Тут Н. Дмитрев, взявши за основу сербські народні матеріали Вука Караджича, спилюється на звуковій формі тих турецьких слів, що вони переходили в сербську мову. Частина звукових несходжостей з літературною османською мовою має причину в особливостях вимови слов'янської, сербської, а частина, свідчить про діалектологічні особливості тих простонародніх османських говірок, котрі мали безпосередній вплив на живу сербську мову.

Дуже близька до османських говірок є й говірка південно-берегових татар у Криму, що різко одрізняється од кримсько-татарської мови внутрішніх, степових частин півострова. Та про ю описано буде в огляді наріччів Крима.

VI.

Прап. що аналізують османську мову в її історичному минулому.

Османі (чи, як вони себе тепер звуть, „анатолійці“) разом з туркменами й азербайджанцями -- то нащадки давніх огузів, а тому шукати вказівок на початки історії їхньої мови можна дуже здавна. Можна притягти сюди й старо-турські огузькі написи VII-XI вв., знайдені на р. Орхоні, і словник тюрських мов Махмуда Кашгарського XI в. з його

¹⁾ тобто прим. широке „ы“ він транскрибує юсом (ы), як от „вакытъка“ = „вакытызы“.

²⁾ Аналізу Чілінгіровської збірки дав Н. Дмитрев: „Заметки по болгарско-турецким говорам“ -- в Докладах Всесоюзной Академии Наук, В, 1927 (№ 10, ст. 210-215).

³⁾ прим. В. Мошков: „Наречія бессарабськихъ гагаузовъ“ (в X томі „Образцовъ“ Радлова, Сіб. 1904) ст. III.

⁴⁾ Днв. Черновіждъ: „Нѣколко думи за 'Караманци-тѣ“ -- в „Периодическо Списание“, кн. 39 (Срѣдець 1892).

характеристикою, між іншим, і огузьких особливостей, — це пам'ятки, за які ще говоритиметься далі широко. Тільки ж, найближча стара історія „анатолійської“ мови виразно прозирає перед нами допіру з того часу, відколи огузи (спершу в XI в. сельджуки, потім у XIII в. османи) опинилися таки в „Анатолії“, тобто на Малоазійськім півострові, і залишили нам свої писані тут пам'ятки, сельджуки — обмаль, османи — багатенько. Декотрі з них європейська орієнталістика вже з'аналізувала й лінгвістично.

1) Важко пристати до думки, що єюди має належати віршована поема про Юсефа та Зюлейху; „Q y e e a - fi Yu s u f“ 1233 (= 630) р. якогось Алія. Вже й давніший її дослідник Т. Гутсма (1889)¹⁾ одклав гадку про будь-який можливий її звязок з Малою Азією (ст. 73) і вважав цю поему про Юсуфа за писання середньоазійське, прим. бухарське. Тільки ж, для інформації, доводиться зазначити, що тепер знаходить собі певну групу прихильників інша гіпотеза К. Брокельмана (1917), ніби мова цієї поеми — предтеча тенерешньої османської; цю свою ідею підкреслив Брокельман навіть і в заголовку своєї діялектологічно-лінгвістичної праці: „Ali's Qissa-i Jūsuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur“ в „Abhandlungen“ пруської Академії Наук (Берл. 1916-1917, № 5 філос.-історичної класи).

2) „Сельджуцькі вірші“ поета-містика Султана-Веледа, що жив у Конії (1226-1312) — їх попереду спробував був затранскрибувати фонетично латинськими буквами М. Вікергавер 1866 (у 20 томі „Z. D. M. G.“, ст. 574-589). До цього — коректива В. Бернауера та Флайшера (там само, т. 23=1869, ст. 201-211). Цінна транскрипція й толкування акад. К. Залемана 1892 (в Bulletin петерб. Акад. Наук 34, ст. 293-365, або *Mélanges Asiatiques* т. X, ст. 173-245); — стаття Залемана є ніби завершенням статті В. Радлова (*Mél. As.* X, ст. 17-77). Скількисъ корисних філологічних уваг — у статті Н. Мартиновича: „Новый сборникъ стиховъ Джелаль-ед-дина Руми и Султана Веледа“ в 24-ім томі „Записокъ Восточного Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“ 1917 (ст. 209-210).

3) А ш и к - п а ш а ангорець (1271-1332) та А х м е д і ю ғ е р м і я н е ць (пом. 1413) укупні сталися темою для лінгвістичної розвідки К. Брокельмана: „Die Sprache Ägyptens und Ahmedis“ (1919) у 73-ім томі „Z. D. M. G.“ (ст. 1-29).

4) Зроблений у північній Сирії року 1332 (=731) віршований турецький переклад „Несефієвого віршування про спірні [правничі] питання“ лінгвістично з'аналізовано у В. Смирнова: „Древнейшая датированная турецкая рукопись XIV вѣка“ в XXII-ому томі „Записокъ Восточного Отдѣленія“ (1914, ст. 107-125).

5) Пл. Меліоранський у своїй статті (1895) про діван Бургандія Сіваського (бл. 1345-1397) дав аналіз і його мови; лінв. факультетський збірник „Восточные замѣтки“ (Спб. 1895), ст. 131-152. Скількисъ критичних уваг подав у своїй рецензії Хв. Корш у московських „Древностяхъ Восточныхъ“ (1901, т. II, вип. 2, ст. 110-111).

6) Османський переклад (мабуть інше XIV в.) белетристичної збірки „Радоци після лихах“, скопійований 1451 р., ліг в основу книжки Г. Вамбері: „Alt-ostmanische Sprachstudien“ (Лайден 1901; ст. X i 232). Транскрипцію староосманського тексту дав Вамбері небездоганну, але дуже він прислуживсь тюркологам тією частиною своєї книги, де в нього подано старо-османський словник (ст. 141-215) — на підставі розглянутої збірки. Через лад сувору рецензію написав П. Меліоранський у „Запискахъ Вост. Отдѣл.“ т. XIV (1902), ст. 0136-0138. Пор. інш рец. в *Literarisches Centralblatt* 1902, ст. 1336.

7) В. Гордлевський у своїй статті: „Изъ комментаріевъ къ старо-осман. переводу хроники малоазійскихъ сельджукідовъ, т. наз. хроники ибнъ-Биби“ (переклада

¹⁾ Th. Houtsma — в *Zeischr. der D. Morg. Ges.*, т. 43 (1889), ст. 69-98: „Ein alttürkisches Gedicht“.

того зроблено за султана Мурада II (1421-1451) - в „Древностяхъ Восточныхъ“, т. IV (М. 1913) — дає і граматичний розгляд староосманського тексту тієї хроніки (ст. 6-11).

8) Турецький коментарій на Коран, в рукописі 1499 (= 905) р., написаний паріччям кастанітійським, граматично зашифруванням С. Huart: „Un commentaire du Qurân, en dialecte turc de Qastamouïni (XV siècle)“ — в Journal Asiatique 1921 (окт.-ноябр.) ст. 181-216). Найбільшу увагу Гюар привертає тут аналіз лексичний.

Іноді європейські тюркологи, намагаючися вияснити собі як-найточніші фонетику османської мови XIV-XV вв., звертали увагу ще й на ті, нечисленні, записи турецьких текстів або хоч поодиноких слів, що їх можна було знайти в транскрипції латинськими буквами у споминах європейських бранців або подорожніх того часу. Відоміні такі бранці — малоінтелігентний баварець Шільтбергер (полон. 1396 р.) та дуже інтелігентний т. зв. „Мюльбахський студент“ із Семигородщини (полон. 1438 р.), а не-бранець — німецький лицар Гарф, що їздив на прощук до Єрусалиму 1496-1499 рр.

З-поміж них Шільтбергер XIV-XV вв. (джерело зовсім неєвів¹); ба й на велику точність транскрипції лицаря Гарфа 1496-1499 рр. теж відповідно поглядатися не можна².

Навпаки „Мюльбахський студент“, що після свого полону 1438-1458 рр. написав юніого трактата: „De ritu et moribus Turcarum“, є дуже важливе лінгвістичне джерело, бо він вільно володів турецькою мовою. Він записав — латинськими (готицькими) буквами — і дерев'яної простонародні поезії Юниса Емре (бл. 1308 р.). Тік записся „Мюльбахського студента“ докладно зашифруванням К. Фой у своїй розвідці: „Die ältesten osmanischen Transscriptions texte in gothischen Lettern“ (1901-1902³); окрім граматики отримав К. Фой і словника до з'єднаніх текстів.

В додаток до цього, варто тут згадати ще й із XVI віку двох освічених європейців, що транскрибували турецькі речення латинськими літерами: один — пionер європейського наукового сходознавства француз Гільом Постель (1510-1581), другий — хорват Б. Іжорджевич (бл. 1510-1560)⁴.

З них перший, Г. Постель, що їздив до Царгороду й узагалі до Туреччини в 1530-их-1540-их рр. і видав „De la république des Turcs“ (Пуатьє 1560), залишається в своїх турецьких цитатах ще досі необслідуваний⁵. А зразкам турецької (як на мою думку, то малоязійської) мови в Джорджевичевій книжечці „De Tur-

¹) Ті турецькі слова, що трапляються в записах Шільтбергера, в нових його виданнях мають при собі, здебільша, потрібні пояснення (Рос. переклад Ф. Бруна — в „Запискахъ Новоросс. У-та“, кн. I; Одеса 1867).

²) Див. Hans Stumme: Das Arabische und das Türkische bei Ritter Arnold von Harff — в добідній Festschrift E. Віндіма (Ліпіц 1914), ст. 127-137. Додатки — в „Zeitschr. d. D. Morg. Ges.“, т. 69 (1915), ст. 208.

³) Та ж розвідка К. Фоя — в „Mittheilungen“ берлінського семінара східних мов, т. IV (1901), ст. 230-274, та т. V (1902), ст. 233-293.

⁴) І про Постеля і про Іжордевича (Georgieuz) широко див. у моїм „Вступі до історії Туреччини“, вип. 3 (К. 1926), ст. 85-96.

⁵) коли не брати до рахуби дві мої побіжні уваги з пристладом („Вступ“ ст. 91 і 92) про те, що в османських цитатах у Постеля ми не бачимо додержання т. зв. „гармонії голосівок“.

"*carum moribus*" (Літери, 1544, Нар. 1545), де на п'ятьох маленьких сторінках подано лілод турецькою мовою поміж християнином та мусулманом, присвятив замітку Н. Дмитрієв у "Докладах" Весеної Академії Наук (1926, В. ст. 100-102).

Студіювання лінгвістичних особливостей у старих османських пам'ятках XIV-XVI в. (ба навіть у перших наукових європейських граматиках османської мови XVII в., як от у наївного Mericeera 1612, справді вченого Менінського 1680) наочно ілюструє перед дослідником ті довгі й складні шляхи еволюції, що їх мусіла перейти османська мова, доки дійшла до теперішньої своєї (літературної) однобірності й послідовності в формах і звуках, не кажучи вже про лексичний репертуар. Разом з тим стає видно, що давніше угрупування османських говірок у Малій Азії було не зовсім таке, як тепер. Коли ж тепер османська діялектологія нам свідчить, що східня частина османської Малої Азії має чимало рис не загально-османських, а спільних з мовою Азербайджана, то з документальних, писаних, даних видно, що давня область азербайджанських говірок або азербайджанського діалектичного впливу розтягалася на захід півострова значно далі, ніж це можна сконстатувати теперечки.

VII-VIII.

Дві інші — окрім османської — південно-західні (або „огузькі“) тюркські мовні варості: б) азербайджанська („азері“) і в) туркменська. Їх записи, граматики та словники.

Азербайджанську мову звуть коротче „азері“. В російському Закавказі встановилася для неї аж надто неточна назва: „татарська“ (а османську мову звуть „турецька“). Чується „азері“ на великій території, „од Тебріза до Тіфліса і од границь Вірменії до Каспійського моря“¹⁾, тобто геть-далеко по-за межами Азербайджана. Найбільшої культурно-літературної ваги надбало „азері“ в б. російському, тепер радянському, Закавказі, там де Гянджя та Баку; і тая країна, давній Арран-Шірван, зветься тепер „радянський (або кавказький) Азербайджан“.

До недавнього часу були вважали, що одна з найстаріших філологічних праць про азербайджанську мову — то тюрко-арабський словник, чи глосарій, монгольського періода (так, віку XIII-XIV-го, з гулагідських часів), якого склав и бн-Мюганна. Надруковано вперше під заголовком: „Арабъ-филологъ о турецкомъ языкѣ, арабскій текстъ издалъ и снабдилъ переводомъ и введеніемъ П. М. Меліоранскій“ Спб. 1900²⁾. Висновок у цій дисертації П. Меліоранського був такий, що ібн-Мюганна³⁾ складав свого словника у північно-західній Персії (інакше сказати, в Азер-

¹⁾ Це слова Барбіе де Мейнара в передмові (ст. 7) до його видання й перекладу азербайджанської комедії Фетх-Алі Ахундова: „Алхімік“ — Journ. Asiat. 1887, janv.

²⁾ ст. LXXXIV і ОІ22 і 85. Ця Меліоранського дисертація — в сербі: „Изданія факультета Єстественныхъ языковъ Спб. у-та“, № 3.

³⁾ Авторове ім'я „ібн-Мюганна“ тоді ще не було відоме. Словник уважався за анонімний.

бейджані) і що найближчою авторовою мовою була старо-азербайджанська, хоч він не забував вносити до свого глосарія і слова туркестанські. Але за десять літ після того одкрито в Царгороді кращого і старішого рукописа (що має за собою 400-літню давність¹⁾), і нарешті (1921) вийшло в світ у Царгороді повне видання²⁾. Обслідував нове видання С. Малов у статті: „Ібн-Муханна о турецком языке“ 1928³⁾ і прийшов до протилежної думки — що мова ібн Мюганни була „східно-туркестанська, кашгарська, уйгурська“, а сильний азербайджанський елемент, який яскраво висвітчує в рукописах, котрими користувався для свого видання П. Меліоранський — то той елемент повносили вже переписувачі⁴⁾.

Мова азербайджанського письменства, що розвилося в XV-ім, а більше в XVI-ім в., залишається необслідувана. Необслідувано й ті азербайджанські слова або вислови, що їх, латинськими літерами, іноді наводять європейські подорожні (венеціянці й ін.), котрі Іздили в XV в. в Азербайджан до Узун-Хасана, шаха західної Персії (1467-1478), з династії Білобараних туркменів, а після XV віку — до сефевідів, шахів цілої Персії, що теж говорили мовою тюркською і мали по-первах резиденцію в Азербайджані. Найцікавіші серед цього подорожнього матеріялу — тюркські речення в „Хождені за три моря“ тверського подорожнього Афанаєя Нікітіна 1466-1472 рр.: він і свої власні інтимні вражіння іноді писав мовою тюркською, тільки буквами руськими⁵⁾; у одночасних з ним італійців ми стільки тюркського студіювання не знайдемо. Тоді вже в XVII в. ми маємо од італійця Ф. Маддажі ніби-азербайджанську — або мішану — граматику, складену „для тих мов, що чуються в країнах Грузії“, і видрукувану в римській колегії „de propaganda fide“ (Рим 1643; 2-ге вид. 1670)⁶⁾.

Все лінгвістично найважніше про азербайджанську мову з'явилося по-російськи: більше-менше з середини XIX століття — після того як

1) Див. в царгородському журналі „Тюрк дернейї“ 1910 і замітку Ж. Дені в *Journal Asiat.* 1910, mars-avril, ст. 362-364.

2) Ас-сеййид Джамаледдін ібн-аль-Мюганна: „Җильєт аль-інса wa җольбет аль-інса, یاخد لوقت-и фарс, тюркче, моульче“ (видав Ахм. Риф'ят, Царг. 1340=1921. Ст. 1-69 перська частина, ст. 71-191 тюркська, ст. 191-230 монгольська).

3) Стаття С. Малова — в „Записках Коллегии Востоковедов“ т. III, вип. 2, ст. 221-248.

4) При нагоді зазначим, що ібн-Мюганна міг бути (хронологічно) буті прародіром одного з тих шітських істориків, котрі належали до літературного кола середньоазійського володаря-войовника Тімура. Див. F. Wüstenfeld: *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke* (Готтінген 1882), ст. 205, № 470; або, з хронологічною помилкою, K. Brockelmann: *Gesch. der arab. Litteratur* т. II (Берлін 1902), ст. 199, № 2.

5) Обертаєсь Аф. Нікітін, зрештою, не тільки серед тюрків-азербайджанців, ба й серед тюрків-джагатайців: в Індії. — Його „Хожденіе за три моря“ внесено, з чорнових його записів, до Софійського Временнника під 1475 р. В VI томі „Полного собрання русскихъ античесъ“ (Спб. 1853) Нікітінове „Хожденіе“ видрукувано (ст. 330-358) з орієнталістичними примітками проф. Казембека; тільки ж примітки тії є невичерпні і недостатні.

6) *Syntagma linguarum orientalium, quae in Georgiae regionibus audiuntur, auctore D. F. M. Maggio.* В першій частині — граматика грузинська, а далі — *liber secundus, compleiens Arabum et Turearum orthographiam et turcicae linguae institutiones.*

Закавказзя з його азербайджанською людністю підпало не тільки під владу, ба і під адміністрацію російської імперії, і для російських адміністраторів Кавказа неодмінно стало треба знати мови місцевих людей, „туземцевъ“.

Здавалося б, що найпередше ми мали б шукати докладні закони азербайджанської граматики в праці природнього азербайджанця професора-мірза А. Казембека: „Общая грамматика турецко-татарского языка“ (Казань 1846; по нім. переклав Ценкер, Лейпциг 1848); тільки ж в основі Казембекової праці лежить все ж мова османська (граматика француза Jaubert'a), а з інших тюркських нарічів особливу увагу приділив Казембек казансько-татарському і значно меншу — своєму „азері“. Інакше (але не надто вдало) зробив Т. Макаров: „Татарская грамматика кавказского наречия“ (Тифліс 1848¹⁾). Великого практичного підручника випустив драгоман канцелярії кавказького намісника майор І. Л. Цилоссані: „Новые разговоры на российскомъ, французскомъ, турецкомъ и татарскомъ [= азербайджанськимъ] языкахъ, съ русскимъ произношениемъ [= транскрипцією] двухъ послѣднихъ“ (Тифліс 1856; ст. ст. VII+607 in 4-го); Цилоссані бажав якось одрізняти-таки „турецкий языкъ“ (тобто османський) од „татарского“ (= азері), але фактично він і „турецкому языку“ надав широ-азербайджанську вимову. Путяща граматична праця -- вірменина Лаз. Будагова: „Практическое руководство турецко-татарского адербиджанского наречия“ (Москва 1857); Будагов — автор і дуже зручного „Сравнительного словаря турецко-татарскихъ наречий“ (2 тт., Спб. 1868-1871), де азербайджанський елемент зарепрезентовано гаразд. Зовсім мало одрізняв азербайджанське наріччя од османського вірменин Л. Лазаревъ: а) „Турецко-татарско-русский словарь [краще — словарець: 336 ст. in 16-о] съ приложениемъ краткой грамматики“ (М. 1864); б) „Сравнительная хрестоматия турецкаго языка наречий османлы в Адербиджана съ приложениемъ тюркскихъ разговоровъ и пословицъ“ (М. 1866); в кінці „Хрестоматии“ — словничок тих слів, яких нема в попереду виданому його „Словарѣ“ 1864. Цілком маловартна компіляційка — А. Старчевскій: „Кавказский толмачъ, заключающій въ себѣ 27 языковъ“ (Спб. 1883). По французьки (1886 у Journ. Asiat., janv.) захарактеризував кавказько-азербайджанську говірку в комедіях Фетх-Алі Ахундова Barbier de Meupard у передмові (ст. 1-12) до свого перевидання й перекладу Ахундової комедії „Алхімік“ 1851 р.; на-жаль, Барбіє де Мейнар оперував не живими фонетичними записами, а мертвими друкованими арабськими буквами, і через те допустивсь деяких яскравих помилок²⁾. Літ за двадцятро після

¹⁾ У тіфліській офіціозній газеті „Кавказъ“ 1846 (№ 9) Т. Макаров надрукував: „Объ открытии отдѣленія восточныхъ языковъ при Новочеркасской гимназии“; там він дає огляд тих мов і нарічів, що чуються на Кавказі. Багато пізніц, у тіфліській ліберальній газеті „Обзоръ“ 1879 (№ 363 і № 369) Т. Макаров умістив статтю: „Турецко-татарский языкъ и его наречия“.

²⁾ Пряклади наведено у І. Якоба: Zur Grammatik des Vulgar-Türkischen — Z. D. M. G. 1898, ст. 697.

Барбіе де Мейнара, теж в *Journal Asiatique*, таксама спинув свою увагу на Ахундова писаннях Інс. Бонват¹⁾.

Новий етап студіювання азербайджанської мови Закавказзя починається в кінці XIX поч. XX в. працями бакинця-белетристіста Султана-Меджіда Ганієва. Його практичний курс „Полівійшій самоучитель татарського языка кавказско-адербажданского наречія”, 4 чч. (Баку 1890-1895) видержал скільких видань, то у Тіфлісі (як, от, 3-те, 1907), то знов у Баку (6-те, 1922); скрізь Ганіев, при ортографії в буквах арабських, зазначає вимову буквами російськими. В його „Самоучитель“ найширша частина — 3-тя: „Русско-татарский словарь“, і вона з кожним новим виданням розросталася: коли в 3-ім виданні „Русско-татарский словарь“ Ганієва мав 206 ст. (Баку 1902), то в 5-ім він побільшав два рази стільки (Баку 1909; 416 ст.). Ганіев склав і „Татарско-русский словарь“ (Баку 1901; ст. III і 164; 6-е вид. Баку 1922). Менше успіху мав Н. Наримановъ: „Самоучитель татарского языка для русскихъ“ (Тіфл. 1900)²⁾. Зовсім мало-чого зачерпнути може діялектолог з „Арабско-персидско-турецко-русскихъ разговоровъ“ І. Ахвердова (Сіб. 1900). Корисніший — підручник, що склав „преподаватель татарского языка зриванской учительской семинарії М. Мамедовъ: „Самоучитель татарского языка адербайджанского наречія“ (Зривань 1911), з викладом однаке дуже ненауковим.

За радянських часів не тільки передруковувався давній „Самоучитель“ Ганієва, ба складаються або по новому переробляються й інші „самоучителі“ такі, що транскрипція в них уже не російська, а своєрідна латинська, офіційно вживана в радянськім Азербайджані³⁾. Хоч пристосовано там латиницю й дуже протинауково, та звуки кавказько-азербайджанської мови віддає вона кінець-кінцем порядно. Тому, для дослідника-діялектолога, зовсім придатними можуть бути, в характері сирового лінгвістичного матеріалу, навіть теперішні щоденні газети (як, от, бакинський „Нені йол“ = „Новий шлях“), друковані латинським отим правописом. Робляться тепер і спеціальні діялекологічні досліди; прим. Н. Ашмарин про говірку Нухи (Баку 1926) та Ндріс Гасанов про говірку Гянджі (теж 1926) вмістили розвідки в „Трудах“ бакинського „Общ-ва обслідування и изучения Азербайджана“.

Всі вищезазначені азербайджанські студії торкаються, як ми бачили, виключно тієї мови, що чується в Закавказзі. Для вивчення мови справжнього, корінного персько-підданого Азербайджана, де столиця — Тебріз, зроблено мало. Те, що подав Г. Вамбері в своїй книжці „Alt-ostmantisches Sprachstudien mit einem azerbaizhanischen Texte als Appendix“ (Лай-

¹⁾ Л. Бував *Journ. Asiat.* 1903 (май, ст. 393-489) видав, з перекладом, текст повісті Ахундова „Histoire de Yousouf Chah“ і додав словничка (ст. 483-489); а р. 1904 (март, ст. 259-331, ст. 363-465) він таксама обробив Ахундова комедію „L'avare“ (на ст. 448-456 словничок).

²⁾ Рік перед тим Нариманов видав коротку азербайджанську граматику, рідною мовою (Баку 1899; 47 ст.).

³⁾ Сюди стоеується латинизований „Самоучитель тюркского языка“ Мамедова (Баку, 6-е, 1926), друкований як „издание 3-е“ (112 ст.).

ден 1901) мав невисоку вагу: то (ст. 114-137) текст одного азербайджанського опонідання, як видно — з-під Тебріза, вкупі з зовсім непевною латинською транскрипцією. Справді ж наукова праця — то К. Фоу: *Azerbaigjanische Studien mit einer Charakteristik des Sudtürkischen*, 1903-1904 р (в „*Mittheilungen*“ берлінської семінарії східних мов¹⁾).

Чується в Персії азербайджанська мова ще й по інших провінціях, як от у Хорасані або й далеченько на півдні — аж у Фарсі. Тільки ж там вона зовсім не досліджена, ба навіть і голих записів ізвідти є лише обмаль. Слід зазначити невеличку, фонетично записану збірочку з Фарса, коло Шіраза: „П'єсни кашкайцевъ“ А. Ромаскевича (1925)²⁾.

VIII.

Третя з південно-західних тюркських мов — **туркменська**. Своєю головною масою туркмени залюднюють тую „закаспійську область“, що тепер перетворено в радянську республіку „Туркменістан“ (із столицею Ашхабадом); політично од тієї радянської Туркменії одірвані — сусідні туркменські частини північного Афганістана та Персії. Та поза цією, для всіх відомою, середньоазійською Туркменією тюркологи одкривають відокремлені туркменські сліди і на заході, навіть дуже далеко, близько Середземного моря. В б. Османській державі, на простороні між північною Сирією та південною Малою Азією записано діялектологічні матеріали такі, що збирачі характеризують їх як туркменські; правда, там мовні ознаки сильно мішаються з сuto-османськими, і тому діялектологи звичайно розглядають їх укупі з діялектами османськими (ст. 135-136). Але вже до геть-безперечної царини туркменських нарічів належить мова „трухменів“ (виселенців найбільше з Мангішлака) на північному Кавказі, в Ставропільщині на межі з Астраханчиною; тая „трухменщина“ в деякій мірі і другом занотована, коли не можна сказати, що досліджена³⁾. Справжніх дослідів над туркменською мовою, навіть над тією, що чується на території Туркменістана, пороблено ще не гург; ба й путячих фонетичних записів із уст простого туркменського люду ще опубліковано обмаль.

Певну увагу почали приділяти філологи туркменській мові більшеминше незадовго до середини XIX в., ще перед тим, як прилучено Туркменію до Росії. Російський тюрколог І. Березин у другій половині 1840-их рр. робив спостереження над наріччям туркменів перського Прикаспія (в Астрabadі)⁴⁾, а далі над напів-літературними (з джагатайською

¹⁾ в відділі *Westasiatische Studien*, т. VI (1903), ст. 126-193 та т. VII (1904), ст. 197-265.

²⁾ „П'єсни кашкайцевъ“ — в „Сборникѣ Музея Антропологии и Этнографии имени Петра Перваго“, т. V, вып. 2 (Ленингр. 1925), ст. 573-610.

³⁾ Див. А. Володинъ: „Изъ трухменской народной поэзіи“ (текст — на жаль арабськими буквами — і переклад), в тіфліському „Сборникѣ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа“, т. 38 (1908), відд. 2, ст. 49-57. Тут три пісні, 17 загадок і 15 приказок. В тім самім томі „Сборника“ дав Володін і побутову передмову: „Трухменская степь и трухмены“, відд. I, ст. 1-98; про трухменську мову — коротко на ст. 31-32. Де що у Самойловича в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“ т. 21 (Спб. 1912), ст. LXXIII-LXXIV (в протоколах).

⁴⁾ Про це див. в „Годичномъ отчетѣ“ Березина (Журн. Мин. Нар. Проев. 1845) та в його ж таки „Recherches sur les dialectes musulmans“ I (Казань 1848).

домішкою) піснями декотрих туркменських поетів (потім він дещо з тих поезій умістив у своїй „Турецькій хрестоматії“ т. II, що почала друкуватися ще з 1857 року). Другий російський тюрколог місіонер Н. Ільмінський торкнувсь туркменської мови (наріччя йомудів та есен-ілі) в своїм листі (з Оренбурга) до акад. Шіфнера: „Ueber die Sprache der Turkmenen“ 1860¹). І з цього листа, і з місіонерського перекладу святого письма на туркменське, західня орієнталістика могла здобути про туркменську мову ширші відомості. Та авторитетний мадярський тюрколог Г. Вамбері, проголошуучи (1879), що „die turkomanische Bibelübersetzung, von Russen veranstaltet, daher gleich allen ähnlichen Arbeiten des eigentlichen nationalen Sprachinstinctes entbehrt ist“, вважав за потрібне одшукати краще джерело, і отими вищеведеними словами почав він свою власну статтю: „Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's“ (у 33-ім томі „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Gesellsch.“, ст. 387-444); в ній Вамбері опублікував 41 поезію популярного, сухо-національного туркменського поета Махтум-кулі XVIII в. Але зробив це Вамбері літерами самісінькими арабськими, себто без точної вимови; до того ж він не підозрівав тоді, що Махтум-кулі, таксама як інші улюблені туркменські поети, складав свої вірші не чистою рідною мовою, ба мішаною літературциною, з сильним увпливом елементів джагатайських. Через те Вамберієва стаття стала причином лише для знаття туркменської літератури, але зовсім не діалектології.

Значно більше освітили справу ті російські підручники, що пізніше повиходили в світ без особливих наукових претенсій, здебільша попросту для практичних потреб російських урядовців у прилученні Закаспійській області: 1) И. Шимкевичъ: „Краткое практическое руководство для ознакомления съ нарѣчіемъ туркменъ Закаспійской области“ (Асхабад 1899; ст. IV+168+2); — 2) С. Агабековъ: „Учебникъ тюркменскаго [а same ахал-текинскаго] нарѣчія съ приложеніемъ сборника пословицъ и поговорокъ туркменъ Закаспійской области“ (Асхабад 1904; ст. IV+100+25)²); — 3) И. Бѣляевъ: „Русско-туркменский словарь“ (Асхабад 1913, ст. VII i 176; трапляються непевні місця) та „Туркменская грамматика“ (Асхабад 1915); — 4-5) За радянських часів видано коротку граматику туркменської мови М. Гельдієва та Г. Алпарова і „Руководство для изучения туркменского языка А. Потелуеваъского“; — 6) „Краткий русско-туркменский словарь применительно к нуждам государственной статистики“ (Асхабад 1926; литограф., ст. 110 in 4-to), з транскрипцією; — 7) Е. Борієв і А. Алієв: „Русско-туркменский словарь“ (Ашхабад 1929), до 20.000 слів; — 8) Туркменско-російського словника готове Державне видавництво Туркменістана.

¹) Цей Ільмінського лист — в Bulletin петербурзької Академії Наук 1860, т. I, ст. 563-571 (або Mélanges Asiatiques, т. IV, ст. 63-74).

²) На „Учебникъ“ Агабекова (а заодно і на Шимкевича) діяв. змістовну рецензію А. Самойловича в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“, т. XVII (1907), ст. 0184-0188. Рецензія ж А. Семенова в московськім „Этнографическомъ Обозрѣніи“ 1904 (кн. 63, ст. 169-172) сама не витримує критики.

Рівночасно з авторами отаких практичних підручників, науково за спеціалізувавсь на туркменській літературі і мові петербурський тюрколог А. Н. Самойлович. Він чимало прибирав і поопубліковував відповідного матеріалу в своїх статтях у „Запискахъ Восточного Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“ (починаючи з 1904 р.), найбільше ж прислуживсь туркменським студіям у своїй дисертації про Абдассаттарову „Книгу рассказовъ о битвахъ [персовъ] съ текинцами“ (Спб. 1914). Туркмен Абдасаттар не був винятком з гурту інших туркменських поетів і склав свою поему не чистою рідною мовою, а літературною мішаниною; але в дисертації А. Самойловича чимало місця одведено лінгвістичній аналізі саме іменно того туркменського елементу, який висвітчує з-під джагатайської літературщини, і взагалі характеристиці туркменської мови.

Чималу надію на добрий розвиток туркменських студій навіває нам той симпатичний факт, що в Ашхабаді заснувавсь „Інститут туркменської культури“ і що взагалі тепер там пожвавішало наукове життя, яке виявляє себе і опублікуванням народньо-туркменських текстів. Ашхабадський журнал „Туркменоведение“ пропагувє й фольклористику¹⁾, і в світ виходять такі прим. праці, як М. Гельдіев: „Сборник туркменских народных поговорок, пословиц и загадок“ (Ашхабад 1925)²⁾ або В. Успенський и В. Беляев: „Туркменская музыка“ (т. I, Москва 1928) — велика збірка, придатна й лінгвістові (т. II вийде 1930). І „комиссия экспедиционных исследований“ ленінградської Академії Наук теж звернула увагу на всебічне вивчення Туркменистану та й почала вже друкувати збірку „Туркмения“ (Ленінгр. 1929), де живовидячки повинна знайти собі місце й лінгвістика.

IX.

Неоднакові групи татарських наріччів у Криму — на надбережному й гірському півдні та на степовій півночі. Стан дослідів над ними.

Кримські татари мають по різних місцях Крима різні наріччя чи говірки. У південній частині півострова татари говорять так, що їх зов'їм легко зрозуміє османський турок або туркмен або азербайджанець; а мову північного, степового, татарина-кримчака легше вже розбере татарин з Волги або ще дальший — киргиз-казак, ніж царгородець чи анатолієць. Акад. В. Радлов, що присвятив зразкам усіх кримських діялектів VII-ий том своєї серії: „Образцы народной литературы съверныхъ тюркскихъ племенъ. Нарѣчія Крымского полуострова“ (Спб. 1896; ст. XVIII і 408 і 527), поясняв у передмові цю діялектичну несхожість тим, що південні татари (берегові й гірські) — то залишки дуже давнього,

¹⁾ Див. прим. статтю А. Позделуєвського: „Собрание туркменского фольклора“ — в „Туркменоведении“ 1927, № 2-3 (ст. 10-12), де дається інструкція для збирачів. Сам Иоцелуевський прибирав „Сборник туркменских женских песен“ (вийде в світ 1930).

²⁾ Депо із Гельдієвої збірки переклав на російське С. Овєзбаев в „Туркменоведении“ 1929, № 4, ст. 18-19.

безперечно ще передмонгольського, місцевого тюркського елементу (уйгурського, команського, тобто „половецького“), який расово тут сильно помішався із греками, готами та іншими тубільцями, „а впродолженії послідних въковъ состоялся не малый приливъ малоазіатскихъ и балканскихъ турокъ“ (ст. XIV). А степові татари (тепер вони вже не кочовики, всі землю обробляють) — то, на думку Радлова (ст. XIII), елемент переважно нахожий, який насунув на кримську територію допіро з часів Золотої орди, „турецкіе номады различнѣйшихъ родовъ, переселившіеся [до Криму] уже съ XIII вѣка и поселившіеся по племенамъ въ широкихъ, превосходныхъ для скотоводства степяхъ“¹). Та ще нема історичної розвідки, яка точно показала б., коли-саме і яким-саме процесом утворилися теперешні наріччеві угрупування на території Кримського півострова. Не досліджено історію не тільки діялектів кримських, ба й попросту історію склад письменської, літературної мови давнішого Криму, часів хоч би вже Греївських XV-XVIII вв.².

Точніш розмежовуючи теперішні кримські діялекти, Радлов усі роздив на п'ять груп: три — південні, дві — північні. Тільки ж, детальніш ідучи за Радлівською-таки класифікацією, доведеться в північних (степових) діялектах одрізнати груи не дві, а вже ж не менш як три; знов же, південних кримських діялектів зручніш буде добачати не три, ба лише два (береговий і небереговий), після чого матимем таку географічно-діялектологічну класифікацію:

1) Південний беріг Кримського півострова, од Байдарської брами до Ускюта (тобто трохи чи не до Судака) — тут мова зовсім такого типу, як османсько-турецька, азербайджанська, туркменська, тобто належить до південно-західної галузі тюркських мов³). Ще недавно був такий час (1880-1900-ті рр.), коли кримчаки, щоб не одбігати в літературі од осман-

¹) Що ті „превосходныя для скотоводства степи“ не були безлюдною пустелею (команы-половці цовині ж були кочувати і в них), цього Радлов виразно не вказує.

²) Найпридатнішим для філолога тут буде матеріал не суто-літературний, а діловий-актовий, де жива місцева мова повинна пробиватися крізь кору умовної письменниції лекше, ніж у якомусь писаних літературному. Такі акти (грамоти тощо) потроху видано. Див. прим. у великий (мало не 1000 стор.) збірці В. Вельямінова-Зернова (за участю вченого казанца Х. Фейзханова): „Матеріали для історії Кримського ханства, извлеченные по распоряженію Академії Наукъ изъ московского Главнаго архива Мин. Иностр. Дѣлъ“ (Спб. 1864). Але в тім Вельямінова виданні є багато неточностей, і на це вказав В. Д. Смирнов у своїй збірці: „Сборникъ нѣкоторыхъ важныхъ извѣстий и официальныхъ документовъ касательно Турции, Россіи и Крыма“ (Спб. 1881). Лінгвістичну аналізу однієї з грамот XVII в., вміщеної в „Матеріалахъ“ Вельямінова-Зернова, дав А. Н. Самойлович: „К истории крымско-татарского литературного языка“ — в казанськім „Вестнике Научного Общества татароведения“, № 7 (1927), ст. 27-33.

³) Мабуть найбільше про південноберегові тексти каже польський тюрколог Тад. Ковалський, що зразки мови, подані в VII томі В. Радлова, „czyta siê miejscami tak, jak gdyby wyszły z pod pióra Turka z Konstantynopola“ (див. його „Język karaimski“, Вильно 1926, ст. 2, — відб. з часопису „Myśl Karaimską“, t. I, zesz. 3). Та в таких словах — сильна пересада. Що південноберегова кримська мова аж ніяк не є царгородська говірка, читач (як і слухач) пізнає одразу.

ських турків, вважали за потрібне класти південно-береговий діялекти в основу свого кримсько-татарського письменства.

2) В гірській частині Кримського півострова, разом з містами Бахчисарайем, Симферополем (Ак-месджид), Караду-базаром, Теодосією та Керчесом, татари говорять мовою переходною, мішаною. Перевагу одначе в тій мішанині має елемент не північний, не степовий, ба все ще південний, все ще близький до османської мови, в містах — більше, серед гірняків — менше¹⁾). Тепер кримсько-татарські письменники й інтелігенти звуть цю мішану лінгвістичну царину „орта йолаң“ чи „орта йола“ = „середня смуга“, чи, там, „посередня“ — між морським надбережжям півдня і внутрішніми степами півночі. Останніми роками за літературну норму для Крима береться саме іменно мова „орта йолаң“. Ця літературна тенденція тим нормальніша, що числовово „орта йолаң“ виходить найсильнішою групою: це — більша половина всієї кримської мусулманської людності, та й культурно вона стоїть найвище.

3-4) Діялекти степових татар (тепер уже хліборобів, не племін) звє Радлов *раг ехселленс „крымское наречие“* (ст. XV), — мовляв, у південній частині Крима „наречіе“ ніби не є „крымское“. Одности в степових діялектах нема; татари властивого Крима (з містом Евпаторією, де багато караїмів) говорять не так само, як татари Керченського півострова. Південний увплів тут є, лексичний, а „въ звуковомъ отношеніи этъ языкъ долженъ быть причисленъ къ съверно-татарскимъ“. Що до морфології, то в степових діялектах „вездѣ въ употребленіи грамматическая формы съвера, а отдельныя южныя формы еще только начинаютъ прививаться“ (ст. XV). Учень В. Радлова А. Самойлович коментує його слова так: „Эти татары родственны племенамъ, обитающимъ съ XIII вѣка въ сѣв.-кавказскихъ степяхъ (ногайцы), и племенамъ возникшимъ послѣ XIII вѣка въ Средней Азіи (казакъ-киргизы, узбеки)“²⁾.

5) Коло Перекопа в Криму є й чисті ногайці. Вони, знов, говорять не так, як властиві кримчаки-степовики, а більше-менше так, як ногайці степів північного Кавказа. Це — каже Радлов — „чистый съвернотатарской языкъ, весьма близко подходящий къ киргизскому“ (ст. XVI), тобто киргиз-казацькому. В живій обихідці ногайське наріччя тут у Криму вимирає і витісняється місцевим кримсько-татарським степовим; але зногоу боку воно впливає на мову татар-степовиків через свої ногайські „пѣсни и героическая поэмы, которые поются до сихъ поръ пѣвцами степныхъ жителей“ (ст. XVI).

У VII томі „Образцовъ“ (1896) подав Радлов зразки всіх отиx діялективних відтінків Крима, що позаписував він іх із живих уст, своюю академічною транскрипцією. В тім самім томі видрукував він і простонародню збірку оповідань, пісень, загадок за караїмським рукописом кінця

¹⁾ Радлов мову міст вирізняв в окрему діялектологічну групу, трохи одмінну од гірської. Та по суті можна такої диференціації і не робити.

²⁾ А. Самойлович: Опытъ краткой крымско-татарской грамматики, Петр. 1916, ст. 6-7.

XVIII в. — літерами гебрейськими, вкупі з транскрипцією в живій сучасній вимові, як йому подикував освічений караїм-поет Ерак; додав Радлов і власні віршування того самого Ерака.

Геть-усі кримські тексти того VII-го тома „Образцовъ“ опублікував Радлов тільки по татарськи, без будь-якого перекладу, чи то російського, чи німецького, таксамо як і без будь-якого граматичного чи фонетичного нарису. Через те дуже корисною помогою для діалектологів була фонетико-фізіологічна розвідка казанського професора В. А. Богородицького: „Діалектологическая замѣтка. V. О крымско-татарскомъ нарѣчіи“ (1903)¹⁾ — на підставі матеріалу, записаного за вимовою вчителя-татарина в Судака. А число фольклорно-діалектологічних кримських текстів, після Радлова (1896), збагатили О. Олесницький (1910, 1913, цей найбільше)²⁾, А. Самойлович (1913—918)³⁾, П. Фалев (1915)⁴⁾, В. Філоненко (1926)⁵⁾, О. Шацкая (1926)⁶⁾. В рукописних архівах можна знайти чимало фольклорно-лінгвістичного матеріалу, який ще чекає опублікування⁷⁾.

Граматики і словнички для кримсько-татарської мови трохи чи не всі дуже мало наукові, носять лише практичний характер. Приміром В. Х. Кондараці (1875) у своїм відомім „Універсалномъ описаніи Крыма“ подав у II частині дуже плутаний „Самоучитель турко-татарского и ново-греческого языковъ“ (Спб. 1875; 132 ст.); наріччя тут південне, переважно берегове; транскрипція російськими буквами — приблизна. Науковіше складав підручники караїм І. Казаз (чи, як він сам себе писав, Казас—1869-

¹⁾ Розвідка Богородицького — в „Ученыхъ Запискахъ Казанского У-та“, т. 70 (1903). кн. 12, отдѣлъ наукъ, ст. 1-23.

²⁾ Алексей Олесницкій: а) Пѣсни крымскихъ турокъ. Тексты, переводъ и музыка. Підъ редакцієй В. А. Гордлевского. Москва 1910 (ст. XII і 147 і 10 ст. иот). Всі записи — з південного берега; — б) В і н - т а к и: Материалы по изучению крымской народной поэзии — стаття в „Восточномъ Сборникъ Общества русскихъ ориенталистовъ“ т. I (Спб. 1913).

³⁾ А. Самойловичъ: а) Крымская пѣсня про Портъ-Артуръ — „Живая Старина“ 1910 (т. XIX, ст. 129); — б) Пѣсни крымскихъ татаръ про вторую отечественную войну — в „Живой Старинѣ“ 1914 (т. XXXIII, ст. 409-420); мова — бахчесарайського типу; — в) Скороговорки — в „Сборн. Муз. Антроп. и Этнogr.“ т. V, вип. 1 (Спб. 1918), ст. 197-200.

⁴⁾ А. Н. Самойловичъ и И. А. Фалевъ: Пословицы, поговорки и примѣты крымскихъ татаръ, собранныя гг. А. А. Боданинскимъ, Мартино и О. Мурасовымъ — в „Извѣстіяхъ Таврической ученої архівной комиссіи“, вип. 52 (Симф. 1915), ст. 1-67. Докладна оцінка („Замѣчанія“) — В. Гордлевського в спб. „Запискахъ Восточного Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“, т. XXV (1921), ст. 89-132.

⁵⁾ В. И. Філоненко: Загадки крымскихъ татар. Симферополь 1926 (59 ст.) Почасті з ялтинського повіту, почасті з теодосійського. Транскрипція лиши приблизна; лінгвістичний вступ залишає багато-чого бажати.

⁶⁾ Chansons tatares de Crimée, recueillies et traduites par O. Chatskaya, avec introduction de N. Dmitriev — в „Journal Asiatique“ 1926, август-жун, ст. 341-368. Тут 11 пісень з с. Туак під Алуштою, а три з Бахчесарайя. В передмові скількихъ діалектологічних уваг.

⁷⁾ От, наш студент Лазаревського Інституту східних мов у Москві А. Н. Марисов іще перед світовою війною обробив свої південноберегові і степові записи і подав в Інститут як „дипломну роботу“. Другий наш учень Якуб Кемаль (що тепер завідує Східним музеєм у Ялті) має дуже рясні, звідусіль призбирані фольклорно-діалектологічні матеріали, де прислів'я особливо визначаються. Таксамо — Х. Одабаш (він до останнього часу жив у Симферонії).

1875), але їй вони для дослідника-лінгвіста не більше як сирое надіб'я. Дещою популярністю зажив увійм підручником і, чиб'ято „новим“, словникою Осм. Заатов: „Полный русско-татарский словарь“ (Симфер. 1906; 120 стор.). Допіро за світової війни вийшла в світ наукова праця, на основі літературної мови — А. Самойлович: „Опыт краткой крымско-татарской грамматики“ (Петрогр. 1916; 104 ст.); практична її вартість обникиється тим, що татарські слова, форми і речення подано малоточним арабським альфаветом, а не фонетично-точною транскрипцією. За радянської влади, відколи (1923) заведено по середніх і професійних школах Крима обов'язкове навчання татарської мови, Державне видавництво протягом двох літ тричі видало: А. Одабаш и И. С. Ка я, „Руководство для обучения крымско-татарскому языку“ (1-ше вид. Симфер. 1924, ст. 108; 3-е вид. „переработанное и значительно дополненное“ Симфер. 1926, ст. 215; найпрактичнішим було вид. 2-ге); а як запроваджено в Криму замість арабського альфавету латинський, И. С. Ка я переробив цього самого практичного підручника під заголовком: „Руководство для обучения крымско-татарскому языку по новому алфавиту“ (Симф. 1928; ст. 125). В основі всіх видань цього „Руководства“ лежить мова „орта йолаң“, хоч у передмові автори й кажуть, що хочуть бути зрозумілими і для степовиків.

Окремі лінгвістичні питання бувають порушенні в наукових журналах Крима, чи то по російськи, як от часом у симферопільських „Известиях Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии“, чи то по татарськи, як от в органі кримського Комісаріату Народної Освіти: „Огу ىىلەر“ = „Справи освіти“; найповажніше буває те, що зрідка надсилає з Азербайджану до Криму проф. Чобан-заде. Він 1924 р. подав свої міркування над фонетикою, морфологією тюрко-татарських мов, і т. д.²); та навіть і в своїй „Методици викладання тюркської мови та письменства“ (2 чч., Баку 1926-1927) він іноді дає звістки, придатні й для діялектолога. Друкується дещо з кримської діялектології і вдалому казанському „Вестнике Научного Общества Татароведения“, і в столичних орієнталістичних органах. Така — стаття В. А. Гордлевського у ленінградських „Докладах Академии Наук ССР“ (1928, В, ст. 87-91): „Лексика караїмского перевода Библии“, рукописного, архаїчнішого ніж той (теж дуже архаїчний) караїмський переклад, що видруковано в Евпаторії 1841 р.

Х.

Лінгвістичні досліди над тюркськими зостанками по території степової України, Литви-Білорусі та Галичини з Поділлям: маріупільські тюркомовні греки, басараїські гагаузи, літовські татари, літовські і волинсько-галицькі караїми, тюркомовні подільсько-галицькі вірмени. Питання про мову давніх половців та татар Золотої Орди.

На північ од Криму чорноморські степи, де тепер розкинулася т. зв. степова Україна, здавна були місцем, кудою на захід пересувалися або

¹⁾ И. Казасъ: а) Учебникъ древне-еврейскаго языка для караимскихъ школъ, Одеса 1869 (294 ст.); — б) Краткий практический учебникъ русскаго языка для татарскихъ начальныхъ школъ, Одеса 1873-1875.

²⁾ Чобан-заде: Тюрк-татар лисанійатына медхаль, Баку 1924 (213 ст.). Вагато фантазій.

де довше їй перебували всякі чисто-туркські або мішано-туркські кочові орди, що часом через Перекіп переходили їй до Кримського (по давньому Таврійського) півострова. Ще перед заснуванням київської руської держави тут були, так у IV-V вв., гуни, — інавряд щоб не тюрки¹⁾. Сюдою в VI в. сунули на захід авари-обри, що теж у своїй масі могли бути тюрками. Та коли гунів та аварів залишило під сумнівом (особливо аварів, що в них дехто з дослідників куди-охітніш добавачає монголів, ніж тюрків)²⁾, то вже безперечно тюркською була велика кочова держава VI в. того народу, що китайці звали його „тукю“ і що його володіння розтяглися од кордонів Китаю й середньої Азії до моря Озівського чи то Чорного. Держава розпалася, але всякі тюрки між Уралом, Волгою та Доном залишилися і ненастанино насувалися на захід. Більше-менше разом із первопочатками київської Русі, чи трохи передше, ми тут у степах, переважно у східній частині, бачимо їй хазар (що і Кримом володіли), і печенігів („баджнаків“), і узів, — тюрків, що всі вони одні на одних напирили й одні одних тіснили. Кінець-кінцем в XI віці печенігів та їх давніших ворогів-узів одтіснено аж за Дніпро в бік Дунаю, і Русь XI в. мала діло в чорноморських степах і в Криму з новим тюркським народом „половцями“ (куманами, кипчаками). У XIII в. сюди в „Команії“, в ці кипчацькі степи та в Крим, як і на Русь, найшла татарська Золота орда³⁾; а з XV віку тієї степі перебували під владою кримського ханства Гіреїв, і тут вільнесенько поралися ногайці, — аж доки в кінці XVIII в. звоювала ціле кримське ханство Росія. Вона позаселяла степи своїми підданцями, здебільша українцями, і тюркський характер „дикого поля“ протягом якогось століття затерсь.

Тепер тюркських слідів доводиться тут уже навмисне дошукуватися, бо одразу в вічі вони не кидаються і про себе мало нагадують, коли не брати на увагу, прим., топографічну номенклатуру, яка довго ще нагадуватиме собою про півторитися чолітнє перебування тюрків на степах Чорноморщини. Варто було б тую виразно-туркську географічну номенклатуру (назви річок, ярів, гір, сіл) зарегіструвати в певній системі та й дослідити її звуковий характер з історично-діялектологічного погляду⁴⁾.

¹⁾ Див. К. Іностранцев: „Хуни“ (Ленінгр. 1926, 2-ге вид.), де дано огляд усіх поглядів на племінну приналежність гунів.

²⁾ „Il est possible que les Avar eux-mêmes aient été de langue mogole“, каже Pelliot (Journ. Asiat. 1920, avril-juin, ст. 147), спорачися проти Маркварта.

³⁾ Од подорожніх, що їздили з Європи до монголів-татар (Плано Карпіні 1246, Рубрук 1253), ми знаємо, що аж чотирі річки: Нерег (Дніпро), Дон, Волга і Йаєс (Урал) текли через територію „Команії“, де solebant pascere (кочували) Comanni, qui dicuntur Capthat (Кипчак).

⁴⁾ Звертає на себе увагу, прим., чергування початкового „й“ та „дж“ (чи „ж“). Відповідно до того факту, що тюркське слово, яке значить „гадюка“, в одних тюркських наріччях чується „йылан“, а в других „(д)жылан“ чи „(д)жулан“, ми на території степової України стрічаемо села, що звуться „Єлань“, „Ялань“, і другі села, що мають на початку своєї близькозвучної назви вимову „Джу...“, „Жу...“. Стрічаемо ми в одних виразно-туркських топографічних назвах звук „к“, а в других, підхожих до них, звук „х“ або „г“ (сюди може належати й ім'я „Гумань“, у якому мабуть небезпідставно підловлюють згадку про „куманів“-половців).

Що ж до живої мови давніших тюркських населенців степової України, то тепер знаходимо там тюркомовну людність лиш відокремленими гніздами, іноді навіть уже і не в степовій смузі, а далеченько на одшибі поза нею — в литово-білоруських та західно-українських країнах давньої Польсько-Литовської держави.

1) Найновіші тюркомовні населенці Чорноморщини, давнішого „дикого поля“, то потатарені християни-греки на Маріупільщині, по-над Озівським морем. Їх виселено єюди з міст Криму у XVIII в. за наказом Катерини II (1779), і вони ще й досі задержали в своїй обихідці ту кримську мову, що говорили вони нею в XVIII віці в містах південного Крима. Принесли вони з собою і деяку свою літературу, писану по-туркськи, алфавітом не арабським, а грецьким, пристосованим до тюркських звуків. Двоє таких рукописів, релігійного і белетристичного змісту, один — датований 1778-1779 рр., другий — одночасний з ним, описав і звідти деякі тексти опублікував О. Blau: „Griechisch-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften“ 1874¹); Бляв справедливо завважив (ст. 571), що обидва манускрипти то лиш копії з давніших; вони можуть відзеркалювати в собі простонародній діялект кримських міст іще XVI-XVII вв., але не без домішки мабуть турецької мови греків Анатолії або Ізаргороду, справжніх творців такої грекоальфавітної турецької літератури²). Про теперішню мову й становище тих маріупільських греків див., між іншим, децо у Ф. А. Брауна в „Живой Старинѣ“ 1890 (ст. 78-92), чимало — в гіді „Маріуполь“ 1892³). Останніми часами їх, як одну з „національних меншостей“ на Вкраїні, взяв під свою опіку Народний Комісаріят освіти УССР, і ми мабуть матимем незабаром освітні книжки, друковані точною маріупільською говіркою, та якийсь граматичний їх нарис.

2) Про басарабських християн-гагаузів з мовою близькою до османської — говорилося вже в тій рубриці, де оглянуто османські говірки Балканського півострова (ст. 136-137).

3) Ногайці, що колись верховодили в „дикім полі“ од Дуная до надкаспійських степів і завдавали бағацько клопоту нашому козацтву, тепер лиш невеликим островцем держаться ще в північному Кримі, небагато їх є і на гирлах Дуная в Добруджі („читахи“), а найбільша частина (не така, її велика) з'осередилася в надкаспійських степах північного Кавказу⁴). Кажучи далі про мови інших тюрків північного Кавказу (кумиків, балкарів, карачаївців), ми дамо бібліографію й для мови сусідніх з ними ногайців.

4) Литовські татари, числом до 10 000 душ (на Віленщині, Мінщині, Ковенщині, Городенщині, трохи на Волині, навіть на Поділлі) — інакше їх звуть „Липки“, „Лубки“. Мовою вони тепер не надто й можуть

¹) Стаття О. Блява — в „Zeitschr. der Deutschen Morgenl. Ges.“, т. 28 (1874), ст. 562-583.

²) Безперечно, приміром, що одною з таких, явно не в Криму складених, статей маріупільського збірника XVIII в. являється переклад з Планудового „Життя Езопа“.

³) На „Маріуполь и его окрестности“ (Маріуп. 1892) рец. Н. Катаanova в казанських „Ізвѣстіяхъ Общества Исторіи, Археологіи и Этнографії“ 1894, ст. 526-527.

⁴) В Малій Азії емігранти-ногайці живуть в Ескі-шегрі, Конії, Карамані.

увіходити в царину лінгвістично-туркологічних дослідів. Гостинно оселена була татарська людність у литово-руській державі здебільша за великого кн. Витовта XIV-XV в., що приятелював із золотоординським ханом Тохтамишем і давав йому у себе притулок, а потім (блізько 1420 р.) допоміг і Хаджі-Гірееві зробитися кримським ханом, васальним для литовсько-руської держави; ця первшна татарська людність Литви потроху дали поповнювалася ще й пізнішим припливом татар з кримського ханства. Мову свою однаке вона не зберегла. Через шлюби з місцевим жіноцтвом ті литовські татари зрушлися (побілорусилися, почали поукраїнилися) або попольщилися — а в XIX віці ще й поросіянилися — і лиши мусульманська релігія та традиційні симпатичні спомини про Крим свідчать тепер про їхнє татарство. Інтерес викликають їхні переклади з арабського Корана та з толкуваннів на цю святу книгу; все разом воно в них звуться „аль-кітаб“, або, з пересадно-палятальним вимовленням їхніх приголосівок — „ай-кітаяб“, „ай-кіцяб“. Переклади тії зроблено літерами арабськими, а на мову — білоруську; це — запевне ще в XVI віці, в тулу епоху, коли на Литві панувало ловсюдне гасло — перекладати святе письмо на „вирозумілу мову“; тільки-ж котрі ми знаємо рукописи тих перекладів, усі вони пізніші, і ті дуже рідкі¹⁾). Їх головний інтерес — для історії мови західно-руської, значно менше — для татарської. Почасти збереглися у литовських татар і тексти тюркські, змісту релігійного: молитовники, обрядники, теж писані — живовидячки — буквами арабськими. Литовські татари їх тепер прооказують машинально, не второпущуючи їхнього змісту. Тексти тії через свою незрозумільність для писарів усі сильно перекручені; але все-ж знати, що одні з них складено в наріччі старокримськім, другі — в староосманськім. З цим фактом, ніби-то, збігається свідчення одного литовського татарина-прочачника XVI в. в його „Рисале-йи Татар-и Лен“ 1558 р. = „Трактат про ляшських татар“, доповідь написана по османські для Сулеймана Пишного²⁾). Той прочачник каже, що в Литві звуть його одновірців-земляків — татарами, а отже ж „найбільша частина нас то не ті грубі татари („даба татардан олмайыб“), що їх не поважають мусулмани, ба ні, ми нащадки чистокровних сельджуків, благородних предків і для осман-

¹⁾ А. Мухлінський познайомив учений світ з чотирма рукописами — див. „Ізслѣдованіе о происхожденіи и состояніи литовскихъ татаръ“ (Актъ въ С.-Петербургскомъ уѣтѣ по истечениіи 1856 г.), стор. 115-186; в перевиданні „Ізслѣдовавіа“ Мухлінського — Одеса 1902. Ал. Шлюбельский зафіксував таких рукописів семеро, див. „Беларуская мова арабскай транскрыпцыяй“ в місячнику „Наши Краі“ 1926 (ч. 6-7, червень-ліпень, стор. 51-53) і подав зразки тексту. А. Н. Самойлович описав рукопис Я. Шинкевича в статті „Литовские татары и арабский алфавит“ — в „Известиях о-ва обследования и изучения Азербайджана“ № 3 (Баку 1926) стор. 3-7. Додати можу, що я в 1915 році зробив доповідь у московській „Восточной Комиссии Археологического Общества“ ще про один рукопис такого коранського перекладу на білоруське; манускрипта того того був дав мені для досліду студент Лазаревського Інституту езідніх мов Рейхель (польськ. з Литви). Запис моєї доповіді залишився в Москві в паперах „Восточной Комиссии“.

²⁾ Видав „Рисале“ Мухлінський літографським способом у Петербурзі. як один з матеріалів для свого „Ізслѣдованія о происхожденіи и состояніи литовскихъ татаръ“ 1857.

ського народу“¹). Бібліографію про литовських татар зібрали на початку революції Л. К. Кричинський: „Библіографические материалы о татарахъ Польши, Литвы, Бѣлоруссіи и Україны“ (Спб. 1917; ст. II + 84)²). Доповнити Кричинського книжку треба тими публікаціями, котрі у нас вище зацитовано. Та пор. ще дві статті Джеміля Александровича 1926-1927³) і трохи чи не рівночасну монографію польського антрополога Ю. Талько-Гринцевича (1924)⁴.

5) **Караїмів литовських**, точніші литово-українських, що в Литву переселилися, десь, із Чорноморського побережжя за вел. кн. Витовта в XIV-XV в.⁵), тепер налічується менше, ніж тисяча душ (перед світовою війною було їх понад 1500). І топографічно і лінгвістично являють вони собою дві групи: одна — властиво-литовська, друга — українська. Каїми першої групи живуть побільше в тій Литві, що дісталася тепер під владу Польщі: їх в цілій квартал, душ понад 300, в Гедиміновій столиці Троках (а звідти інтелігентна частина перейшла в XIX в. і до недалекого Вильна, де їх тепер до 250 люду); вони і в Литві самостійній — у Поневежі на Ковенщині. Південно ж група піддано-польських каїмів — то колонії на Волині в м. Луцьку (80 душ) та в Галичині (у Галичу і в сусідньому селі Залужі, душ 130). Головна одміна поміж наріччям північним (троцько-віленсько-поневезьким) та південним (луцько-галицьким) полягає в тім, що луцько-галицькі каїми у своїй тюркській мові не надають приголосним звукам перед вузькими голосівками таку сильну палятальність, як каїми троцькі і, очевидччи, поневезькі (пор. гал.-луц. „сенден“ = од тебе, троц. „сеньядань“). А в тім не менше важлива фонетична несхожість, безперечно дуже стародавня — що троцьким звукам шиплячим (ш, ж, ч, дж) відповідають у каїмів луцько-галицьких звуки евистові (с, з, ц, дз); прим. троц. „учь“ = трое, луц.-гал. „іц“; троц. „ачы-джанлы“ = засмучений, луц.-гал. „ацы-ձանլы“. Окрім того українські каїми загубили в усіх позиціях голосні звуки „ö“ та „ü“ (от, луц.-гал. „езіме“ = мені самому, тр. „բյում“; луц.-гал. „елім“ = моя смерть, тр. „օլյում“). В словарному своєму запасі каїми Литви мають менше чужої домішки, ніж каїми Волиню та Галичини⁶). Заразом обидва

¹) Див. „Рисале“ стор. 9. Процитовано не тільки в Мухайнського, ба й у В. Д. Смирнова: „Кримское ханство“ (Спб. 1887), стор. 153—156.

²) Готується нове видання „Материалов“ Кричинського, в два рази збільшене.

³) Дж. Александрович (Насыфи): а) „Литовские татары“ — в „Известиях об-ва обследования и изучения Азербайджана“ № 2 (Баку 1926; ст. 77-95); — б) він-таки: „Литовские татары, как часть тюркского востока“ теж в „Известиях“ № 4 (Баку 1927, ст. 147-164).

⁴) J. TALKO-HRYNCIEWICZ: „Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy“, Kraków 1924.

⁵) Гадають, близько 1388 р. В першій половині XV в. вже є про них тут документальні згадки. Див. М. Валябан: „Karaici w Polsce“ в його збірці „Studja historyczne“ (Варш. 1927), стор. 56 і д.

⁶) В матеріялах з Галича, що записав Я. Гжегожевський 1903, стрічкою пряміром таке речення (69): „а ол затысанті колок та забітті аны аида“ = „а він затесав кілок та забив його там“.

наріччя, литовсько-північне і українсько-північне, таки добре одрізняються од мови тих одновірних караїмів, котрі не покинули Крима (і сидять тепер в Евпаторії найбільше), бо караїми-кримчаки балакають такою самою татарською мовою, як і мусулмани-татари, серед яких вони живуть; Радлов, як ми це вже бачили, у VII томі своїх „Образцовъ народной литературы съверныхъ тюркскихъ племенъ“ (1896) любісінько подавав плоди белетристичної творчості кримського караїмського поета Ерака для загального ілюстрування „нар'чий Кримського полуострова“. Тільки-ж, особливе становище наріччя караїмів литовських — теж було не втекло од уваги Радлова. Він йздив і до Трок і до Луцька (1887)¹), і хоч якихсь троцьких, або луцьких текстів він у своїх багатотомових „Образцахъ“ так і не надрукував, але все ж матер'яли лексичні, до 3000 слів, зібрани од литовських караїмів, він використав для іншої великої праці: „Оп'ять словаря тюркскихъ нар'чий“ (4 т.т., Спб. 1893-1911). На жаль, як видно з транскрипції караїмських прикладів наведених у Радлівському словнику, Радлов не надто добре постеріг характеристичну фонетику литовсько-караїмської мови; і, наприклад, надзвичайна палятальність приголосних її звуків якось у Радлова затерлася, — може, й тому, що вона ж не обом тим караїмським нарічям однаково спільна: в Луцьку бо нема такої палятальнності, як у Троках. Після Радлова перші лінгвістичні статті про мову литовських караїмів торкнулися не тісно-литовського або троцького наріччя, ба того наріччя, яким говорять караїми в Галичині. Почалося з дуже плутаної і помилкової статті К. Фоя (1898)²). Кращі вийшли публікації Г. Жегожевського (1903, 1916)³), теж для наріччя галицького. Так само до документів волинсько-галицького наріччя караїмів треба застосувати й тій три караїмські гимни, що оголосив друком Б. Мункачі (1909)⁴). А північних, або троцьких тюркомовних караїмів найкраще обслідував уже недавніми часами краківський професор Тад. Ковальський попереду в дрібніших або менших статтях (1925-1926)⁵), потім у великій монографії „Karaïmische Texte im Dialekt von Troki“

¹⁾ W. Radloff: Eine Reise zu den Karaïmen der westlichen Gouvernements — в „Bulletin“ Петерб. Академії Наук т. XXXII (1888) стор. 173-182 = „Mélanges Asiatiques“ IX (1888, 403-416).

²⁾ K. Foy: Karaïmisch-türkische Sprachproben aus Kalič — в „Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin“ (1898, I 172-184).

³⁾ J. Grzegorzevski: a) Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien. Vokalharmonie in den entlehnten Wörtern der karaitischen Sprache in Halicz. Mit Einleitung, Texten und Erklärungen zu den Texten — в „Sitzungsberichte“ віденської Академії Наук, філос.-істор. класа, т. 146 (1903), № 1 (80 ст.); б) Він-таки: Karaïmica (четири тексти) — в „Rocznik Oryentalistyczny“, т. I, ч. 2 (Краків 1916).

⁴⁾ B. Munkácsy: Karäisch-tatarische Hymnen aus Polen — в будапештському „Keleti Szemle“, т. X (1909) ст. 185-210. Записувач був безперечно караїм південний, хоч автори гимнів були караїми троцькі.

⁵⁾ Tadeusz Kowalski: a) Звідомлення (дуже змістовне) про своє наукове командування до Трок і Вильни — в „Sprawozdaniach“ краківської Академії Наук, червень 1925 (ст. 25-29); — б) Він-таки: Język karaïmski (Вильно 1926; 5 ст.) — відбитка з часопису „Myśl Karaïmska“, т. I (1926), № 3; — в) Він-таки: Pieśni obrzędowe w narzeczu Karaimów z Trok — „Rocznik Orientalistyczny“, т. III (Львів 1927), ст. 216-254.

(1929¹⁾). Зразків мови тих караїмів, що у Поневежі, ніхто друком не опублікував; відомо лише, що поневезька говорка близька до троцької. В праці Т. Ковальського подано й бібліографічний перегляд усього того, що досі друкували своєю тюркською мовою литовські караїми (ст. XIX-XXIV та LXXVI-LXXIX). Здебільша то книжечки змісту релігійного, рідине — свіцького. У свіцьких друках доводиться часом побачити букви не гебрейські, а російські; така — віршована збірочка „Ирларъ“ (= пісні) полковника С. А. Кобецького (Київ 1904; її Т. Ковальський у своїх „Texte“ перевидав). Записи караїмського фольклору або якісь інші тюрко-караїмські тексти можна вряди-годи надибати і на сторінках тих караїмських органів преси, що друкуються мовою російською чи, як тепер, польською: „Караїмская Жизнь“ у Москві (1911-1912), „Караїмское Слово“ у Вільні (1913-1914), „Myśl Karaimską“ в Вільні (з 1921 р.).

6) Тюркомовні вірменські колонії в галицько-подільській Україні вперше з'явилися мабуть іще за монгольської епохи за часів Золотої орди, десь бл. XIV в., себто більше-менше рівночасно з колоніями караїмів або їх „литовських татар“. Далі сюди долучивсь великий колонізаційний потік на прикінці XV в., відколи турки-османі здобули надморське місто Кафу-Теодосію в Криму (1475): тамошні вірмени масово Кафу покинули та й попереселялися до своїх одновірців на українське Поділля (осередок — Кам'янець), та в Галичину (осередок — Львів). За нашого часу ці вірменські колоністи уже перестали бути тюркомовними: говорять вони тепер так, як і всенікіа інша місцева людність — по українськи, по російські, по польськи. Але як саме говорили вони давніш, про це нам виразно свідчать ті їхні немалочисленні документи XVI та XVII вв., що їх писано мовою тюркською, а буквами вірменськими. Література ця — то побільше протоколи вірменського суда; але трапляються й писання релігійні, є й літописи; і ін. Аж 32 книги кам'янець-подільського вірменського суда, котрі з XVI в. збереглися до XIX в., перевезено було з Кам'янця до Київа, до київського Центрального Архіва давніх актів, що міститься в будинку університета. Влітку 1894 р. московське Археологічне Товариство вирядило до Київа свого члена Х. І. Кучук-Іоаннесова оглянути ті судові книги кам'янець-подільських вірмен. Він — для проби — повинував звідти якийсь десяток таких тюркомовних актів XVI—XVII в., привіз до Москви, і Археологічне Товариство доручило окремій комісії в складі Хв. Корща, С. Сакова та А. Кримського з'аналізувати привезені документи²⁾. Результатом спільної нашої роботи була лінгвістична доно-відь Хв. Корща 1896 р.³⁾; од себе Корщ наводив чимало паралелів, узя-

¹⁾ Те краківське видання „Karaïmische Texte“ 1929 містить на ст. I-LXXIX вступну розвідку Т. Ковальського, на ст. 1-147 троцькі тексти, на ст. 149-280 словник, на ст. 281-311 примітки.

²⁾ Див. протокол „Восточної Комиссии“ № 44, надрукований у „Древностяхъ Восточныхъ“ т. II, вип. 1 (М. 1896), ст. 124.

³⁾ Див. прот. № 51, видрукований теж у „Древностяхъ Восточныхъ“ т. II, вип. 2 (М. 1901), ст. 136.

тих з мови північно-кавказьких степовиків-кумиків, що її він саме тоді студіював. Ані з'аналізовані од час тії тексти київського архіва, ані Коршева доповідь не були тоді надруковані¹⁾). Найперше видрукував такого тюрко-вірменського зразка в Австрії Kraelitz-Greifenhurst: Sprachproben eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen 1912²⁾; тут він подав тюрко-вірменський переклад 50-го псалма. У Парижі в Bibliothèque Nationale теж є тюрко-вірменські документи правничого характеру кінця XVI в. та уривки з літопису за роки 1610-1612 вірменської колонії в Кам'янці-Подільському. Про ці документи подав звістку Ж. Дені у своїм коротенькім огляді пам'яток кипчако-команської (половецької) мови (1921)³⁾.

Свою побіжну замітку закінчив Ж. Дені такою характеристикою тих вірмено-турецьких пам'яток XVI-XVII в.: „Основа мови залишилася в них дуже чиста тюркська і має перед іншими тую перевагу, що зовсім утікає від османського впливу. В словниковому запасі єона збігається не тільки з Codex Cumanicus, ба її з мовою луцьких караїмів, дуже скидається лексично і на мову кумиків (західно-каспійське побережжя на північному Кавказі) і виявляє на собі безперечний вплив уйгурський. Наши тексти дозволяють установити точну вимову слів, що містить у собі Codex Cumanicus“. І в дослідника мови литовських караїмів Т. Ковальського знаходимо аналогічний висновок: „Західно-караїмська мова наближається до старої куманської [половецької] близче, ніж будь-яка інша з-поміж теперішніх живих тюркських мов. В ній ми маємо важливий ключ для зрозуміння як лексики, так і фонетики в Codex Cumanicus. І вірмени, що в XIV столітті виселилися в наші краї, говорили таким кипчакским наріччям, яке дуже близьке було і до мови куманської і до давнішої караїмської“⁴⁾.

Це намкаже спинити увагу на тих джерелах, звідки ми пізнаємо мову куманів-кипчаків, і на студіях над тими джерелами.

XI.

Джерела для знайомості з половецькою (куманською, кипчацькою) мовою: а) староруські, б) арабські, в) Codex Cumanicus. Яке з теперішніх тюркських наріччів найбільше в собі заховало слідів половецьких? чи не найвиразніший такий нащадок мова караїмів Литви та Галичини?

Наша літописна назва для куманів-кипчаків „половці“ йде од слова „половий“ (= сивий) і вказує мабуть на сиві шапки тих степовиків; пор. аналогічні назви інших тюркських племін, дані їм за їхні шапки: „чорні клобуки“, „кара-калпаки“, „кара-папахи“, „кизил-баші“ і т. і. В старій Русі тюрки „чорні клобуки“, або, скажемо, „чорні шапки“, несли постійну сторожову службу на Пороссі проти степових тюрків-„половців“,

¹⁾ Тепер над кількома документами працює моя „Тюркологічна комісія“ Укр. Акад. Наук.

²⁾ Стаття Креліца — в „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“, т. 26 (1912), ст. 307-324.

³⁾ J. Deny: Les indications sur des textes inédits en turk-kiptchak ou kiptchak-coman — в „Journal Asiatique“ 1921, juillet-sept., відділ протоколів, ст. 134—135.

⁴⁾ T. Kowalski: Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Krak. 1929, ст. LIX i LXVII.

тих, скажемо, „сивих шапок“, що сильно давалися в знаки старій Русі¹⁾. Звістки про половецьку мову можна зачерпнути почасти з джерел староруських, куди-більше — з арабських, а чи не найбільше — із записів західно-европейських місіонерів, що їздили через половецьку країну.

а) Староруські лінгвістичні звістки про половців, не вважаючи на тісні взаємовідносини половецького степу з Руссю, зовсім скучі. Маємо в літописах або в „Слові о Полку Ігореві“ XII в. записані імення половецьких ханів у тій звуковій формі, яка причувалася нашим праਪрадідам (Кончакъ, Гъзакъ або Къза, Котянъ, Бунякъ, то що), або й окремі засвідчені половецькі слова, як ото „евшанъ“ (= чернобиль, чи полин)²⁾. Можна окрім того гадати, що, коли ми зустрічаемо в руських пам'ятках передмонгольського періоду якесь позичене тюркське слово, то воно найчастіше сміє вважатися за половецьке (як от „харалугъ“ = криця, сталь), хоч не можна заперечити, що в передмонгольських наших пам'ятках трапляються й такі тюркські слова, які повинні були прийти до нас не од половців, а давніш, інше перед XI віком. За найважливіше староруське лінгвістичне джерело, в копії однаке пізній, XVI віку, де хот вважає коротесенький половецький словничок: „Толкованіє языка Половецкого, первіе — половецки, а опослѣ — рускы“. Це невеличка таблиця, де подано з два десятки тюркських слів із старорусським перекладом (прим. „тягри — богъ, куяшь — солнце, амгуրъ — дождь, етмякъ — хлѣбъ“, то що); внесено теж „Толкованіє“ в Великі Четы-мінєї московського митрополита Макарія XVI в. (за місяць август), як додаток до мінейного оповідання про спірку митрополита Алексія XIV в. в Золотій орді з мусулманським муллою. Попереду видав „Толкованіє“ в світ, неточно, кн. М. А. Оболенський у „Москвитянинѣ“ 1850³⁾, звідти частково передруковував П. Голубовський у своїй монографії: „Печенѣги, торки и половцы до нашествія татаръ“ (Київ 1884⁴⁾), а критично, з примітками Хв. Корша, видрукував П. Сімоні у своїй статті про староруську лексикографію (1908⁵⁾). Ясно, що митрополит московський Макарій XVI в. повинен був

¹⁾ Застерегаю, що таке мое поясніння іде в розріз з доволі популярною у російських тюркологів гіпотезою акад. Соболевського. На його думку, „половий“ треба б розуміти як „синій“, і мабуть чи не існувала у половців „Синя орда“.

²⁾ А в тім, як-раз слово „евшан“ (з початковим „й“, а не „дж“) могло в степах існувати інше перед приходом туди половців, напр. в наріччі огузів, а половці могли попросту засвоїти його в огузькій звуковій формі.

³⁾ Половецькі слова. Письмо кн. М. А. Оболенського къ М. П. Погодину — „Москвитянинъ“ 1850, кн. II, № 5, відд. III (Науки и художества), ст. 7-9. В 11-ім (майським) номері „Москвитянина“ 1850, теж у відділі „Науки и художества“ (ст. 31), хтось за підписом „Z“ умістив свій лист до редактора: „О половецкихъ словахъ“, де до половецьких слів, опублікованих з Макаріївських Четы-мінєї, подав паралелі з мови закавказьких татар, тобто азербайджанської.

⁴⁾ на ст. 64. Монографія П. Голубовського — то відбитка з київських „Університетських Ізвѣстій“.

⁵⁾ П. Симоні: Памятники старинной русской лексикографии по рукописямъ XV-XVII столѣтій — в „Ізвѣстіяхъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ“, т. XIII (1908), кн 1, ст. 175 і д. „Толкованіе языка половецкого“ — на ст. 185-187.

списати свій половецький словничок із якогось давнішого рукопису. Сімоні в вищезгаданій своїй статті, за рукописом мабуть іще з кінця XV в. новгородського Софійського собора, подав ще одну староруську лексико-графічну таблицю: „Се татарески[й] язы[ъ]”¹⁾. Слів „татарскихъ“ дано в цій таблиці понад сотню, і ми бачимо, що коротке „Толкованіе языка половецкого“ в Макаріївських мінеях здебільша зовсім збігається з тим довшим „Татарескимъ языкомъ“. Хв. Корш, що поддавав свої орієнталістичні уваги до публікації П. К. Сімоні, зробив такого висновка про „Толкованіе половецкого языка“: „Половецкія слова, приведенныя въ настоящей рукописи (Четырех мінеях) — не половецкія, а татарскія, именно судя по суммѣ признаковъ — крымскія изъ мѣстностей около Бахчисарайя или Симферополя, вообще не изъ степей и не съ южнаго берега [Крыма]“²⁾. Тільки ж навряд, щоб Коршів висновок був уже геть-остаточним словом науки³⁾.

6) Значно точніш і повніш обмальовують перед нами половецьку (кумайо-кипчацьку) мову ті праці, що писано їх мовою арабською, дарма що арабська транскрипція куманської чи іншої тюркської вимови дуже хитка. Починаються арабські писання, як геть-певне джерело, з XIII віку. Правда, характеристику для мови кипчаків накреслює вже Й. Махмуд Кашгарець (XI в.) в передмові до свого словника тюркських мов (1074 р.)⁴⁾; на жаль однаке, Махмуд Кашгарець розглядає кипчаків і сусідніх з ними гузів як єдине наріччя і надає кипчакам такі діалектологічні особливості, що властиві безперечно не їм, а лише гузам, і навпаки — надає гузам кипчацькі особливості⁵⁾, і тому він для кипчацької (половецької) мови виходить джерело зовсім непевне. Доводиться через те найбільше покладатися на три кипчако-арабські словники з XIII в.⁶⁾. Перший з них — складений близько середини XIII в. в Єгипті, критично видав М. Th. Houtsma: *Ein türkisch-arabisches Glossar* (Лейден 1894; ст. 114 і 57). Друга праця — граматика видатного арабського філолога Абу-Хайяна Гранадця, родом бербера, що писав у Каїрі 1313 р.: „Китаб аль-ідрâk ли лисân аль-Атрâk“ = „Підручник для доброго вивчення мови тюрків“ (некритично вид. у Царгороді 1309=1891)⁷⁾. Абу-Хайян характер-

¹⁾ Там само, ст. 180-181. Де неї теж примітки Хв. Корша.

²⁾ Там само, ст. 189.

³⁾ Пор. W. Bang: Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste — в „Bulletin“ бельгійської Академії Наук, classe de lettres, 1911, ст. 91-103.

⁴⁾ „Дівâн логат ат-турк“, царгор. видання 1333-1335 = 1915-1917, т. I, стор. 31-36. Є німецький переклад цілої передмови — К. Брокельмана в будапештському „Körösi Csoma-Archivum“ 1921, № 1, стор. 26-40.

⁵⁾ Окрім кінця передмови, т. I, 31-36 (= по нім. Брокельман, стор. 38-40) див. у Махмуда Кашгарського ще т. II, 253 та т. III, 23, де початкове „дж“ замість „й“ („джинджу“ зам. „йинджу“ = пермина) однаково приписується і кипчакам і гузам.

⁶⁾ Були й давніші, тільки до нас не дішли.

⁷⁾ За цього стаття Cl. Huart'a в „Journal Asiatique“ 1892, nov.-déc., ст. 326-335, та L. Bouvat: *Une grammaire turque du huitième siècle de l'Hégire „La pénétration dans la langue des Turcs“ d'Aboû Hayyân al-Gharnâî* — в „Actes“ 14-го міжнароднього конгресу орієнталістів в Алжирі, т. III (Пар. 1907), ст. 44-78.

ризує мову „кипчацьку“ поруч „туркменської“, але не плутає їх. Третя праця — ще не видана: „Большет аль-моштāq фі лоует ат-Тюрк wa ль-Онфджāq“ == „Найкращий підручник для того, хто прагне вивчити мову тюрків і кипчаків“ Абу-Мохаммеда Тюрка з першої половини XV в.¹⁾.

в) Найважливіше джерело для половецьких лінгвістичних студій — це т. зв. „*Codex Cumanicus*“ 1303 р., що колись належав Цетрарці і тепер переховується в Венеціянській бібліотеці. В цім „*Codex’i*“ є латинсько-куманський словник, де й куманські слова писано буквами латинськими, є там трохи граматики, а мабуть чи не найцікавіша частина — куманські переклади (напевне, з місіонерською метою) уривків з Нового заповіту та релігійних гимнів чи молитов. Одні з місіонерів були італійці, другі — німці. Висловлювалися були скептичні думки, що „куманська“ мова цієї збірки зовсім не є стара половецька, бо, мовляв, у 1303 р. в наших степах уже не було давніх половців, і „Куманія“ чи „Кипчак“ це мала б бути лише архаїчна географічна назва, а говорили там іншою тюркською мовою — новоприбулих татарських орд²⁾). Але ця скептична думка успіху не здобула (через надто виразні свідоцтва історії), і для всіх ясно, що в „*Codex Cumanicus*“ ми маємо мову справді половецьку³⁾). Вперше видав цього пам’ятника Кляпрот (1828)⁴⁾ дуже неточно і не зовсім повно, а значно стараніш — Гейза Куун (Kuun Géza) під заголовком: „*Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum*“ (Будапешт 1880, ст. СХХХIV і 395, академ. видання). Куунову публікацію дуже похвалили авторитетні тодішні тюркологи, як от Г. Вамбері⁵⁾ та В. Радлов. „Издатель далъ ученому міру возможность проштудировать какъ бы самыи оригиналъ“, писав Радлов у своїй розвідці: „О языке кумановъ, по поводу изданія куманского словаря“ (Спб. 1884, ст. 2)⁶⁾. Незабаром (1887) Радлов опублікував і словника до „*Codex Cumanicus*“ за Кууновим виданням⁷⁾; тут, у своїй транскрипції, він надав куманським словам таку вимову, яку вважав за правдиву половецьку. Але незабаром Ем. Теза

¹⁾ Рукопис переховується в паризькій Національній бібліотеці.

²⁾ Див. статтю А. Куніка в збірці Б. Дорна „Каспій“ Спб. 1875, стор. 387; це додаток до 26 т. „Записокъ Академії Наукъ“. На Кунікову думку „такъ называемое Vocabularium cumanicum [= Codex Cumanicus] собственно съдовало бы называть „nogaiscum“ или „tataricum“, такъ какъ во время его составленія (1303) въ съверномъ Черноморії уже не было болѣе комановъ или половцевъ“.

³⁾ Хоч правда: деякі тексти одрізняються од щиро-куманських, і живовидачки відбивають у собі або якесь інше степове місцеве наріччя, або наріччя тих орд, що вдерлися в наші чорноморські степи разом з монголами.

⁴⁾ *Mémoires relatifs à l’Asie par J. Klaproth*, t. III, Paris, 1828.

⁵⁾ Рец. Г. Вамбері на Куунове видання *Codex Cumanicus* — в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“, t. XXXV (1881), ст. 767-772. Пор. і Pavet de Courteille в „Journ. Asiat.“ 1882, fevr.-mars, ст. 270-279.

⁶⁾ В. Радлов: „О языке кумановъ“ — друковано в додатку до 48 тома „Записокъ Академії Наукъ“ 1884, № 4.

⁷⁾ W. Radloff: Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, nach der Ausgabe des Grafen Kuun — в „Mémoires“ Російської Академії Наук, т. XXXV (1887), VII серія, № 6 (132 ст.).

казав, що Кунове видання не таке вже й точне¹). Потім узявся брати пам'ятник В. Банг. Він з 1910 до 1916 р. заходивсь фотографично або з великою критикою видавати окремі частини з „Codex Cumanicus“, не перестаючи при тім гостро знущатися з Радлова, особливо за його спробу реставрувати вимову в „Codex Cumanicus“ по своему. Бангові напади на заслуженого тюрколога Радлова справляли на об'єктивних орієнталістів прикре вражіння²); а втім, коли почалася світова війна, то в німецькій і австрійській науковій пресі почулися русофобські голоси, які навіть сильно похвалили Банга за його тон³). Будь що будь, Бангових заслуг для критики „Codex Cumanicus“ ніхто не може заперечити.

Належать В. Бангові ось які статті та видання:

1) Zur Kritik des Codex Cumanicus, Лувен 1910 (16 ст.; вид. Librairie universitaire des trois rois).

2) Beiträge zur Erklärung des komanischen Marienhymnus — в „Nachrichten“ гёттінгенського Наукового Т-ва, філос.-істор. класа, 1910, ст. 61-78. Тут особливо сильні напади на Радлова. (Пор. ще напади в Turkologische Epikrisen, Гайдельб. 1910).

3) Ueber einen komanischen Kommunionshymnus — в „Bulletin de la classe de lettres“ бельгійської Академії Наук, 1910, ст. 230-239.

4) Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus — теж у „Bulletin“ бельгійської Академії Наук, 1911, ст. 13-40.

5) Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste — теж у бельг. „Bulletin“ 1911, ст. 91-103.

6) Komanische Texte — теж у бельг. „Bulletin“, 1911, ст. 459-473 (Тут про команський переклад гімнів „Jesu, nostra redemptio“ та „Verbum caro factum est“).

7) Die komanische Bearbeitung des Hymnus „A solis ortus cardine“ — в юбілейній Festschrift на честь Вільг. Томсена (Ляйпциг, 1912), ст. 39-43.

8) Ueber die Rätsel des Codex Cumanicus — в „Sitzungsberichte“ пруської Академії Наук, т. 21 (1912), ст. 334-353. Критичного додатка до цієї Бангової роботи про половецькі загадки дав Jul. Németh: Die Rätsel des Cod. Cum. — в „Zeitschr. der D. Morg. Gesellsch.“ т. 67 (1918), ст. 577-608.

9) W. Bang und J. Marquart: Osttürkische Dialektstudien, Берл. 1914 (= 13-й том „Abhandlungen“ гёттинг. Наук. Т-ва). Тут три розвідки, і для Codex Cumanicus присвятив В. Банг властиво лише третю (ст. 241-276): Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben (з фототип. зімками); початкова ж його стаття (ст. 1-24) трактує про особливості наріччя східнього (китайського) Туркестана.

¹⁾ Em. Teza: a) Un'altra occhiata al Codex Cumanicus — в „Rendiconti della Accad. dei Lincei“, cl. di sc. mor. VII (1891), ст. 320-321; — b) Gli inni e le preghiere in lingua cumanica — там само, ст. 589 і д.

²⁾ Див. K. Salemann: Zur Kritik des Codex Cumanicus в „Ізвістіяхъ Академії Наукъ“ 1910, 943-957. Або див. у P. Pelliot неприховану догану проти Бангових „vivacités à l'égard de Radloff“ — в Journ. Asiat. 1920, avr.-juin, ст. 127.

³⁾ Пор. слова J. Németh'a (1916) в рецензії на одну з робіт В. Банга: „Seine (= W. Bangs) manchmal vielleicht allzu heftigen, aber nie ungerechten Angriffe gegen Radloff haben weiten Kreisen die Augen geöffnet“. „Das kann nicht scharf genug getadelt werden, dass Radloff in seinem Werk „Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus“ durch seine willkürlichen Lesarten die kumanische Sprache „reformiert“ hat. Див. „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges“, т. 70 (1916), ст. 447.

що саме з ними й хоче Банг зблизити куманську мову всупереч Радлову¹⁾). Середні книжки — то велика Марквартова розвідка: *Ueber das Volkstum der Komaneen* (ст. 25-238)²⁾.

Одночасно з виданням тексту „*Codex Cumanicus*“ 1303 та з гіпотезами про найможливішу азіяtskyу батьківщину половців раз-у-раз почали виринати питання про те, чи залишилися якісь ж і ві рештки куманської мови серед теперішніх тюрко-татарських наріччів.

Ще спираючися на неточне видання Кляппротове, написав Otto Blau (1875) свою студію: „*Volksthüm und Sprache der Kumanen*“³⁾, де заявив, що нашадки половців-куманів то теперішні та в рійські татари (ст. 556; 568). А як вдавав критичніше „*Codex Cumanicus*“ Г. Кун, то над питанням про теперішні половецькі нашадки уважно спинився не хто, як В. Радлов. І приходив він не кожного разу до однакових думок.

Здавалося б, що Й Радлов, разом з Блявом, міг би подумати найперше про Крим; адже половці держалися були і в його степах і на побережжі, не тільки на східному, де Судак був головним торговим пунктом для цілої їх території⁴⁾, ба й на кримському побережжі західному, там де Ялта⁵⁾; подорожній Рубрук 1253 р. каже, що як насунули на чорноморський степ татари, то комани звідти нечисленними масами кинулися через Перекіп до Криму⁶⁾. Тільки ж Радлов не в Криму шукав їхніх лінгвістичних нашадків. В його очах, як ми це вже й зазначали, кримські наріччя — то амальгама, мішаница всяких різnobірних елементів. В крові городян убачав він і команські зостанки, але в теперішній мові південного Криму найбільше констатував близькість із турками-османами. Що ж до кримських наріччів степових, „образовавшихся изъ смѣшанія языковъ команского и позднѣе иммигрировавшихъ степныхъ кочевниковъ“,

¹⁾ До цього — Jul. Németh: Zu den „Osttürkischen Dialektstudien“ — в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“, т. 70 (1918), ст. 447-448.

²⁾ Помилки китайських сторінок Марквартової праці показав у широкій критичній статті Paul Pelliot: A propos des Comans — в „Journal Asiatique“ 1920, avril-juin (ст. 125-185); він і взагалі уважно спинився на всяких інших недоречностях ерудитного та не завсідні обережного Марквarta. Див. ще рец. В. Бартольда в „Русском Историческом Журнале“, кни. 7 (1921), ст. 138.

³⁾ Студія Otto Blau в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“ т. XXIX (1875), ст. 556-587.

⁴⁾ Ібн-аль-Асір (пом. 1232), сучасник татарського нашестя на землю половців і на Русь, у розділі: „Що татари зробили з албанами та кипчаками“ каже: „Судак — wa huia маджнато Ҧифджâq, алляті минна маддато-ном“ = „Судак — це місто кипчаків, звідки вони мають усе своє постачання“ і передічує, які товари для кипчаків довозяться і од кипчаків вивозяться через Судак. Див. т. XII, етап. вид. 1290 — 1873 р., ст. 160; рос. переклад цього уривка — у В. Тізенгаузена: „Сборникъ материаловъ, относящихся къ истории Золотой орды“, Спб. 1884, ст. 26.

⁵⁾ Арабський географ Ідрісіт (1154) у своїй географічній праці свідчить: „Джаліта — huia мин бильяди ле-Q о м âн iй i н“ = „Ялта належить до землі команів“. Див. араб. текст, медіцейського видання (Рим 1592), арк. 39, ст. 4; по франц. A. Jaubert: Géographie d'Edrisi, т. II (Пар. 1840), 395.

⁶⁾ Вильгельмъ де Рубрукъ: Путешествие въ восточныя страны, переводъ А. Маленна (Спб. 1911), розд. I, ст. 68.

то „*эти нарѣчія*“ — так казав Радлов — „не возможно строго разграничить, такъ какъ подъ вліяніемъ степи стерлись ихъ различія“ ¹⁾; інакше сказати, степ знівелював „крымское нарѣчіе“ настільки, що зближати його з „*Codex Cumanicus*“ не варто. Не шукав Радлов куманського нащадку і в сусідніх степах поза Кримом — у степах північного Кавказу. Один тамошній народ „*кумики*“ в Дагестані своїм ім’ям аж надто нагадував би куманів; але Радлов думку про якусь-таку спеціальну лінгвістичну близькість теперішньої кумицької мови з давньою половецькою рішуче одкідав. І коли він уважав за можливе добачати серед теперішніх народностей якусь тісну близькість до мови „*Codex Cumanicus*“, тобто літописних половців, то це на його думку могли бути далеко в басейні Волги мещеряки, або мишари, „т. е. татари пензенской, частью саратовской, симбирской и нижегородской губерній“ ²⁾). Це Радлівське вирішення справи не знайшло кінець-кінцем собі прихильників серед тюркологів, і приміром рішуче повстав проти „*мещеряцької*“ гіпотези Хв. Корш (1885) ³⁾. Та незабаром і сам Радлов (1887) нашукав лінгвістичні половецькі рештки геть ближче до половецького степу і до Крима — в мові литовсько-волинських (живовицьячки й галицьких) караїмів ⁴⁾. А учень В. Радлова А. Самойлович значно поширив число кипчацьких (=половецьких) живих нащадків, притягти сюди теперішні тюркські мови сусіднього північного Кавказу. В рецензії на балкарську граматику Карадурова (1912) Самойлович висловився: „Для меня несомнѣнно одно—дialeкты кумыковъ, карачаевцевъ и балкаровъ... имѣютъ между собою неѣкоторая общія черты, которые указываютъ на связь этихъ трехъ дialeктовъ съ нарѣчіемъ домонгольскихъ обитателей южно-русскихъ степей—кумановъ, или кипчаковъ, по-руски половцевъ“ ⁵⁾. Пізніше одначе Самойлович одібрав у терміна „*кипчацький*“ всякий реальний тісно-половецький зміст, бо розтягнув назгу „*кипчацький*“ на мови геть-усіх північно-західніх тюрків од Крима та степів давнього Кипчака аж до Тобольська й Алтая в глибу Сибіру ⁶⁾. З вузчим значінням для терміна

¹⁾ Див. передмову Радлова до VII тома його „Образцовъ народной литературы сѣверныхъ тюркскихъ племенъ. Нарѣчія Крымскаго полуострова“ (Спб. 1896), ст. XIV і ст. XV.

²⁾ В. Радловъ: О языке кумановъ (Спб. 1884; 48 т. академічних „Записокъ“) стор. 53 і 39. Його ж таки по-німецьки: „Ueber die Sprache der Kumanen“ у лейпцигській „Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft“ 1884-1885 (I, 377-382; II, 13-42).

³⁾ Див. вступну частину рецензії Хв. Корша в Archiv für slavische Philologie, т. VIII ст. 644, на роботу Ф. Міклошича (1884) про тюркські елементи в східно-європейських мовах.

⁴⁾ „Bei den im XV (ба навіть ще XIV) Jahrhundert aus der Krym nach Litauen und Volhynien übergiesiedelten Karaimen hat dieser alte komanische Dialekt unvermischt fortgelebt und sich selbstständig fortentwickelt“ — точні слова В. Радлова в передмові до його книги „Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus“ (Спб. 1887). Згадати тут інше й за караїмів галицьких, близьких мовою до волинських-луцьких, Радлов забув.

⁵⁾ Рецензія Самойловича — в „Запискахъ Восточного отдѣленія Русск. Археол. Общ.“ т. 21 (1912), ст. 0155.

⁶⁾ Див. А. Самойлович: „Некоторые дополнения к классификации турецких языков“ (Петрогр. 1922), ст. 10. Але звичайно, що й вужчого значіння для терміна „язик племени“

„кипчацький“ підніс половецьке питання Ж. Дені (1921) у своїй невеличкій, уже вищепідкресленій, замітці: „*Indications sur des textes inédits en turk-kiptchak ou kiptchak-coman*“¹⁾). Теперішні нащадки тієї мови, „якою говорили принаймні з XI віку нашої ери в Криму і в південноруських степах“ і яку ми знаємо з арабо-половецьких словників та з *Codex Cumanicus*, Дені бачить почасти й у степах північного Кавказу (у кумиків, принаймні в лексиці), почасти — в Криму²⁾), найбільше однаке — у сучасних караїмів литовських та волинських, „les karaïtes de Lithuania et de Volhynie“³⁾ та у галицько-подільських тюркомовних вірмен XVI-XVII в. Цю цитату з Дені ми вже наводили (ст. 138) і тоді ж зазначили, що п'ятьма роками пізніше Т. Ковальський присвятив себе довгим лінгвістичним студіям над мовою литовських караїмів і в 1929 р. висновував із своїх студій тверду думку: „Серед теперішньої «кипчацької» групи тюркських мов найближче заховався давній кипчацький (куманський, половецький) тип саме-іменно в мові литовських караїмів“.

XII.

Про досліди над тюркськими наріччями кавказько-астраханських степів і інших місцях з північного Кавказа: ногайці, кумики, балкари та карачаївці.

На північному Кавказі в ставропільсько-астраханських степах та в сусідніх місцевостях перебувають такі тюрко-татари:

1) Ставропільські трухмени на межі з Астраханщиною. Про них бібліографію⁴⁾ дано в розділі VIII (ст. 145) при огляді мов півд.-зах. групи.

2) **Ногайці**, близькі мовою до киргиз-казаків. Частина ногайців живе ще в придунаїській країні, в Добруджі („читахи“), трохи — в Криму коло Перекопа, а найбільше — на північному Кавказі (в Ставропільщині в басейні р. Куми, та Астраханщині, в Терській області в б. караногайському приставстві Кизлярської округи, трохи в північнім Дагестані та на східній Кубанщині)⁵⁾. Найважливіша збірка ногайських текстів вкупі з кумицькими — це ногайсько-кумицька хрестоматія (оповідання і пісні) кумика Мухаммеда-ефендія Османова (Спб. 1883), що видав В. Д. Смирнов. Ця хрестоматія здобула серед ногайців велику популярність, зафіксувала поміж ними уміщений в ній текст, і, живовидачки, чинить на дальшу народну творчість чималий вплив, не тільки фольклорний, ба й мовний⁶⁾.

кипчаков (іначе: куманов, половців)⁷⁾ А. Самойлович не одкидає; див. „Ізвестия о-ва обследования Азербайджана“ № 2 (Баку 1926), ст. 4.

¹⁾ J. Deny — в *Journal Asiatique* 1921, juillet-septembre, ст. 134-135.

²⁾ „Pour la forme moderne de cette langue (= comane) fortement altérée par l'influence de l'osmanli, on a les textes recueillis par Radloff (Proben, t. VII, 1896)“. Отже „крымское наречие“ — то для Дені половеччина, тільки в новітній, зміненій формі.

³⁾ За караїмів галицьких Дені, як і свого часу Радлов, забув згадати.

⁴⁾ дуже не рясну (Володін 1908, трохи Самойлович 1912).

⁵⁾ В М. Азії емігранти з-під Бердянська та Мелітополя — в Брусському та Конійському виластах — див. „Ізв. Таврич. Уч. Архіви, Ком.“ 1913 (№ 49), ст. 222 (в статті А. Сергеєва).

⁶⁾ Пор. резюме доповіді П. А. Фалєва про його „Записи пропроизведеній народной словесности у ногайцевъ Ставропольской губ. въ связи съ ранѣе опубликованнымъ материаломъ“ —

З'єднання ногайців з кумиками в хрестоматії Османова не віправдується лінгвістично, бо, як справедливо зауважив А. Самойлович, „несомнінно, що діалекти кумыковъ, карачаевцевъ и балкаровъ не состоять въ близкому родствѣ съ діалектомъ ногайцевъ, появившихся въ южно-руссихъ степяхъ послѣ монгольского нашествія (XIII в.)“¹⁾.

3-5) Для наріччя кумиців (у Дагестані), карачаївців (на верхів'ях р. Кубані в окрузі м. Баталпашинська) та зовсім близьких до них своюю мовою балкарів (у сусідній окрузі Терської області), після кумицької частини в ногайсько-кумицькій хрестоматії М. Османова (1883) слід зазначити в 17-ім томі „Сборника матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа“ (Тіфліс 1883) кумицькі пісенні тексти (відд. III, ст. 3-59) з додатком двох словників — М. Г. Асанасьевъ: „Русско-кумыцкий словарь“ (ст. 1-45) та М. В. Мохиръ: „Кумыцко-русский словарь“ (ст. 49-95). Для Карабая Рѣхіе дав словника; *Karatschajisches Wörterverzeichnis* (1909) і, під заголовком *Karatschaische Studien*, граматику та тексти²⁾; пізніш він видав *Balkarische Studien* (1915-1916)³⁾. І кумиців і балкарів рівночасно студіював другий мадярський учений Gyula Németh: *Kumükisches und balkarisches Wörterverzeichniss* — в „Keleti Szemle“ 1911, де ходав він і збірку кумицьких текстів⁴⁾. Що до мови балкарів (інакше „малкарів“), то Немет її визнав за цілком схожу, „identisch“, з карачаївською (яку обслідував В. Проле), і знов підніс він цю саму думку про балкарсько-карачайську ідентичність у рецензії на Н. А. Карапулова: „Краткий очерк грамматики горского языка балкаръ“ (1912)⁵⁾. Над мовою кумиків останніми часами працює Б. Чобан-задé; по російськи він дав коротку (5 сторінок) замітку: „Предварительное сообщение о кумыкском наречии“ в № 1 „Известий Общ-ва обследо-

в „Запискахъ Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ.“ т. 23 (1916), ст. V-VI; „Ногайская сказка обѣ Ак-кѣбѣкѣ“ (що він записав на Ставропільщині); — в „Сборнике Музея Антропологіи и Этнографії“ Спб. 1918 (т. V, вип. 1, ст. 189-196); „Арабская новелла въ ногайскомъ эпосѣ“ („Извѣстія Таврической ученой архівной комиссіи“ № 52). Варто згадати Вл. Мощковъ: Мелодіи астраханскихъ и оренбургскихъ ногайцевъ и киргизъ — въ „Извѣстіяхъ [казанського] Общества Исторіи, Археологіи и Этнографії“, т. XI (1894), т. XII (1895, вступна стаття), т. XIV (1897-1898) і т. XVII (1901); є транскрипція і переклад.

¹⁾ Див. „Записки Вост. Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“ т. 21 (1912), ст. 0155, у згаданій уже (ст. 164) рецензії на балкарську граматику Карапулова.

²⁾ Однієї роботи Проле — в будапештському „Keleti Szemle“ т. X (1909), ст. 83-150 та 215-304.

³⁾ Теж у „Keleti Szemle“, т. XVI (1915-1916).

⁴⁾ Кумицький і балкарський словник Ю. Немета — в XII-м томі „Keleti Szemle“ (1911), ст. 91-153, а *Proben der kumükischen Volksdichtung, gesammelt und übersetzt von Németh Gyula* — на ст. 274-308.

⁵⁾ Карапулов — у 42-м томі „Сборника матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа“ (Тіфліс 1912). Рец. Ю. Немета — в „Zeitschr. der Deutsch. Morg.“, т. 67 (1913), ст. 548. Дуже велика рецензія А. Самойловича — в спб. „Запискахъ Вост. Отд.“ 1918, т. XXI, ст. 0152-0162; Самойловичеву думку, що і балкарі і карачаївці вкупі з кумиками становлять спільну групу, лінгвістично близку до куманської-полозовецької, ми вже цитували (ст. 164). — Н. Карапулов дав і етнографічну статтю: „Болкары на Кавказѣ“ (1908) у 38-м томі тіфліського „Сборника“.

зания Азербайджана“ (Баку 1926, ст. 36-40), а по азербайджанські — книжку: „Qumuq dіlі ve edebiyyatы тадقіллары“ (Баку 1926; 105 ст.) = коротше по російські: „Заметки о языке и словесности кумыков“ в „Известиях вост. факульт. Азерб. у-та“, т. I (1926), ст. 95-138.

XIII-XVI.

Бібліографія мови татар поволжьких („казанських“), з „кряшенами“, „каснівцями“ та мишарями (або мещеряками). Тептәрі й башкири. Киргиз-казаки. Близньо-сибірські татари (тобольці і інші).

Найновіший дослідник волжьких діалектів Дж. Валідов у своїй роботі „О діалектах казанського татарського языка“ (1927) констатує, що термін „казансько-татарська мова“ у повсякчасній обихідці прикладається не тільки до татар Казанщини, ба й до цілого Поволжя, або й до усіх татар внутрішньої Росії. Сам він ставить справу ще ширше, захоплює ще ширшу територію і добачає близькі три групи: властиву казансько-татарську, мишарську (мещеряцьку) та уральсько-уфімську. Що до першої групи, до властивого казансько-татарського наріччя, яким говорять бл. 1 міл. люду, то воно виразно розбивається а) на говірки лівого берега Волги, або заказанські (сама Казань теж лівобережна) і б) на говірки правобережні або нагірні (там, де місто Тетюші, де басейн р. Свіяги). Архаїчніше говорять на Казанщині „кряшени“, тобто добровільно або й насильно охрещені татари, що через християнську віру добре-таки одірвалися од життя мусулманської маси і од мусулманської школи¹⁾. У мові татар каснівських (на Рязанщині), що належить до правобережних говірок, видно своєрідні особливості, які наближають її і до мови другої групи — мишарів чи мещеряків (чи не потатарених монголів?). Мишарів є, щось, 1 мільйон, і живуть вони найбільше в губ. Симбірській, та ще в саратовській, пензенській, тамбовській, нижегородській і ін.²⁾. Осінніше становище належить численній третій групі бл. 2½ мільй. душ — наріччю урало-уфімському (в межах не тільки Республіки Татарської, ба й Башкирської). Тез наріччя, — каже Дж. Валідов — можна б назвати і тептәр-башкирським, бо воно — перехідна етадія до мови башкирів. Чистою ж башкирською мовою, „язиком, який має претензію бути самостійним языком, совершиенно окремим від казансько-татарського“, говорять лише ¼ мільй. люду³⁾.

¹⁾ „Кряшени“ є два типи: старокряшени, що охрестилися ще од св. Гурія XVI в. за часів Івана Грозного, і новокряшени — після Петра I. Ця друга група тепер дуже змаліла, бо, як вийшов закон про волю віри, масово повернулася до мусулманства і перестала себе звати „кряшени“.

²⁾ Тій „казанські татари“, які бродять по цілій Росії і купують „старое старье“, то найбільше мещеряки з Симбірщини чи звідкі, а зовсім не казанці.

³⁾ Ця стаття Дж. Валідова: „О діалектах казанського татарського языка“ — в казанськім „Вестнике Наукного общества татароведения“ № 6 (1927, ст. 50-64). В ній Дж. Валідов дає і характеристику всім трьом мовним групам. Побутово-культурні доводи того, що нема причин oddіляти башкирів од казанських татар, див. у Дж. Валідова в „Очерке исто-рии образованности и литературы татар“ (Москва 1923), ст. 5-7.

В оцій класифікації, що її дав Дж. Валідов, ми бачимо розбіжність проти думок тих дослідників, котрі тептярів і близьких до них тюрків з'єднують не з казанцями, а тільки з башкирами¹⁾.

Практичних підручників для вивчення мови поволжських („казанських“) татар складено чимало, чи то для потреб місіонерських, чи для педагогічних-шкільних, чи попросту для житейської обихідки росіян, приневолених жити серед „инородців“. Ми назовемо попереду ті граматики, самовчителі та словники, що з'явилися протягом XIX в. аж до революції 1905 року, а до новіших перейдемо вже потім.

Татарсько-російські букварі почали друкуватися ще в XVIII в., а одною з ранніх граматик (не найпершою однаке)²⁾ була „Краткая татарская грамматика“ свящ. Алекс. Троянского (Спб. 1814; 2-ге вид. Каз. 1824, „изд. комисс. духовныхъ училищъ“; передрук. 1860); Троянский викладав татарську мову в казанській духовній семінарії. Він видав і великий „Словарь татарского языка“ (Каз. 1833). В Європі розголосу набрала інша казанська праця, що її автор був зрештою не казанець, а азербайджанець: „Грамматика турецко-татарского языка, составленная ординарнымъ профессоромъ мирзою Александромъ Каземъ-бекомъ“ (Каз. 1839; 2-ге вид. 1846); її на німецьку мову переклав Ценкер 1848³⁾. Все ж Казембекова праця не була граматика спеціально для казанського наріччя. Більше до діла підходила „Татарская грамматика“ Март. Иванова (Каз. 1842) з його ж таки великою „Татарскою хрестоматією“ (Каз. 1842)⁴⁾, а ще корисніше було „Практическое руководство къ изученію татарскаго языка, составленное старшимъ учителемъ 1-ой казанской гимназіи Махмудовымъ“ (Каз. 1857; ст. 14 і 255; є й словничок). У 1880-их рр., серед декількох інших невеличких казанських „самоучителів“, модним зробився був М. Ш. Салиховъ: „Новый самоучитель татарского языка“ (Каз. 1885; 2-ге вид. 1893; 53 ст.). Захтів був затвердити і Салихова і його попередників И. Кондратовъ, що „составиль по Троянскому, Махмудову и Салихову“ свій „Новый практический самоучитель татарского языка⁵⁾, съ приложеніемъ татарско-русского словаря, фразъ и разговоровъ“ (Каз. 1893, 90 ст.; 3-те вид. Каз. 1904, теж 90 ст.). Тільки ж чисто всіх поодтіняв своїм „Самоучителемъ для русскихъ по татарски и для татаръ по русски“ А. А. Вагаповъ, що первоначками сягає очевидчаки ще в 1850-

¹⁾ Див. у нас таблицю на ст. 117: 6. Та її про мішарів і їхню приналежність може бути неоднакова думка. Приміром, Ж. Дені, в своїй „Grammaire de la langue turke“ (Пар. 1921, ст. 7) іде за тією класифікацією, яка до башкирів прилучає не тільки тептярів, ба й мещеряків.

²⁾ В першій казанській гімназії (засн. 1758) запроваджені були в XVIII в. виклади східних мов: от, татарської, калмикької. Вчителі друкували свої коротенькі підручники.

³⁾ Про Казембека див. ширше на ст. 127 та ст. 143.

⁴⁾ На книжки М. Іванова звернула увагу преса. Див. „Отеч. Записки“ 1842 (т. XXV), № 12, ст. 55, та „Маякъ“ 1843, т. VIII, ст. 44.

⁵⁾ Тут-таки, в заголовку, И. Кондратов рекламию додав, що його книжка є „полное руководство, какъ безъ посторонней помощи выучиться говорить и читать русскимъ по татарски, а татарамъ по русски“.

1860-ті роки¹⁾), а в 1904-ім році було вже 15-те видання (всього 64 ст.; на ст. 61-64 татарські пісні)²⁾. Під кінець зробив архаїчному Вагабову конкуренцію „учитель русского языка при Чистопольской медресе“ М. А. Юнусов: „Русско-татарский языкъ. Для самостоятельного изучения“ (Каз. 1904; 83 ст.); він, побачимо далі, і „Татарско-русский словарь“ видав (1906).

Що до татарсько-казанських словників XIX в. то й тут доводиться починати од Троянського (автора граматики). Його велика праця — „Словарь татарского языка и некоторыхъ употребительныхъ въ немъ речений арабскихъ и персидскихъ, собранный трудами и тщаниемъ учителя татарского языка въ казанской семинарии священника Александра Троянского“ (Каз. 1833). А далі, коли не братимем на увагу маленьких глосаріїв при граматичних підручниках та самовчителях, то допіро в останній четвертині XIX століття доведеться позначити дещо поважніше. З одного боку — знов місіонерські праці, обчислені переважно на „кряшенив“, як от Н. Остроумов: „Первый опытъ словаря народно-татарского языка по выговору крещеныхъ татаръ Казанской губерніи“ (Каз. 1876; 145 ст.); потім „Православное Миссионерское общество“ надрукувало „Татарско-русский словарь“ Н. Остроумова значно збільшений (Каз. 1892; 246 ст.); Л. Воскресенський: „Русско-татарский словарь, съ предисловиемъ о произношении и этимологическихъ измѣненіяхъ татарскихъ словъ“ (Казань 1894; ст. 1-110 граматика, ст. 1-374 словник; транскрипція скрізь „старо-кряшенська“). З другого боку — те, що дав казанський просвітній діяч-мусулманин А. Кайюм Насиров: а) „Татарско-русский словарь“ (Казань 1878); б) „Русско-татарский словарь“ (Каз. 1892; 263 ст.; 2-ге вид. 1906)³⁾. Вчитель російської мови в чистопольській медресі (автор вище згадуваної граматики) М. А. Юнусов: „Татарско-русский словарь наиболѣе употребительныхъ словъ и выражений“ (Каз. 1906; 164 ст.).

І граматичні і словникові оті казансько-татарські праці XIX в. здебільша страждають на недостатню науковість; не одна з них придатна для лінгвіста-дослідника переважно як сировий матеріял. По інакшому підступив до казансько-татарської мови мадярський орієнталіст Гabor Балінт: Kazáni-Tatár nyelvtanulmányok (Будапешт 1875-1877). В цій Балінтовій збірці три частині: а) фонетично записані латинкою тексти казансько-татарського фольклору, почали й православно-релігійні од-

¹⁾ Пор. рецензію в „Москвитянинѣ“ 1854, сент., № 17 (ст. 18) на „Русско-татарскую азбуку, составленную Вагабовымъ, въ которой помѣщены употребительныя слова, разговоры, краткія повѣсти и пѣсни съверныхъ татаръ“ (Каз. 1852).

²⁾ 7-мо вид. „Самоучителя“ Вагабова — Каа. 1881 (56 ст.), 11-те Каа. 1892 (64 ст.), 12-те вид. Каа. 1899 (теж 64 ст.; на нього рецензія Н. Катанова в „Дѣятелѣ“ 1900, ст. 108).

³⁾ Точний, дуже характеристичний заголовок: „Полный русско-татарский словарь съ дополненіемъ изъ иностранныхъ словъ, употребляемыхъ въ русскомъ языке какъ научные термины, составлять Абдуль-Кайюмъ бинъ Абду-Н-насыри-Н-насыри-и-ль- Казани“. — Друге видання (Казань 1905-1906) має теж 263 ст.

хрещених татар (1875; 170 ст.); б) татарсько-мадярсько-німецький словник (1877; 178 ст.); в) граматичний наріс — фонетика, морфологія, синтакса (1876; 160 ст.). Не вважаючи на мадярську мову Балінтового видання, воно все ж і досі залишається в Європі головним джерелом для наукового ознайомлення з особливостями наріччя казанських татар (і навіть казанського фольклора)¹⁾. Але справедливість вимагає зазначити, що після Балінта чимало пущащих записів опублікували самі казанці, як от Н. Катанов: „Матеріалы къ изученію казанско-татарского нарѣчія“ I—II (Казань 1898; ст. 178 і 113)²⁾, А. К. Насиров: „Сказки казанскихъ татаръ“ (К. 1900; 112 ст.)³⁾ і т. і., і т. і.

Після революції 1905 р. розвиток новотатарського казанського письменства викликав нове, ширше і уважніше ставлення до граматичної і лексичної літератури. Тут поважне місце належить відомуому, тоді ще зовсім молодому, казансько-татарському письменникові Алимджанові Ібрагімову, що видав у світ свою граматику (1911), два випуски: „Татар сарфы“ = „Етимологія“ і „Татар нахвы“ = „Синтакса“. Тую граматику збудовано на принципі — віддавати живу народну мову як найближче (5-те вид. 1917-1918). Потім дав він, теж по татарськи, ціну статтю: „Як вивчати татарську мову“ (1915)⁴⁾; в ній обмальовано дотодішній процес розвитку граматичної літератури у казанських татар і захарактеризовано казансько-татарське наріччя як самостійну мовну одиницю. Другий видатний татарський письменник, філолог Дж. Валідов, теж видав граматику (2-е вид. 1920), але особливої уваги він вартий як лексиколог. Словника праця у казанських татар за останніх літ 15—20 не стояла; вистарчить назвати Н. Катанов: „Татарско-русский словарь“ (Оренбург 1912); С. Рахманкулов і А. Карап: „Полный русско-татарский словарь“ (624 ст.); М. Курбан'аліев, Р. Азізов та І. Куліев: „Татарско-русский словарь“ (Каз. 1927; 219 ст.). Але значно ширші перспективи поставив Дж. Валідов: „Полный толковый словарь татарского языка“ (виходить у Казані частками з 1927 р.; толкування для татарських слів подаються мовою татарською). Узагалі татарська філологія в Казані за останніх двох десятиліттів сильно піднеслася. Тюр-

¹⁾ Недавній приклад — студії Т. Ковальського про форми тюркської поезії (*Ze studjów nad formą poezji ludów tureckich*, Krakів 1923) спираються в казансько-татарських частинах виключно на матеріалах 1-шого відділу збірки Г. Балінта (див. про це у Ковальського ст. 17).

²⁾ „Матеріалы“ Н. Катанова друкувалися як „приложение къ Ученымъ Запискамъ Каз. у-та“, 1897, кн. XII (текст), 1899, кн. 5-6 (переклад). Ніби додаток до них — такі (чи сліянні) публікації теж Н. Катанова як „Историческая пьесы казанскихъ татаръ. Текстъ, транскрипция и переводъ“ (Каз. 1899; 36 ст.) — відб. з XV тома казан. „Ізвѣстій Общества Ист., Археол. и Этногр.“, і чимало інш. Спис праць Н. Катанова вміщено в „Протоколахъ засѣданій совѣта казанской духовной академії за 1911 годъ“ Каз. 1912, ст. 114-131.

³⁾ „Сказки казанскихъ татаръ“ Пасирова (і Полякова) — відб. з XVI т. „Ізвѣстій Общ. Ист., Арх. и Этн.“ Текст, транскрипція і переклад.

⁴⁾ Ця стаття А. Ібрагімова попереду вийшла в часописі „Анг“, а після передруковано її в цікавій для філолога збірці Ібрагімова: „Питання правопису, мови, літератури“ (Каз. 1924, 2-ге видання 1927).

кології оддав значну частину своєї енергії і старий професор-лінгвіст В. А. Богородицький; він видав „Введение в тюрко-татарское языко-знание“ (част. I, Каз. 1922), куди ввійшла й його доповідь на татарській правописній конференції 1919: „Характеристика звукового состава в казанском говоре поволжско-татарского языка“ (ст. 45-53); а як заснувалося в Казані Наукове товариство для татарознавства (1923) з його органом „Вестник Научного общества татароведения“ (вих. з 1925 р.), то В. Богородицький на сторінках цього журналу друкує свої статті, цінні для вияснення татарської фонетики, прим. „О корневом вокализме и его изменениях в каз.-тат. диалекте“ (кн. VIII, 1928, ст. 112-122). В тім „Вестнике Н. общ. татароведения“ друкуються праці і його учнів-татар, з-серед яких публікує досліди над фізіологією казансько-татарських звуків А. Шраф¹⁾. В „Вестнике Н. общ. Татароведения“ вмістив і Дж. Валідов свою статтю про поволжькі діялекти (1927, № 6), що саме з неї ми й почали цей розділ.

XIV.

Одмінно од „казанських“ татар говорять касимівці і мещеряки (чи мишарі). Їх бібліографія менша.

Для касимівських татар на Рязанщині — Е. Поліванов: „Фонетические особенности касимовского диалекта“ (М. 1923)²⁾.

Про мишарів („мешеряків“, найбільше правого берега Волги) загальніші відомості дає прот. Е. А. Малов: „Свѣдѣнія о мишаряхъ. Этнографические очерки“ (Каз. 1885; 79 ст.)³⁾, а лінгвістичні А. Ахмаров: „О языке и народности мишарей“ в каз. „Извѣстіяхъ“ 1903⁴⁾. Попередню бібліографію про мишарське наріччя позначив у своїй роботі С. Е. Малов: „Изъ поездки къ мишарамъ. О нарѣчіи мишарей Чистопольского уѣзда“ (Каз. 1904; 24 ст.)⁵⁾. Після того можна побіжно зазначити Г. Филиппова: „Крещеные мещеряки въ Цивильскомъ и Тетюшскомъ уѣздахъ Казанской губ.“ (Москва 1915), де є один розділ і про мову⁶⁾; а великої уваги варт дослідник недосліджених доти тамбовських мишарів

¹⁾ Г. Шраф: „Паліограмми звуков татарского языка сравнительно с русскими“ в „Вест. Н. общ. татароведения“, № 7 (1927, ст. 65-102); — Він-таки: „Сонорная длительность татарских гласных“, № 8 (1928, ст. 180-264).

²⁾ Цю роботу Е. Поліванова видав склографічно „Інститут Востоковедения“ в Москві, як 1-й випуск „Серии турецких языков“. Декілька стислих уваг про касимівську говірку — у Дж. Валідова: „О диалектах“, ст. 54 (у нас ст. 167).

³⁾ „Свѣдѣнія о мишаряхъ“ Е. А. Малова — відбитка з казанських „Извѣстій Об-ва Ист., Археол. и Этнogr.“ т. IV (1885). До цього рец. С. Н. С-кова в „Историч. Вѣстникѣ“ 1886, янв. (ст. 235-236).

⁴⁾ Г. Ахмаровъ — „Извѣстія Об-ва Ист., Археол. и Этнogr.“ т. XIX (1903, вип. 2), ст. 91-160.

⁵⁾ Цеє Малова звідомлення про чистопільських мишарів є „приложеніє“ до „Ученыхъ Записокъ Казанского университета“ т. 71 (1904, кн. 4).

⁶⁾ Студія Г. Филиппова є відб. з „Православного Благовѣстника“, що редактував славетний реакціонер прот. Восторгов.

Rob. Pelissier: *Mischär-tatarische Sprachproben, gesammelt im Nordosten des Bezirks Tjemenikov des Gouvernements Tambov*¹⁾ в „*Abhandlungen*“ пруської Академії Наук 1918 (ст. XII і 47)¹⁾; в передмові В. Банг' дав характеристику тому мишарському наріччю²⁾.

Мову башкирів казанські татари звичайно не oddіляють од своєї, а татарів, що більші до них — тим паче з'єднують із своєю. Для практичного вивчення башкирської мови їй досі має певну вагу Мир-Саліхъ Бекчуринъ: „*Начальное руководство*“ (2-ге видання, Казань 1869); Бекчурин видавав і башкирський фольклор³⁾. Словник — В. Катаринській: „*Башкирско-русский словарь*“ (Оренбург 1900; 237 ст.). Наслідком спеціяльної екскурсії до Уфимської губернії був „*Отчетъ*“ Н. Катаanova (Каз. 1900-1901; 121 ст.), повний діялектологічних даних татарських, мишарських, татарських, башкирських⁴⁾. Чимало текстів башкирського фольклору фонетично опублікував мадяр В. Пробле (1903-1905)⁵⁾; студіював башкирів і другий мадяр — Ю. Мессарош (1909-1910)⁶⁾. Поживішли башкирські студії за найновіших часів — Н. Дмитрієв: *Etude sur la phonétique bachkire* (Пар. 1927; 60 ст.)⁷⁾; Медж. Билялов: „*Таблицы по фонетике башкирского языка*“ (1928)⁸⁾; О. Шацкая: „*Заметки по башкирскому фольклору и языку*“ (невеличка, але все ж цікава замітка 1928)⁹⁾.

В Уфі існує „Наукове товариство для вивчення Башкирії (чи Башкортистана)“, що почало з 1926 року друкувати, мовою башкирською таки, свої краєзнавчі збірки: „*Башорт аймаңы*“. В книжці 2-ї цього журналу (1926), виданій з нагоди I Тюркологічного з'їзду, маємо низку пропідних статей про башкирську мову (як от Мірасєва, Вільданова). У книжці 7-ї 1929 р. — огляд того, що зроблено в Башкортистані для башкироznавства за десять літ. Приступне це, звичайно, лише для тих, хто знає по башкирськи.

¹⁾ „*Abhandlungen d. Preus. Akademie der Wissenschaften* (1918), philos.-hist. Klasse“, № 18.

²⁾ Рец. на матеріали Р. Пеліссе і на діялектолічну передмову В. Банг'a — С. Малов в „*Записках Коллегии Востоковедов*“ т. 2 (Ленінгр. 1927), ст. 400-404.

³⁾ Див. „*Сборникъ башкирскихъ и татарскихъ пѣсенъ*“ в „*Запискахъ Оренбургскаго отдѣла Русск. Геогр. Общ.*“ (1870, вип. I, ст. 151-229).

⁴⁾ Н. Катаанов: *Отчетъ о поездкѣ, совершенной въ Белебеевской уѣздѣ Уфимской губерніи* — „*Уч. Записки Каз. у-та*“ т. 67 (1900) кн. 7-8, ст. 1-30; т. 68 (1901), кн. 3, ст. 1-76.

⁵⁾ V. Pröhle: *Baskir nyelvtanulmányok* — в „*Keleti Szemle*“, т. IV (1903, ст. 194-214), т. V (1904, ст. 228-271), т. VI (1905, ст. 12-26).

⁶⁾ Messáros Gyula:Magna Hungaria. A baskir-magyar kérdés (Будапешт 1910; 145 ст.). Пор. Ю. Мессарошъ: *Отчетъ о поездкѣ къ чувашамъ и приволжскимъ татарамъ* — в постерб. „*Извѣстіяхъ Русск. Комитета для изученія средней и восточной Азіи*“ № 9 (1909, апр.), ст. 66-70.

⁷⁾ Ця Дмитрієва розвідка про башкирський вокалізм і консонантізм — відб. з *Journal Asiatique* 1927, avril-juin, ст. 193-252.

⁸⁾ „*Таблицы*“ Билялова — в „*Записках Коллегии Востоковедов*“, т. III (Ленінгр. 1928), ст. 367-388.

⁹⁾ Замітка О. Шацької — в „*Докладах Академии Наук ССР*“, 1928, В, ст. 313-317.

XV.

Коли з західнього, волжского боку лінгвістично тягнуть до себе башкирів казанські татари, то з півдня і південного сходу од Оренбурга, у своїх південно-східніх окраїнних наріччях, башкирська мова непомітно переходить в одну з найчисленніших і широко розкиданих тюркських мов — киргиз-казацьку¹⁾. Давніш були звали її коротко: „киргизъка“, бо плутали казаків з кара-киргизами, інакше „дикокамінними киргизами“ (а в кара-киргизів балачка — своя, все ж окрема од киргиз-казацької); тепер часто кажуть навіть не „киргиз-казацька“, а попросту „казацька мова“, а киргиз-казацьку територію звати „республіка Казакистан“. Надійним матеріялом для її лінгвістичного студіювання²⁾ явився III том В. Радлова: „Образцы народной литературы съверныхъ тюркскихъ племенъ“ (Спб. 1870; ст. XXVI і 776)³⁾. З того часу опубліковано киргиз-казацьких текстів чимало, і дуже в пригоді стають „киргизскія хрестоматії“, друковані в російській транскрипції — І. Алтінарина (Оренб. 1879; 2-ге вид. 1906) та А. Алекторова (Омськ 1907). До цієї ж „текстової“ категорії можна віднести і „Матеріалы по казак-киргизскому языку, собранные И. Лаптевымъ“ (Москва 1900)⁴⁾, хоч правда, що затранскрибованим (і перекладеним) „образцамъ народной словесности“ присвячено в книжці Лаптєва лише першу половину, а друга половина — то вже обробка: „Краткий грамматический очеркъ казак-киргизского языка“ (ст. 83-106), та короткий „Киргизско-русский словарь“ (ст. 107-148). Поміж спеціальними граматиками ще й досі не втеряла свої ваги „Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская“ майора М. Терентьева (Спб. 1870—1871). Чималі фінансили цю працю тим, що узбецьку та киргизьку мови М. Терентьєва переклали по німецькому навіть середнім (1917)⁵⁾. З чисто-практичною метою склав Іш-Мухаммед „Русско-киргизский и киргизско-русский словарь“ (Ташк. 1883; 383 ст.)⁶⁾, та „Русско-киргизские разговоры“ (Ташк. 1884). Роками десятами після цього мав успіх на словниковому (почасті на граматичному)

¹⁾ Безперечно, що киргиз-казаків буде понад 5 мільйонів. Але свої місцеві дослідники ладні нараховувати їх аж по над 8 мільйонів, як от А. Чулошников: „Очерки по истории казак-киргизского народа“ (Оренб. 1924), ст. IX.

²⁾ коли проминути цінні „Матеріалы къ изученію киргизскаго нарѣчія“ Н. И. Ильминского в „Ученыхъ Запискахъ Каз. У-та“ 1860, кн. III, ст. 107-159; кн. IV, ст. 53-165; 1861, кн. I, ст. 130-162; там в її словничочок. Рец. Піралієва — в „Журн. Мин. Нар. Проев.“ 1862 (№ 7, ст. 40-47). Потім (1897) використав і обробив Ільмінского В. Катаринський для свого „Словаря“.

³⁾ А 5-ий том своїх „Образцовъ“ (Спб. 1885) В. Радлов присвятив кара-киргизам, або справжнім киргизам, що їх інакше звати іще й „бурути“. Части. I ст. XXVI і 599 (тексти); част. II ст. 28 і 603 (німецький переклад).

⁴⁾ „Матеріалы“ І. Лаптєва — в серії „Трудовъ по востоковѣдѣнію“ Лазар. Інет. Східніх мов, вин. II (за моєю редакцією).

⁵⁾ А саме в „Mittelungen“ берлінської орієнталістичної семінарії (1917, ст. 150-223).

⁶⁾ „Словарь“ Букіна 1883 вийшов за редакцією Н. А. Воскресенського.

шолі викладач російської мови для киргизів¹), киргизький етнограф В. Катаринський, що склав попереду „Краткий русско-киргизский словарь“ (Оренб. 1895; 66 ст.; 3-те вид. Оренб. 1898, 72 ст.)²), а потім переробив його на чималий „Русско-киргизский словарь“ (Оренб. 1899—1900; 494 ст.). Так само випустив він у світ і „Киргизско-русский словарь“ (Оренб. 1897; 243 ст.) на підставі давніх „Матеріаловъ“ Н. Ільмінського, із своїми корисними додатками³). Катаринському належить і „Грамматика киргизского языка“ (Оренб. 1898; 196 ст.)⁴). Але найкращою вийшла праця Пл. Меліоранського: „Краткая грамматика казакъ-киргизского языка, ч. I. Фонетика и этимология“ (Спб. 1894; 72 ст.), „ч. II. Синтаксисъ“ (Спб. 1897; 92 ст.). Меліоранського „Грамматика“ ще надовго залишиться відправним пунктом для кожного лінгвіста-казаколога, в тім числі і для тих новітніх дослідників, що останніми роками жвавенько взялися працювати над киргиз-казацьким мовознавством, почали після революції 1905 р. (А. Б. Байтурсунов), почали після сформування республіки Казахстана. З нових словників зазначим „Казакско-русский словарь под редакцией Каменгерова“ (Москва 1926; 224 ст.).

XVI.

Як додаток до попередніх розділів, зазначимо деяку граматичну й словникову бібліографію для татар Тобольщини в більшому (західному) Сибірі, що являються північними сусідами киргиз-казаків і східними сусідами татар казанських та башкирів. Вони, як узагалі західносибірські татари, що сидять понад р. Іртишем (який приймає в себе зліва р. Тобол)—найближчі діялектологічно до казанців-поволжців і мишарів. Основу для вивчення мови татар Тобольщини поклав місіонер-педагог Йос. Гіганов: а) „Грамматика татарского языка, сочиненная въ тобольскомъ главномъ народномъ училищѣ свящ. Йос. Гигановымъ“ (Спб. 1801); б) „Слова коренные, нужнейшія къ свѣдѣнію для обучения татарскому языку, муллами юртовскими свидѣтельствованыя“ (Спб. 1801)⁵; в) „Слово-

¹) Пор. В. Катаринського „Практические уроки русского языка для киргизовъ“, 2-ге вид. Оренб. 1895 (122 ст.). Потім — Каз. 1909 (130 ст.). Ще „Первоначальный учебникъ русского языка для киргизовъ“, Каз. 1909 (149 ст.); ці два видання — „Переводческой комиссії при управлении Казав. Учебн. округа“.

²) Є видання „Крат. р-к. слов.“ Каз. 1909, „Переводческой Комиссії уч. округа“ (91 ст.).

³) Дуже прихильну рецензію на цей „Киргизско-русский словарь“ Ільмінського-Катаринського написав Пл. Меліоранський в спб. „Запискахъ Вост. Отдѣленія“, т. XI (1899), ст. 365-366.

⁴) На Катаринського „Грамматику киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксисъ. Издание Православного Миссионерского Общества“ (Оренб. 1897) симпатична рецензія Пл. Меліоранського в „Запискахъ Вост. Отдѣленія“, т. XI (1899), ст. 361-364.

⁵) Згадати можна й про „Букварь татарского и арабского письма съ приложеніемъ словъ со знаками, показывающими ихъ выговоръ, сочиненный въ тобольскомъ главномъ народномъ училищѣ бухарцемъ Ниятъ Бакою Атнометсвымъ, подъ руководствомъ татарского языка учителя, соборного священника Йосифа Гиганова“ (Спб. 1802).

варь россійско-татарський, муллами юртовськими свидѣтельствованный* (Спб. 1804; 630 ст. ін 4-то), Записи народніх тобольських текстів, поруч тюменських та над-іртишських, умістив В. Радлов у IV томі своїх „Образцовъ“ (Спб. 1878). І граматика і словник Гіганова ще досі не втратили своєї ваги для тюркологів, і їх не змогли добре застуpitи нові місіонерські видання XX в., як от „Русско-татарские разговоры“ в російській транскрипції (Тобольск 1905; 83 ст.); рік перед тим вийшов „Краткий русско-татарский словарь“ (Тобольск 1904; 68 ст.).

XVII.

Тюрки далекого (східнього) Сибіру: алтайці-„обрати“, абаканські або минусинські татари, уряхайці й ін., — наскільки їх вивчено?

Тюрко-татари східнього або далекого Сибіру одрізняються од інших тим, що релігія досі панувала у них не мусулманська, як у інших тюрків, а старо-шаманська (подекуди зреформована в монотеїстичному дусі); або, через російських місіонерів, приставали вони до православія (при найміні офіційно). Цей факт, натурально, одбився і на їх мовах-нарічях.

Серед східно-сибірських тюркських наріч'їв найкраще обслідувані алтайські. Тепер на Алтаї своя республіка (з 1922 р.), що по псевдо-класичному звуться Ойратія (столиця — Улала), а давніш це була південна частина губернії Томської. Відомий дослідник тюркських діалектів В. Радлов саме з Алтая і почав свою пам'ятну серію „Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ“; алтайським записам присвячено у Радлова том I (Спб. 1866). Незабаром з'явилася місіонерська дуже добра „Грамматика алтайского языка, составленная членами алтайской миссии“ (Каз. 1869; ст. 289). Головним автором, чи впорядником, був Н. Ільмінський, а матер'али призбирав покійний архим. Макарій [Глухарев, пом. 1847], основник алтайської духовної місії, та о. В. Вербицький. Цей останній, В. Вербицький, видав „Словарь алтайского и аладагского-наречий тюркского языка“ (Каз. 1884; ст. IV і 494), що збирав його більше як трицять літ¹). Найновіші словники — С. Кумандин: „Алтайско-русский словарь“ (Улала 1923) та П. П. Тындыков: „Алтайско-русский словарь“ (Улала 1926) і його-таки „Русско-алтайский словарь“ (Москва 1926; 100 ст.).

Під нарічям аладагським (або „черневыхъ“ татар) о. Вербицький розумів і говірки татар абаканських (Абакан — доплив Енісєя), що їх іноді звуть і минусинськими, од ім'я Минусинської округи на півдні Енісейської губернії. Абаканські татари мають племінні назви: сагайці, качинці, белтіри, койбали і ін. Їх говіркам присвятив В. Радлов II-й том (ст. 1-594) своїх „Образцовъ“ (Спб. 1868). Пізніш робив дуже совісні записи серед абаканських татар Н. Катацов²). Останніми часами ми

¹) На „Словарь“ В. Вербицького дуже похвальна рецензія В. Радлова в спб. „Запискахъ Восточного Отдѣленія“ т. III (1888), ст. 135-141.

²) Видав свої абаканські матеріали Н. Катацов у середині IX тома „Образцовъ“ Радлова (1907), про які див. нижче, ст. 176.

маємо статтю Ф. Фіельструпа та С. Малова: „К изучению турецких абаканских наречий“ (1928¹). Передше од Радлова М. А. Castrén дав монографію „Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterzeichnisse aus den tatarischen Mundarten des Minussischen Kreises“ (Спб. 1857, 210 ст.). Карагаси (іх Кастрен торкнувесь обмаль) — невеличкий народ, душ так 400 (мабуть потюрчені осяки) на північ від Саянського хребта, тобто східнього продовження алтайських гір. Кастренові матер'яли перевів на Радлівську транскрипцію Н. Катанов: “Castrén's Koibalisch-deutsches Wörterverzeichniss und Sprachproben des Koibalischen Dialectes, це transscribirt von N. Katanoff (1888)²). Котрі карагаські матер'яли записав сам Катанов, він їх укупі з своїми записами абаканськими включив у IX том серії В. Радлова: „Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ, — нарѣчія урянхайцевъ (сойотовъ), абаканскихъ татаръ и карагасовъ“ (Спб. 1907, 2 т.т., мало не півтори тисячі стор.)³. Територія сойотів або урянхайців (іх буде з 2½ тисячі люді), на південь від Саянського хребта, побільше входить в політичні кордони вже Китаю (Монголії). Чотирима роками раніш Н. Катанов закінчив свою колосальну дисертацію: „Опытъ изслѣдованія урянхайского языка, съ указаніемъ главнѣйшихъ родственныхъ отношеній его къ другимъ языкамъ тюркского корня“ (Каз. 1903, 2 т.т.). Ця величезна праця Н. Катанова дуже корисна, як збірка відомостей не тільки про наріччя урянхайське, ба й про всі інші тюркські, бо Катанов скрізь наводить із них рисні паралелі. Але вона незручна для користування через величезний свій обсяг (ст. XLII i 1539 i 8 i LX), magnitudine sua laborat, як сказав би Саллюстій⁴).

XVIII.

Тюркські мови Середньої Азії; децо з бібліографії джагатайської вмерлої мови. Бібліографія дослідів над наріччями Туркестана західного: мова узбецька, сартська. Тарапчі. Вивчення мов Туркестана східного (кашгарського, китайського) та тюркських баз у Монголії.

Середньоазійські тюркські наріччя (інакше туркестанські) розбиваються через політичний кордон на дві галузі — західну та східну, або з одного боку наріччя Туркестана радянського, республіки Узбекистана (колись говорилося „Русского Туркестана“), а з другого боку наріччя Туркестана китайського (чи Кашгарського). В зв'язку з політичними обставинами, наріччя західно-туркестанські (узбецько-сартські) вивчалися

¹) Стаття Ф. Фіельструпа та С. Малова — в ленінгр. „Записках Коллегии Востоковедов“, т. III (1928), ст. 289-304.

²) Ця Кастрена-Катанова робота — в спб. „Mélanges Asiatiques“ т. IX (1888), ст. 97-205.

³) Частина I (де тексти) має ст. XXXII та 668 та XLVIII; на ст. 1-216 записи урянхайські; на ст. 217-612 абаканські; на ст. 614-657 карагаські. Част. II (де рос. переклад) — ст. VI i XXV i 658.

⁴) На урянхайську дисертацію Катанова дав рецензію П. Меліоранський в „Записках Вост. Отд.“ т. XV (1903), ст. 0150-0160. Ще рецензія — М. Hartmann в „Orientalistische Literaturzeitung“ 1905, № 1 (ст. 18-23).

переважно через росіян, або принаймні в російській мові, а східно-туркестанські наріччя найчастіш бували темою дослідів для тюркологів європейських, що закріпили за тими наріччями назву „turki”.

Звуть середньо-азійські наріччя, чи середньо-азійську тюркську мову, ще й ново-джагатайською. Доводиться попереду зарегіструвати роботи про давню тутешню мову — **старо-джагатайську**, що тепер вигасла, але позалишала після себе рясні літературні пам'ятки, найкращі з XV в., за тімурідських часів. Літературно ж вона, й мертвою бувши, впливала на ново-джагатайські наріччя ще в XIX в.¹⁾.

Герман Вамбері видав з мадярським перекладом (Будапешт 1862) джагатайсько-османський словник „Абушка“ до творів великого джагатайського письменника Мір-Алі-Шіра Неваї (пом. 1500 р.), складений у Туреччині в першій половині XVI в. за часів Сулаймана Пишного²⁾. Зветься той словник „Абушка“ через те, що найперше джагатайське слово, яке в ньому по османськи пояснено, є „абушка“³⁾. Почасти за цим словником „Абушка“, почасти за іншими пам'ятками старо-джагатайськими і, разом з тим, за текстами ново-джагатайськими, скомпонував Г. Вамбері свої *Cagataische Sprachstudien enthaltend grammatischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch* (Ляйпц. 1867; ст. VIII і 360 in 4-to). Вамберієве видання „Абушки“ 1862 тим було недобре, що Вамбері повикидав усі посвідкові цитати. Тому всі учені користуються іншим, критичним виданням „Абушки“: V. de Véliamin of-Zernof: „Dictionnaire djaghataï-turc“ (Спб. 1869; 422 стор. тур. та 27 стор. докладнінько франц. передмова). Незабаром видав і Pavet de Courteil: „Dictionnaire turc-oriental“ (Пар. 1870; 562 ст.), де використав і „Абушка“, і всякі інші старо-джагатайські класичні літературні витвори⁴⁾. Складалися джагатайські словники і перською мовою. Такий — джагатайсько-перський словник „Сенглях“ XVIII в. мірзи Мохеммеда Мегді-хана⁵⁾; граматичну частину Мегді-ханової праці видав Денісон Росс (Калькутта 1910)⁶⁾. Так само, обробив джагатайсько-перського словника Фетх-Алі-хана (1862)⁷⁾. В XIX

¹⁾ Точніша була б вимова „чагатайські“, а не „джагатайські“.

²⁾ Abuška, Czagataj-török szógyűjtőmény, török kéziratokból fordította Vámbéry Armin (Пешт 1862).

³⁾ „Абуща — ‘аврет еріне дерлер, шүй ма’насына’ = „Абушка — так жінка каже на свого чоловіка, тобто мужа“ — отако починається цей словник.

⁴⁾ Докладний заголовок — Pavet de Courteil: Dictionnaire turc-oriental, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi, et de Mir-Alî-Chir-Nevâî, Пар. 1870. Рец. Г. Вамбері — в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“ т. 24 (1870), ст. 243-245.

⁵⁾ „Сенглях“ докладнінько описав Rieu в своїм каталогі тюркських рукописів британського музею (Лондон 1888), ст. 264-266.

⁶⁾ The Mabâni-l-lughat being a grammar of the turki language in persian, by mirza Mehdi-khan, ed. by Denison Ross, Кальк. 1910 (ст. XXIV і 142) в серії „Bibliotheca Indica“. Про це видання дав статтю А. Самойлович: „Персидский тюрколог XVIII в. мірза Мехді-хан“ у бакинських „Ізвестиях Общества обследования и изучения Азербайджана“ 1928 (№ 5, стор. 3-15).

⁷⁾ Про працю Фетх-Алі-хана — А. Ромаскевич: „Новый чагатайско-персидский словарь“ — у збірникові „Али-Шир“ (Ленінгр. 1928), ст. 83-99.

таки столітті склав дуже хаотичного джагатайсько-османського словника Сулейман-ефенді Бухарі: „Лючет- и чаշатай ве тюркі-йи османі“ (Царгород 1298 = 1881; 320 ст.), і його, вкоротивши, обробив по німецьки І. Кипос: „Čagataj-osmanisches Wörterbuch“ (Будапешт 1902). Зазначимо що тут іще розвідку про синтаксу середньоазійського легендарного писання Рабгузія з Нехшеба монгольських часів (1309-1310 р.) за рукописом Британського музея XV в. — це Jakob Schinkewitsch: Rabghuzi's Syntax (Берл. 1926; 47 ст.)¹⁾.

Але ця давня джагатайська мова тепер, як сказано, уже мертвa. Її в живім житті заступили нові середньоазійські мови, „ново-джагатайські“.

Мова тюрків західнього Туркестана, по теперішньому „республіки Узбекистан“, зветься **узбецька**; расово найчистіші узбеки (чи „бзбеки“) — мабуть чи не в Хіві та в афганськім Туркестані. З підручників для узбецької мови ще й досі не загубила певної ціні складена незабаром після російського завоювання Туркестана „Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская“ (Спб. 1875-1876, 2 чч.) майора М. Терент'єва; не що давно її переклали німці (1917) і саме частину [казак-]киргизьку та узбецьку²⁾. Навпаки, нічого не варт поверховний, хоч і сильно рекламований, „Спутникъ русского человека въ Средней Азії“ А. Старчевского (Спб. 1878), що потім і ще перероблявся³⁾. Улюбленим узбецьким словничком для туркестанських росіян довго був той, що склав С. Лапинъ: „Карманный русско-узбекский словарь. Приложение: Краткая грамматика узбекского языка“ (Самарканда 1895; ст. VIII і 106 і 56); цей Лапіна словник не раз потім перевидавався (4-те вид. Сам. 1914 і без епітета „краткий“; ст. 1-114 словничок, ст. 1-63 граматика).

Засвоїли узбецьку мову і городяни-іранці (в Ташкенті, в Самарканда, в Фергані, в Бухарі і де-інде), але в їх устах вона трохи змінилася, надто у відтінках вимови. Іхне городське наріччя має (або досі мало) назву „**сартське**“. Слово „сарт“ — старе. Воно трапляється вже й у XI в., в тюркській дидактичній поемі „Кутадгу біліг“; але тоді воно значило лише „купець“. В XV в. воно прикладалося спеціально до людей іранської раси, що їх однаково звали й „таджіками“. А чим більше до наших часів, тим сильніш видко в середньоазійських писаннях неоднакове значення для слів „таджік“ і „сарт“: котрі іранці не втратили своєї мови, звуться „таджіки“, а котрі з них потворчилися, тих звати „сарти“⁴⁾. Туркестанські росіяни найбільше цікавилися вивчати мову

¹⁾ Ця дисертація Я. Шинкевича (білоруського татара) — відбитка з „Mitteilungen“ берлінського сходознавчого семінара, т. 29 (1926). Пор. книжче, ст. 194.

²⁾ в „Mitteilungen“ берлін. сходознав. семінара 1917 (ст. 150-223). Пор. у нае ст. 127.

³⁾ Див. приміром: А. Старчевский: „Русский средне и южно-азіатской проводникъ-переводчикъ“ (Спб. 1896), ст. 1-344 (словнички) та ст. I-XXVIII („Грамматические очерки“). Цей невеличкий Старчевського „Проводникъ-переводчикъ“ „заключаетъ въ себѣ языки: Тюркскій (Кашгарскій и Таранчі), Джагатайскій, Узбекскій, Таджикскій, Бутанскій, Неварі, Ницальскій, Кашмірскій, Пенджабскій, Синдскій и Белуджі“.

⁴⁾ Про це див. прим. роботу Н. Остроумова: „Значеніе названія сартъ“ (Ташк. 1884), яку спопуляризував на заході Н. Vámbéry в статті „Die Sarten und ihre Sprache“,

не чистих узбеків, а саме іменно отих потюрчених городян-іранців, „сартів“. Не надто щасливо дебютував свою книжкою З. А. Алексєєвъ: „Самоучитель сартовского языка“ (Ташкент 1884; 64 ст.)¹⁾. Не кращий — „Переводчикъ съ русскаго языка на сартовской“ А. В. Старчевскаго, хоч і виданий „при пособіи военно-ученаго комитета Гл. Штаба“ (Спб. 1886; 202 ст.). Навпаки, має й досі вагу В. Наливкинъ: „Русско-сартовский и сартово-русский словарь общеупотребительныхъ словъ, съ приложениемъ краткой грамматики по нарѣчіямъ Наманганскаго уѣзда“ (Каз. 1884; ст. 294 і 161). Долучену до цього словника коротку сартську граматику переробив потім В. Наливкин в пущащее, найкраще од усіх інших „Руководство къ практическому изученію сартовскаго языка“ (Самарк. 1898; 333 ст.)²⁾. Тим часом Н. Остроумов опублікував свої записи сартського фольклору (прислів'я); на їх підставі трохи ознайомив західних тюркологів із сартською мовою Н. Vambergу: „Die Sarten und ihre Sprache“ (1890)³⁾. За модною практично-лінгвістичною методою Tous-saintа почав був видавати И. А. Беляевъ: „Руководство къ изученію сартовскаго языка“ Ташк. 1906, вип. I-V (= стор. 1-89)⁴⁾. Далі — рівночасно скількись слабеньких підручників, як от Левъ Асанасьевъ: „Словарь сартовскихъ словъ съ главнейшими грамматическими правилами“ (Скобелев 1908; 207 ст.), та кишеньковий „Сартовский переводчикъ. Среднеазіатскія нарѣчія. Издание штаба туркестанскаго военного округа, подъ ред. полков. И. Ягелло“ (Ташк. 1908; ст. 27 і 37)⁵⁾. Добра — „Этимологія сартовскаго языка, для курсовъ при ташкентскомъ отдѣленіи Общ-ва востоковѣдѣнія“ (Ташк. 1910; 112 ст.). Н. Будзинскій: „Грамматика сартского языка и русско-сартские разговоры“ (Ташк. 1910; 320 ст.).

Після революції назву „сарт“ скасовано⁶⁾, офіційно запроваджено для „сартів“ загальне ім'я „узбек“, і тому нові студії над сартською мовою звуть її вже „язиком узбекским“. Щоб якось давати собі раду з тією уніфікованою термінологією, одрізняють говірки географічно: наріччя узбецько-хівинське, говірка ташкентська, ферганська, самарканська, бухарська, то що; або все ж таки в дужках додають: „сартский язык“. Пор. П. Кузнецов: „Некоторые диалектологические особенности средне-ази-

в. „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“ т. 44 (1890), ст. 203 і д. Або стисло див. у В. Бартольда: „История культурной жизни Туркестана“ (Ленінгр. 1927), ст. 24-25.

¹⁾ На сартський „Самоучитель“ Алексєєва негативна рецензія К. Залемана в спб. „Запискахъ Вост. Отдѣленія Археол. Общ.“, т. I (1886), ст. 37.

²⁾ До сартського „Руководства“ Наливкина (1898) потім склав Е. Маджі „Ключъ“ (Скобелевъ Ферганской области, 1909; 96 стор.).

³⁾ Стаття Вамбера — в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“ т. 44 (1890), ст. 203-255. Сартські тексти подано тут арабськими буквами без фонетичної транскрипції.

⁴⁾ Всіх випусків мало бути 15.

⁵⁾ І на Афанасьеву і на вид. штаба рец. А. Самойловича в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“ т. XVIII (1908), ст. 0198-0195. На Афанасьеву ще в „Туркестанскихъ Вѣдомостяхъ“ 1908, № 190.

⁶⁾ Придумано для цього старого слова і насмішкувату нову етимологію, піби-то „сарт“ = „сарн іт“ (жовтий собака).

атского наречия турецкого языка (так наз. узбекского, сартовского)" (1923¹); приклади у Кузнецова додаються з говірки ташкентської та ферганської. Багато працює над говіркою сартів ташкентських професор новозаснованого в Ташкенті „Середньо-азійського університета“ Е. Д. Поливанов, автор праць: а) „Введение в изучение узбекского языка“ 3 чч. (Ташк. 1925-1927); б) „Краткий русско-узбекский словарь“ (Ташк. 1926); в) „Краткая грамматика узбекского языка“ 2 ч.ч. (Ташк. 1927). З користю можна назвати іще цілу низку статей Е. Поливанова про той самий ташкентський діялек, вміщених почасти в ташкентських-таки виданнях (1922 і д.)²), почасти в „Докладах“ Всесоюзної Академії Наук (1928), де він ширше однаке говорить уже про говірку самарканську³), та в „Ізвестіях“ (1929 — про говірку міста Туркестана та його повіта)⁴). Деяшо в тім напрямі роблять його учні, як от К. Юдахин: „Некоторые особенности кара-булакского говора“ (1927)⁵) — чимкентського повіту, де слідно деякі захожі впливи од мови туркменської та киргиз-казацької. Для нововпровадженого латинського альфабету недавно видав В. Вяткин „Учебник узбекского языка для русских“.

Переходячи од Туркестана західного (радянського, русського) до Туркестана східного, до китайського, ми маємо спинити свою увагу найпередше на одній середньо-азійській тюркській народності, що жила давніше в границях китайських, а потім перешла до границь російських, і російське правительство дало їй землю в Ілійському краю Семиріченської області. Це — таранчі. Записи цього східно-туркестанського діялекту, пороблені коло китайсько-підданої Кульджі та й у російсько-підданому Ілійському краї, видав В. Радлов у VI-му томі своїх „Образцовъ народной литературы тюркскихъ племенъ“ (Спб. 1886), а після нього багацько опублікував таранчинських текстів Н. Пантусов 1880-1910⁶),

¹) Ця Кузнєцова стаття — в юблейному „Сборнике Туркестанского Восточного Института, в честь проф. А. Э. Шмидта“ (Ташкент 1923), ст. 67-71.

²) Е. Поливанов: а) „Звуковой состав ташкентского диалекта“ — в ташкентськім журналі „Наука и просвещение“ 1922 № 1 (ст. 17-19); б) „Образцы фонетических записей ташкентского диалекта“ — в „Бюллетене Средне-азиатского ун-та“ № 4 (1924. февр.), ст. 87-90.

³) Е. Д. Поливанов: „Образцы не-сингармонистических (пранизованных) говоров узбекского языка“ I-III — в „Докладах“ 1928, ст. 92 і д., 306-312, 318-323.

⁴) Про говірку м. Туркестана та повіта — Е. Д. Поливанов в „Ізвестіях Академії Наук С.С.Р. 1929. Отделение гуманитарных наук“ № 7 (ст. 511-537).

⁵) К. Юдахин — в юблейнім збірнику: „В. В. Бартольду туркестанские друзья, ученики и почитатели“ (Ташк. 1927), ст. 401-425.

⁶) Див. Н. Пантусов: а) „Война мусульманъ противъ китайцевъ“ вип. I (Каз. 1880), вип. II (Каз. 1881) — тут таранчинські пісні та дещо про таранчинську дієзміну; — б) Вінтахи: „Таранчинская пѣсни“ — в „Запискахъ Русск. Географ. Общ., отд. Этнограф.“ т. 17 (1890, вип. I) та в казанських „Ізвѣстіяхъ Общества Исторіи, Археологіи и Этнографіи“, т. XIII (1896); — в) Він-таки: „Материалы къ изученію нарѣчія таранчей Илійского округа“, вип. I-IX (сторінок по 20-30 у кожному), Казань 1897-1907, або окроме, або в „приложениі“ до „Ученыхъ Записокъ Каз. у-та“; — г) Він-таки: „Образцы таранчинской народной литературы“ в каз. „Ізвѣстіяхъ“, т. 27 (= вип. II-III, 1909; ст. 1-165 тексти, арабськими буквами, ст. 1-120 рос. переклад).

на жаль переважно альфабетом арабським¹⁾). Як настала революція 1917 р., таранчі перейменували себе по класичному чи, там, псевдо-класичному на „уйгурів“²⁾, і тюркологи, щоб одрізнати їх від інших, звуть їх тепер „таранчі-уйгури“. Випущено в світ „Образцы народной уйгурской литературы“ (Москва 1925; 247 ст.), що їх „составили Л. Анесарі, З. Башири, Худайкул и Ибрагими“. Один з них, Л. Анесарі, вкіп з Н. Хакімом, склали по уйгуро-таранчинськи і граматику своєї мови, придатну очевидчаки не тільки для своїх шкіл, ба й для орієнталістів.

В межах Туркестана китайського (де найбільші міста Кашгар та Яркенд, а трохи на північ — оази Аксу та Турфан) та й аж до Китайської стіни — знати тюркські наріччя була найпередше потреба китайським урядовцям. Март. Гартман привіз і передав до бібліотеки Німецького Східного Товариства, між іншим, китайсько-туркський словник, друкований в Сінкіані між 1861-1874 р.³⁾. Реальну однаке користь для не-китаїстів мають лише європейські студії східно-туркестанських нарічтів. Побіжно лиш згадавши про короткі звістки у Н. Ільмінського (1861)⁴⁾ та Г. Вамбері (1867)⁵⁾, огляд почати треба з граматики словника для кашгарського наріччя Rob. Shaw: *A sketch of the turki language as spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand), part I, Grammar* (Кальк. 1878), *part II, Vocabulary* (Кальк. 1880)⁶⁾; термін „turki language“, що дав тут для східно-туркестанського наріччя Роб. Шоу, дуже поширенний у європейців; транскрипція, якої тримався Шоу, з англійською вимовою для латинських букв, не дуже зручна. За одну з добрих праць для кашгарського наріччя правити може Mart. Hartmann: *Caghataisches. Die Grammatik: „Ussi lisan-i turki“ des Mehemed Sadiq* (Гайдельб. 1902; ст. XIX і 83); Гартман використав друкованого туркестансько-османського підручника М. Садика (Царгород 1314 = 1897) і поробив виправки за усними свідченнями одного царгородського туркестанця, родом з Аксу⁷⁾.

¹⁾ Зрештою, часом Н. Катаїнов додавав до записів Н. Палітусова транскрипцію російськими буквами, як от до „Новыхъ п'есъ усекскихъ тараинчей“ в казан. „Ізвѣстіяхъ“ т. 22 (1906), ст. 303-314.

²⁾ Про класичних, давніх уйгурів у нас буде мова на ст. 188-190, в розділі про давніх тюрків.

³⁾ Див. *Zeitschr. der D. Morg. Ges.*, т. 81 (1927), ст. CXXIX. До цього пор. M. Hartmann: *Der islamische Orient II-III* (Берл. 1900): *China und der Islam. Zwei islamische Kantondrucke* (ст. 41-81).

⁴⁾ Н. Ильминский: Вступительное чтение въ курсъ турецко-татарского языка — в „Ученыхъ Запискахъ Казан. у-та“ 1861. У додатку до своєї роботи Ільмінський подає звістки про кашгарське наріччя, яке він вивчав в Оренбурзі од зажіжного кашгарця.

⁵⁾ Н. Vámbergу: *Caghataische Sprachstudien* (Тяньцз. 1867). У хрестоматійному відділі (на ст. 124-131) видрукувано троє кашгарських листів арабськими буквами (без латинської транскрипції), з ін. перекладом.

⁶⁾ Книжка R. Shaw — відб. з бенгалського „Journal of the Asiatic Society“ т. 46 (1878) та т. 47 (1880). Попереду вийшла в Лагорі 1875 (ст. 174 і 32).

⁷⁾ Про того Аксейського туркестанця широко пише М. Гартман у своїм „Der islamische Orient“ IV (Берл. 1902), ст. 103 і д. („Zentralasiatisches aus Stambul“). Ще у Гартмана: а) Ein türkischer Text aus Kašgar — довга стаття з прекрасними фонетичними записами — в „Keleti Szemle“, т. V (1904) та VI (1905); — б) Ein türkischer Text aus Jarkend — в „Mitteilungen“ берлінської сходознавчої семінарії, т. VIII (1905), ст. 25-38.

Спинявся над яркенду ским наріччям Гн. Кунош (1905)¹⁾; дав невеличку граматику і двоє словничків для „eastern turki“ Г. Вайтекер (1909)²⁾, та свої „уваги“ про мову Кашгара й Яркенда К. Шріфль (1913—1914)³⁾. Найважливіші про яркенду ске і кашгарське наріччя — праці шведа-місіонера Г. Raquette'a (1909—1927): а) *The Eastern-Turkestan dialect of Yarkand and Kashgar*, фонетично записані тексти (Гельсінгфорс 1909)⁴⁾; — б) *Eastern Turki grammar, practical and theoretical* (практичний самовчитель), *with vocabulary* (Берл. 1912—1914)⁵⁾; — в) *English-turki dictionary based on the dialects of Kashgar and Yarkand* (Лунд 1927; 139 ст.)⁶⁾; — г) *The accent problem in turkish* (Лунд 1927; 42 ст.) — це вже не спеціально східно-туркестанська студія, ба загально-туркська⁷⁾.

Бажаючи зблизити стару полоvez'ку мову з теперішньою східно-туркестанською, В. Банг у своїх „Osttürkische Dialektstudien“ (Берл. 1914)⁸⁾ дав порівняльну характеристику східно-туркестанської мови. Покликавсь він на таранчинські тексти Радлова, кашгарські тексти М. Гартмана, яркенду-кашгарські Ракета і турфанські — Ле-Кока (Alb. von Le Coq): „Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan, mit einer dort aufgenommenen Wörterliste“ (Ляйпц. 1911; 109 ст.)⁹⁾; частину Ле-Кокових записів умістив у своїй книзі Й. Банг (1914, ст. 13—24). Потім Ле-Кок випустив ще „Osttürkische Gedichte und Erzählungen“ із словничком (1925)¹⁰⁾.

Що до інших місць східного Туркестану, то хоч звідти записи є, та вони ще не опубліковані. От, С. Малов позаписував тексти коло о. Лобнора, де архаїчне наріччя настільки своєрідне, що кашгарці не одразу його й розуміють. Пришибав він записи і ще далі на схід — коло Хамі; привіз він матеріали і одних східно-туркестанців, що живуть у китайській провінції Гань-су в середині Великої китайської стіни: це сары-уйгури („жовті уйгури“) та салари. Вивчив С. Малов більше сары-уйгурів, а про наріччя саларів він каже, що воно „изу-

¹⁾ Ig. Kunos: Adalékok a jarkendi (keletázsiai) törökség ismeretéhez — в „Keleti Szemle“, т. VI (1905), ст. 284—351.

²⁾ H. Whitaker: Eastern turki (as spoken in Turkistan), Chaudhuria (в Індії); 1909 (ст. 22 і 22 і 15).

³⁾ K. Schrieffl: Bemerkungen zur Sprache von Kašgar und Jarkend — в „Keleti Szemle“ т. XIV (1913, ст. 178—189) та т. XV (1914, ст. 277—303).

⁴⁾ Ці Ракетові записи (53 ст.) — в „Journal de la Société Finno-Ougrienne“, т. 16 (1909), № 5.

⁵⁾ Ракетів самовчитель (разом понад 300 ст.) друкувавсь у „Mitteilungen“ берлінської сходознавчої семінарії, т. 15 (1912), т. 16 (1913) і т. 17 (1914, тюрко-англ. словник).

⁶⁾ Англійсько-туркський Ракетів словник — в серії „Lunds Universitets Arsskrift“, т. 23 (1927), № 4.

⁷⁾ І це в тій самій лундській університетській серії, в дальншому томі, 24-ому.

⁸⁾ Osttürkische Dialektstudien von W. Bang und J. Marquart (Берл. 1914) є 13-ї том „Abhandlungen“ філолог.-істор. класи гёттінгенського Наукового т-ва. Марквартові належить середня частина — про народність воманів. Див. у нас ст. 162—163.

⁹⁾ Ці записи Ле-Кока — то Beiheft I до „Baessler-Archiv, Beiträge zur Völkerkunde“.

¹⁰⁾ В „Keleti Szemle“, т. XVIII (1925), ст. 50—118.

чене им недостаточно¹⁾; все же і тепер, навіть без опублікування всього того, що зібрано, Малов має думку, що „западный Туркестан (себто т. зв. „русской“) далеко отстал по части изученности своих турецких наречий от китайского Туркестана и провинции Гань-су“²⁾.

Про невеличке тюркське плім'я хотонів, що кочує в північно-західній Монголії (тобто в політичних кордонах теж Китаю), одрівавшись від гурту інших тюрків уже тому літ 200, є стаття Б. Владімірцева та А. Самойловича (за матеріалами Потанина): „Турецкий народецъ хотоны“ — в „Запискахъ Вост. Отд.“ (1915)³⁾; найцікавіша тут частина — хотонський словничок. Їхня мова (вона вже геть вимирає) — мішаниця елементів східно-туркестанських з кара-киргизькими.

XIX.

Бібліографія студій над мовою якутською та чувашською.

Значно одрізняються лінгвістично од усіх інших тюрків якути та чуваши.

Перші з них, якути, живуть тепер у басейні р. Вілюя та р. Лени, доходячи аж до Льодового океану; та мабуть жили вони колись ближче на південь, десь коло Байкалу (по якутськи „море“ звється ѹ досі „байтаал“). Зразки якутської мови, що записав в кінці XVII в. Ник. Вітсен, а саме переклад „Отче наш“, показують, що од того часу мова не змінилася. Про це див. Otto Böhlingk: „Ueber die Sprache der Jakuten“ (Спб. 1851, вступ, стор. XXXVII). Бетлінг був тим, хто поклав підвальну для наукового вивчення якутської мови. В отій своїй праці „Ueber die Sprache der Jakuten“ він дав і загально-лінгвістичний вступ, і граматику, і якутсько-німецького словника⁴⁾). Вже аж півстоліттям пізніше, в „Трудахъ якутской экспедиции, снаряженной на средства И. М. Сибирякова“, вийшла С. Ястребецького: „Грамматика якутского языка“ (Іркутськ, 1900, ст. VIII і 307)⁵⁾. Важлива наукова характеристика якутської мови — W. Radloff: „Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türkischen Sprachen“ (Спб. 1908)⁶⁾. Приводом для Радлівської розвідки була і тая обставина, що рік

¹⁾ Дещо про саларську мову ми маємо у Rockhill: Diary of journey through Mongolia and Tibet, Вашингтон 1894; тут у додатку (ст. 373-376) є маленький „Salar vocabulary“.

²⁾ С. Малов: Изучение живых турецких наречий Западного Китая — в „Восточных Записках“ ленінградського Інститута живих східних мов, т. I (1927), ст. 163-172.

³⁾ Ця стаття про хотонів — в „Запискахъ Восточн. Отдѣл.“ т. XXIII (1915), ст. 265-290.

⁴⁾ Крім того див. по російськи О. Бетлінгъ: „О языкахъ якутовъ. Опытъ изслѣдованія языка въ связи съ современнымъ состояніемъ всеобщаго языкоznанія“ — в „Ученыхъ Запискахъ“ Акад. Наук 1853 (т. I, ст. 377-446); Він-таки: „Zur jakutischen Grammatik“, доповідь 22 квітня 1859 — в академічному „Bulletin“ іст.-філ. відд. т. XVI (ст. 269-275, 289-290) = Mélanges Asiatiques, т. III (ст. 643-652).

⁵⁾ На Ястребецького — рецензія Вс. Міллера, „Этнографическое Обозрѣніе“ кн. 49 (1904), ст. 168 і д.

⁶⁾ Розвідка Радлова — в „Запискахъ Акад. Наукъ“, істор.-філол., т. VIII, № 7 (86 ст. in 4-to).

перед тим російська Академія Наук почала друкувати величений „Словарь якутского языка“ Ед. Пекарського (1907). Цей колосальний словник ще й досі потроху друкується, і вип. XII (1929) кінчається ст. 3467 („холјук“). Випустив Пекарський ще й „Краткий русско-якутский словарь“ (Спб. 1916); він редактував академічну серію: „Образцы народной литературы якутов“ (з 1907 р.) і П. Хороших: „Якуты, опыт указателя“ (Іркутськ 1924)*).

Нарешті — Н. Поппе: „Учебная грамматика якутского языка“ (М. 1926). Чуваши живуть найбільше в Казанській губернії, в Поволжі, заходячи одночасно своїми осадами і в Сибір¹⁾.

Чувашські студії розпочав у XVIII р. почасти акад. Г. Міллер своїм „Описаніемъ живущихъ въ Казанской губернії языческихъ народовъ“ (1756)²⁾, де подав і зразки чуващських слів, і чуващський переклад „Отче наш“³⁾. Так само в XVIII в. видав каз. архієп. Веніамін „Сочиненія, принадлежаща къ грамматикѣ чуващскаго языка“ (1769; 68 стор.) — без усякої наукової вартості, з інтересом для нас хіба чистоісторичним. У другій четвертині XIX в. вийшло без авторового імення (автор був прот. В. Вишневський) „Начертаніе правилъ чуващскаго языка и словарь, составленные для духовныхъ училищъ Казанской епархіи“ (Каз. 1836)⁴⁾ — і протягом 35 літ це „Начертаніе“ було єдиним підручником, хоч і містило в собі багацько методологічних хиб. В. Сбоев у своїх „Замѣткахъ о чуващахъ“ (в „Казанскихъ Губ. Вѣдомостяхъ“ 1848-1850) присвятив XIII-й розділ чуващській мові і звязку її з мовами інших тюрків. Ця праця Сбоєва разів троє передруковувалася, як окрема книжка⁵⁾. Найбільше ж попрацював та ще й досі не загубив наукової цінності інспектор народних школ Ник. Золотницький: а) „Замѣтки для ознакомленія съ чуващскимъ нарѣчіемъ“ (Каз. 1871; 64 ст); — б) „Корневой чуващско-русский словарь, сравненный съ языками и нарѣчіями разныхъ народовъ тюркскаго, финскаго и другихъ племенъ“ (Каз. 1875; 279 ст.)⁶⁾; — в) „Особенности чуващского языка, зависящія отъ измѣненія и выпуска гортанныхъ согласныхъ звуковъ“ в „Ученыхъ Запискахъ Каз. ун-та“ 1877 (№ 2, ст. 578-590); — г) Золотницький зредагував

*). Цей од Пекарського редагований покажчик — в „Ізвестіях“ Вост.-Сиб. отд. Русск. Геогр. Общ., т. 48.

¹⁾ Н. В. Никольський у передмові до свого „Русско-чуващского словаря“ (Каз. 1910, ст. 3), писав: „Чуваши живуть въ губерніяхъ: Казанской, Симбирской, Самарской, Саратовской, Уфимской, Оренбургской, Тобольской, Томской, отчасти въ Нижегородской, Пензенской, Астраханской, Енисейской и Семипалатинской області. По поселѣніямъ свѣдѣніямъ чуващъ всіго около 1 миллиона“. ²⁾ Тепер мабуть чи не всі чуваши — християни.

³⁾ Довгий заголовок Міллера „Описанія“ подано (як № 1) прим. в „Указателѣ книгъ, брошюръ, журнальныхъ и газетныхъ статей и замѣтокъ на русскомъ языке о чуващахъ, 1756-1906“ о. Ант. Иванова в казанських „Ізвѣстіяхъ Общ-ва Археології, Исторії и Этнографії“, т. XXIII (1907, ст. 1-63).

⁴⁾ До цього див. статтю Г. С. в „Ученыхъ Запискахъ“ казан. у-та 1831, кн. I, ст. 136-168.

⁵⁾ Заголовки тих передруків В. Сбоєва неоднакові. Попереду — „Ізслѣдованія объ инородцахъ Казанской губ.“ В. Сбоєва (Казань 1851; 1856), потім „Чуваши... ихъ прохожденіе, языки, обряды, повѣрья и т. д.“ (Москва 1863).

⁶⁾ Властигій словник у книзі Золотницького міститься на ст. 1-111, а ст. 113-277 — то етимологічні „Приложенія“.

ї працю свого учня А. Добролюбова: „Ознакомлениe съ фонетикой и формами чувашского языка посредствомъ разбора и перевода оригинальныхъ чувашскихъ статей” (Каз. 1879; 60 ст.). Сюди же относится Н. Лебедев: „Пособие къ изученію чувашского языка, по материаламъ Н. И. Золотницкаго” (Каз. 1894; 74 ст.).

Наприкінці XIX ст. розпочав свої чуващські студії найвидатніший дослідник Н. Ашмарин: „Матеріалы для изслѣдованія чувашскаго языка” (Каз. 1898); I Фонетика (ст. 1-102), II Морфологія (103-392)¹⁾. Далі випустив у світ Н. Ашмарин: б) „Сборникъ чувашскихъ пѣсень, записанныхъ въ губерніяхъ казанской, симбирской и уфимской” (Каз. 1900)²⁾; в) лінгвістичну розвідку: „Болгары и чуваши” (Каз. 1902)³⁾ та г) велику працю: „Опытъ изслѣдованія чувашского синтаксиса” (Каз. 1903; 570 ст.). Разом з тим обробляв Н. Ашмарин численні лексичні матеріали. Заохочено міг бути для нього чуващсько-мадярський словник Н. Раасонеп: *Csuvas szójegyzek, Vocabularium linguae čuvašicae* (Будапешт 1908: ст. V і 244). Замість (розмірно невеликого) Паасоненового вокабуларія, Н. Ашмарин підготував до друку цілий „thesaurus“, що й друкуватися почав (Каз. 1910) під відповідним заголовком: „*Thesaurus linguae Tschuvashorum, variis e fontibus collegit, verborum usus cotidiani magna copia auxit, interpretatione continua illustravit Nic. Aschmarin.* Словарь чувашского языка”. В світ вийшло лише два випуски — I, ст. 1-160 (Каз. 1910); II, ст. 160-320 (Каз. 1912); в обох тільки буква „А“, та й тая нескінчена (до слова „Апарт“⁴⁾). Через світову війну дальший вихід „Thesaurus“ припинився, і лише останніми роками друк розпочато заново, в Чебоксарах.

Друкувалася Н. Ашмарина праця в серії видань „Переводческой комиссии при управлении Казанского учебного округа“ під головуванням відомого професора-турколога Н. Катанова. Тая Комісія після революції 1905 р. чимало повидавала всяких підручників для „иностранцевъ“, фонетично пристосовуючи для них російську транскрипцію і роблячи тим наукову послугу й для лінгвістів-діалектологів⁵⁾; ще цінніші — її граматично-синтактичні видання⁶⁾. В тій „переводческой“ серії видрукував і Н. Никольский: „Русско-чувашский словарь“ (Каз. 1910; тут на ст. 1-17 коротка чуващська граматика, на ст. 17-635 словник).

¹⁾ Ашмарина „Матеріалы“ (Каз. 1898) — то „приложение“ до „Ученыхъ Записокъ Каз. у-та“ 1897-1898, т. 44 (кн. II-IV) і т. 45 (кн. III, V-VI).

²⁾ Чуващські пісні Н. Ашмарина — „приложение“ до казанських „Извѣстій Общ-ва Археол. Ист. и Этногр.“ т. XVI (1900); ст. 1-96.

³⁾ „Болгары и чуваши“ — теж у каз. „Извѣстіяхъ Общ. Арх.“ т. XVIII (1902), ст. 1-132.

⁴⁾ На Thesaurus Ашмарина рец. R. Gauthiot в Bulletin de la Société de linguistique de Paris, т. 17 (1911), ст. CLII-CLIV.

⁵⁾ До таких, приміром, належить чималенька хрестоматійна „Книга для чтенія на чувашскомъ языкѣ“, вип. I (Каз. 1907) і вип. II (Каз. 1908).

⁶⁾ Нар. „Русская глагольная приставки и russkie предлоги. Пособие для учителей при веденіи разговорныхъ уроковъ по русскому языку въ чувашскихъ школахъ“ (Каз. 1906). Тут на 133 сторінках подаються з лівого боку (на парних сторінках) всякі російські пріменникові фрази, а праворуч (на непарних сторінках) чуващський їх переклад.

Вже як настала революція 1917 р., зміг Н. Никольський в паралель до свого російсько-чувашського словника видати ще й „Краткий чувашско-русский словарь“ (Каз. 1919; 336 ст.)¹). Поз'являлися тоді й нові чувашські граматики, як от Т. Матвеєв: „Грамматика чувашского языка“ (Симб. 1919) і ін. А найважливішим явищем за останніх часів були праці ленінградського професора Н. Поппе про становище чувашської мови супроти інших тюркських та монгольської²).

Окрім того слід зазначити статтю акад. А. А. Шахматова: „Замѣтка о языкѣ волжскихъ болгаръ“ в „Сборнике Музея Антропологии и Этнографии“, т. V, вип. 1 (Спб. 1918, ст. 197-200), де Шахматов волзько-болгарський ротацизм („турун“ зам. „тудун“) ставить у зв'язок з фонетичними фактами мови теперішніх чувашів.

XX.

Найстаріші тюркські пам'ятники. Орхоно-енісейські „руни“ VI-IX в. Пам'ятники старо-уйгурські-спіграffічні в Монголії VIII-IX в. та історико-літературні маніхеївські, християнські буддійські в ехідньому Туркестані.

Історія розвитку тюркських мов потроху одкривається для нас починаючи з перших віків нашої ери.

З китайських записів для словника сяньбійців (що володіли північним Китаєм у IV-V в.) ми, як зазначив Пельйо (Pelliot), — поки-що побільше в усних конференціях³), — бачимо, що сяньбійці були тюрки. Ці китайські записи дають деякий матеріал, щоб судити про давньотюркську мову. Так само деякі дани можна витягти з гунських слів та власних іменнів, які зберіглися у сучасних гунам китайських і європейських літописців⁴). А в тім, що матеріал дуже сканий; та ще й досі не для всіх орієнталістів являється аксіомою приналежність гунів до тюркської народності: дехто бажав би бачити в гунах монголів.

Непохітні, геть-певні найдавніші зразки стафотюркської мови — то орхоно-енісейські написи на скелях і каменях десь-так VI-IX в., що довго були не піддавалися дешифруванню, аж до останніх років XIX століття, і допіру наприкінці того століття сталися власністю для науки. Вирізано їх особливим письмом, що європейському оку воно нагадує ніби руни⁵), і тому орхоно-енісейські написи звуть їще й „рунічними“. Учені схиляються тепер до думки, що треба ставити ті старотюркські „руни“ у зв'язок з раннім письмом согдійців. Согдійці були

¹) На „Чувашско-русский словарь“ Н. Никольского рец. С. Малова в казан. „Известиях Общ-ва Археол., Ист. и Этногр.“ т. XXXI, вип. 4 (1922), ст. 40.

²) Ті порівняльної праці Н. Поппе названо у нас на ст. 120.

³) прим. у лекції, що прочитав Пельйо в осені 1925 р. в Ленінграді.

⁴) Зібраний матеріал, або хоч бібліографію його, див. у К. Иностранцева: „Хунну и Гуны“ (2-ге вид., Ленінгр. 1926) № 13 видань „Інститута живых восточных языков“.

⁵) Направду ж, нічого спільногоміж скандинавськими рунами і орхонсько-енісейським письмом нема.

народ іранський¹⁾; вони для себе використали один з альфабетів арамейських; а далі той sogдійсько-арамейський альфабет мав перейти у старотюрків в їх „рунічне“ письмо²⁾. З історично-китаєтичних міркуваннів звуть старотюркські „руни“ ще й письмом тюрків „ту-кю“, чи „ту-кюе“, бо так звали тих тюрків китайці згідно з законами своєї вимови³⁾. Один з дослідників (В. Банг⁴⁾) уперто намагався, але мабуть чи не марно, приступити для тих тюрків, що писали ці написи, назву „кёк-туркп“ чи „гъбк-турки“, а для їхньої мови — назву „kök-türkisch“⁵⁾). Найчастіш, однаке, звуть ті написи чисто-топографічно: таки „орхонсько-енісейські“. Тих старотюркських рунічних пам'ятників є дві групи. Одна група численніша і на зміст значніша — то тая, що її знайдено менше тому як півстоліття в долині р. Орхона в Монголії; як потім виявилося, це пам'ятки од стародавніх огузів, і найважливіші тут — довгі написи Більгя-хана (пом. 734, інакше його звуть „Могілян“) та його брата Кюль-тегіна (пом. 731) та їх вельмож. Друга група, що про ню давно вже знали (ще з XVIII в.) — на верхів'ях р. Енісея, в східно-сибирському Минусинському краї; ці, як ми тепер знаємо, залишилися од стародавніх киргизів, тобто кара-киргизів; їх — менше, і вони короткі.

В 1880-их рр. читати тії „руни“ ніхто не вмів, але все ж фінляндські археологи (з І. Аспеліном на чолі) вважали за потрібне поробити точні знімки з усіх енісейських написів і видати їх у світ осібним атласом (1889)⁶⁾. Тоді „Восточносибирский Отдѣль Русского Географического Общества“ вирядив свого члена Н. М. Ядринцева до Монголії (1889) — і він саме-тоді й одкрив у долині р. Орхона написи того самого „рунічного“ типу, що й енісейські. Негайно після того поїхали збирати й естампувати орхонський „рунічний“ матеріал члени Фінляндського Археологічного Товариства (А. Гейкель, 1890), а незабаром і члени Російської Академії Наук (Радлов 1891). Поробили естампажі її фотографії і повідавали фототипічні атласи⁶⁾. Року 1893-го талановитий копенгаген-

¹⁾ Країна Согд — там, де тепер Самарканд.

²⁾ Див. прим. О. Donner: Sur l'origine de l'alphabet ture du nord de l'Asie (Гельсінгф. 1896 = Journal de la Société Finno-Ougrienne, т. XIV, 1); R. Gauthiot: Grammaire de la langue sogdienne (Пар. 1924), вступ.

³⁾ Див. монографію Ed. Chavannes: Documents sur les tou-kiue (turus) occidentaux — VI випуск „Сборника трудовъ Орхонской экспедиції“ (Спб. 1903). Пор. ще статтю P. Pelliot: L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs — в органі для вивчення східної Азії „T'oung-Pao“ за 1915 р. (Лайден).

⁴⁾ Епітет „кёк тюрк“ (тобто голубі або піднебесні тюрки) дав своїм підданцям їхній володар (от, Більгя-хан VIII в. у своїм великом написі); тільки ж навряд щоб можна було цей прихильний епітет уважати за племінну назуву, як того бажає В. Банг⁴⁾. Його статті „Zu den Kök-Türk-Inchriften der Mongolei“ і пиші з'являлися або в „T'oung-Pao“ (1896-1898), або в віденському журналі „Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes“ (1897 — Köt-türkisches, 1898, 1909), або в „Abhandlungen“ пруської Академії Наук (1917, 1919, 1921) і ін.

⁵⁾ Inscriptions de l'Iénisseï, recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'archéologie (Гельсінгфорс 1889).

⁶⁾ Атлас Гейкелевої експедиції — „Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne (Гельсінгфорс 1892). А Радлов видав

ський учений лінгвіст В. Томсен, почасти за допомогою рівнобіжних китайських написів на орхонських каменях, потрапив знайти ключ до читання того орхонського письма¹⁾, і орхонські написи зробилися приступні для кожного тюрколога. Негайно заходивсь перекладати їх для російської Академії і граматично поясняти В. Радлов²⁾, а в гельзингфорських „Mémoires de la Société Finno-Ougrienne“ переклав усі написи сам В. Томсен (1896)³⁾. Після того виникла величезна література про ці старо-туркські пам'ятники⁴⁾, і видатне місце належить дисертації Пл. Меліоранського: „Памятникъ въ честь Кюль-тегина“ (1899)⁵⁾. Знов же що до Томсена, то остаточний свій переклад усіх орхоно-енісейських написів укупі з стислою, змістовою передмовою дав він у своїй статті: „Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung“ (1924)⁶⁾. Не перестають знаходити ще інші „рунічні“ написи⁷⁾.

Друга старо-туркська мова, од якої маємо чимало пам'яток, то — **уйгурська**. Уйгури, розвивши „тукюйців“ (бл. 744 р.), становили в VIII-IX в. сильну кочову державу в Монголії. Та десять-так 840 р. тую уйгурську державу побороли [кара]-киргизи і одтіснили уйгурів у східний (кашгарський) Туркестан. Там уйгурське володіння політично все дрібнішало та й дрібнішало, додержалося однаке до XIII в.⁸⁾. Коли в XIII в. почавсь монгольський рух завойовника Джингиз-хана, то уйгурський володар- „идикут“, одпавши од своїх сюзеренів-карахитаїв, підхиливсь

(як „Труды Орхонской экспедиции“) *Atlas der Alterthümer der Mongolei, im Auftrage der kais. Akad. der Wiss. hsg. von Dr. W. Radloff* (Спб. 1892; даліші випуски 1896, 1899).

¹⁾ V. Thomsen: Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Uénisséï, notice préliminaire (відб. з „Bulletin“ данської Акад. Наук 1893, ст. 285-299); російський переклад: „Дешифровка орхонськихъ и енисейскихъ надписей“ — в спб. „Запискахъ Восточн. Отдѣленія Русск. Археол. Общ-ва“, т. VIII (1893), ст. 327-337.

²⁾ W. Radloff: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Спб. 1894-1895, три випуски). Далі, під тим самим заголовком, але з додатком: „Neue Folge“ — Спб. 1897, 1899. В первих випусках головна увага звертається на встановлення правдивого перекладу; в „Neue Folge“ є вилівки до попередніх перекладів, але найважніш — фонетика та граматика пам'яток.

³⁾ V. Thomsen: Inscriptions déchiffrées = „Mém. de la Soc. Finno-Ougr.“ т. V (1896); 224 ст.

⁴⁾ Огляд її дав А. Самойлович: „Материалы для указателя литературы по енисейско-орхонской письменности“ — в „Трудахъ Троицкосавско-Кяхтинского отдѣленія Пріамурскаго отдѣла Русск. Геогр. Общ-ва“, т. XV (1912).

⁵⁾ Дисертація Пл. Меліоранського — в спб. „Запискахъ Вост. Отд. Русск. Археол. Общ-ва“ т. XII (1899), ст. 1-144. Два роки перед тим П. Меліоранський вкупі з В. Радловим у IV-му випускові „Сборника трудовъ Орхонской экспедиціи“ видали „Древнетюркские памятники въ Кошо-Цайдамъ“ (Спб. 1897, текст і переклад). Сугорб Кошо-Цайдам у долині р. Орхона, — це тез місце, де знаходяться пам'ятники VIII в. на честь Більгя-хана та його брата Кюль-тегіна.

⁶⁾ Друк. в нім. перекл. в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“ т. 78 (1924), ст. 121-175.

⁷⁾ Див. прим. дешифрування одного такого пам'ятника з центральної Монголії в „Rocznik Orientalistyczny“ т. IV, 1928, ст. 60-107 (Котвич і Самойлович).

⁸⁾ У тому уйгурському володіннячку були міста Бішбалик та Кара-ходжа (перетов 30 од оази Турфана).

Джингиз-ханові р. 1209¹⁾), — і уйгури, увіллявшися в склад монгольської імперії, зробили неабиякий культурний вплив на монголів.

Найстаріші уйгурські пам'ятки — то епіграфічні, знайдені так само, як і пам'ятки „тукюе“, на р. Орхоні в Монголії; орхонські експедиції 1890-их рр. їх теж позибиралі та й опублікували. Тільки ж уйгури позалишали нам і літературно-релігійні свої писання, не на каменях і скелях, а на папері, змісту маніхейського, християнського, буддійського, а заразом — немало й ділових документів — грамот, актів, тощо. Писалося все те починаючи мабуть чи не з VIII в.; а до нас подоходили рукописи найчастіш у пізніших копіях. Альфавет уйгурський — особливий свій він, — так до недавна гадали вчені не вагаючися, — мав бути безпосереднім варіянтом сирсько-несторіянської азбуки, що її запесли до середньої Азії очевидчики християнські місіонери-несторіяни з перської імперії сасанідів. Не можна сказати, щоб цю думку остаточно й одразу одкинули всі вчені²⁾; але звичайніш тепер панує інший погляд — що й уйгурське письмо, так само, як старо-туркські „руни“, то теж відміна письма согдійського, тільки в його дальшім розвитку³⁾.

Багато уйгурського манускриптового матеріялу здобули славнозвісні європейські археологічні експедиції до східного або китайського Туркестану, до Турфанської бази, починаючи з експедиції росіяніна Д. Клеменца 1898 р. Вони поод酮ували в Турfanі й поблизу його немало узагалі дорогоцінного лінгвістичного матеріялу⁴⁾, а уйгурського — то з-осібна⁵⁾. Найважливішим було те, що вивезли й опублікували німці Грюнведель (1902 — 1903), А. фон Ле-Кок (1904 — 1905), Грюнведель і Ле-Кок укупі (1905 — 1907), англієць Аврель Стейн (1906 — 1908), француз П. Пельйо (1906 — 1909). Публікувалися й публікуються ті відкриття в виданнях академій — російської та європейських, або в сходознавчих журналах кожної країни (прим. в „Journ. R. As. Soc.“). Там само виходять у світ і студії про них, почали з-під пера тих, хто й привіз манускрипти прим. Ле-Кок⁶⁾, почали ж з-під пера таких дослідників

¹⁾ Пор. V. Barthold: „Turkestan down to the Mongol invasion“, Лонд. 1928, ст. 361-362.

²⁾ Прим. акад. Радлов у своїй доповіді 1910 р. („Записки Восточ. Отдѣл.“ т. 21, 1911-1912, ст. XV) недвозначно був „присоединился къ теоріи, по которой уйгурскій алфавитъ — несторіанського происхожденія“. Правда, в передмові до „Tisastvustik“ (Спб. 1910, ст. V) Радлов згоджується і на інакшу думку.

³⁾ Див. прим. R. Gauthiot: Grammaire de la langue sogdienne (Париж 1924), ст. 5. Або A. von Le Coq: Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde — в „Mitteilungen“ берлінської сходознавчої семінарії, 1919, ст. 93-109.

⁴⁾ От. одкрили вони невідому доти індоєвропейську мову тохарську. Див. про це прим. А. Кримський: „Розвідки, статті та замітки“, I (Київ, 1928), ст. 393-405. Там узагалі про східно-туркестанські археологічні експедиції.

⁵⁾ Деци з Іхніх турфанських знахідок писано письмом не уйгурським, а „рунічним“, — отим, що й на орхонсько-снісейських монументах „ту-кюйців“. Див. Le Coq: Köktürkisches aus Turfan в „Sitzungsberichte“ берлін. Ак. Наук 1909 (ст. 1047-1061); V. Thomsen: Ein Blatt in türkischer Runenschrift aus Turfan — там само 1910 (ст. 296-306); до Томсенової статті додаток F. Andreas'a — там само 1910 (307-314); Радлов в акад. Ізвѣстіяхъ 1910, ст. 1025.

⁶⁾ Найзначніше в нього — A. von Le Coq: Türkische Manichaica aus Chotscho. I (1912); II (1919); III (1922).

як Ф. Мюллер („Uigurica“ 1908 — 1922), В. Банг та В. Радлов (пом. 1918), що деякі його праці вже посмертно видав його учень С. Малов.

З-посеред чималої їх бібліографії зазначимо лише от що:

1) F. W. K. Müller: а) Uigurica I. Die Anbetung der Magier (= поклоніння волхвів), ein christliches Bruchstück. Die Reste des buddhistischen „Goldglanz-Sutra“ — в „Abhandlungen“ пруської Академії Наук 1908; б) в ін-таки: Uigurica II — в тих „Abhandlungen“ 1910; в) в ін-таки: Uigurica III (1922) — Uigurische Avadâna-Bruchstücke, I-VIII. На першім випускові тих Мюллерах „Uigurica“ спинився В. Радлов у своїй доповіді: „Уйгурські фрагменти, отворені въ восточномъ Туркестанѣ“ (в спб. „Запискахъ Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ-ва“, т. XIX, 1909, ст. XIX-XX) і зааночив, що титул уйгурського хана, згаданого в однім уйгурським рукописові як авторового учасника, десь нам дату написання VIII-IX в., — дату живовидачки лише для оригінала, а не для копії¹⁾.

2) W. Radloff: а) Altürkische Studien — в „Извѣстіяхъ“ (Bulletin) петерб. Акад. Наук, VI сер. 1909-1910; тут є багато уваг і загальнішого характеру про тюркські народчи; б) В ін-таки: Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer, hsg. und übersetzt (Спб. 1909, акад. вид.), а до цього аналогічне видання — Le Coq: Chuastuanift, ein Sündenbekenntniss der manichäischen Auditores в „Abhandlungen“ пруської Акад. Наук 1910 та Н. Vámbéry: Glossen zum Chuastuanit в будапешт. „Keleti Szemle“ т. XII (1911, ст. 158-172; — в) В згадув. акад. серії „Bibliotheca Buddhica“ видав В. Радлов (як № 12): Tišastvistik, ein in türkischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sutra. Transscription und Uebersetzung (Спб. 1910), а як № 14 тієї самої „Bibliotheca Buddhica“ опублікував по уйгурськи, з перекладом, під китайським заголовком „Куан-ші-ім пусар“, частину ще однієї буддійської сутри, що уйгури (своїм звичаєм) її переклали на свою мову не з санскритського первопису, ба вже з китайської версії (Спб. 1911); в кінці дано спільній реєстр для слів, обговорюених і в цім випускові і в попередньому („Tišastvistik“); — г) Найважливіше Радлова (і С. Малова) видання в цій самій серії „Bibliotheca Buddhica“ (як № 17) — то „Сутра золотого блеска“, по уйгурськи „А л т у н ی а р у ғ“ (Спб. 1913-1917); уйгурський той переклад, з мови знов-таки китайської, міг би бути витвором чи не віку XIII-XIV-го.

д) Після смерті Радлова, російська Академія Наук, за допомогою С. Малова, випустила в світ W. Radloff: Uigurische Sprachdenkmäler (Ленінгр. 1928; ст. VIII і 305). Це переважно лілові і правничі документи XII-XIV в., що широко освітлюють тодішній побут уйгурів Турфанської оази і містять у собі цінний лексичний матеріал. На прикінці оїї збірки С. Малов додав уйгурсько-російського словника (ст. 260-305).

3) З праць В. Банга ми тут зазначимо лише котрі новіці — W. Bang: а) Manichäische Laien-Beichtspiegel — в бельгійському „Le Muséon“, т. 36 (1923), ст. 137-242, та б) Manichäische Hymnen — теж в „Le Muséon“, т. 38 (1925), ст. 1-55.

Радлов залишив і уйгурсько-німецького словника. Його друкує Всесоюзна Академія Наук під доглядом С. Малова.

XXI.

Найдавніші мусулманські писання тюркською мовою: „Qutadgu bîlîg“ XI в. та ін. Арабо-турецький словник Махмуда Кашгарського XI в., як цінне джерело для налої знайомості з тюркськими мовами середнього періоду. Наскільки обслідувано пам'ятки мови XII-XIV в.?

Окремою групою, з лінгвістичного погляду, треба розглядати ті, теж старовинні, тюркські пам'ятки (хронологічно краще буде їх звати „с-

¹⁾ Варти уваги оїї рецензії на два перші видуски Мюллерах „Uigurica“: а) W. Bang „Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgen.“, т. XXIII (1909), ст. 231-239; б) E. Gauthier

редньо-туркські“), які належать тюркам-мусулманам, дарма що вони можуть бути писані тим самим уйгурським шрифтом і так само в східному Туркестані¹⁾.

За культурної кашгарської династії Караканідів XI в. звіршовано тюркською мовою мусулманську домостройну поему „Qутадгу біліг“ (себто „Благенне знання“), з датою 1070 р., альфаветом писану саме іменно уйгурським; автор прийшов до Туркестану кашгарського із Туркестану західного, точніше чи не з західного Семиріччя. Видав і переклав по-німецьки цю найдавнішу середньо-азійську мусулмансько-туркську пам'ятку попереду Г. Вамбері (Інсбрук 1870)²⁾, а точніше-доказаніш, з великим науковим апаратом — В. Радлов (I-II, Спб. 1890-1910)³⁾. Останочна В. Радлова думка про мову „Qутадгу біліг“ (уже 1910 р., після спірки з В. Томсеном) була така, що „въ этомъ спорѣ до нѣкоторой степени были правы обѣ стороны: какъ уроженецъ города Баласагуна въ Семирѣчи, авторъ первоначально написалъ свою поэму арабскими буквами, вѣ вліянія уйгурскаго письменнаго языка, но поэма подверглась этому вліянію въ Кашгарѣ, где была закончена и поднесена хану, который велѣлъ переписать ее, для распространенія въ народѣ, уйгурскимъ алфавитомъ“⁴⁾. Як Вамбері, так і Радлов намагалися дати по змозі найточнішу транскрипцію цієї посми, та не взяли як слід на увагу звукові хитання поміж дзвінкими і глухими приголосними, і тому навіть заголовок їхніх видань вийшов неточний: „Kudatku bilik“; тò вже В. Томсен⁵⁾ довів, що

в паризькому „Bulletin de la Société de Linguistique“, т. XVI (1910), ст. CLXXXIX-CXCI; в) Chavannes в лійден. „T'oung-Pao“ т. X (1910), ст. 98-100.

¹⁾ Уйгурське письмо довгенько було популярне серед не-уйгурів і в Середній Азії і навіть по-за нею. Вкупні з уйгурською мовою спопуляризували уйгурське письмо монголи XIII в., починаючи з Джингіз-хана. Історик перс Джовейні (пом. 1282) скажеться в своїй „Тарих-п. Джинангомай“, що давніші вчені люди ісламського світу всі погинули од монгольського меча, „а тії нікчемні людці, які поприходили ім на заміну, прихиляються тільки до уйгурської мови та письма“. (Цю цитату з Джовейні можна знайти і у d'Ohsson'a: „Histoire de Mongols“, т. I, Амстерд. 1852, ст. XXV, і у Авг. Мюллера: „История исlamма“, нім. т. II, ст. 242; рос. т. III, Спб. 1896, ст. 252). Природна річ однаке, що в тих моиголопіданих країнах, де мова людності була тюркська, але не уйгурська, ділові документи тільки писано альфаветом уйгурським, а мовою — місцевою, або мішаною. Приміром, ярлик золотоординського хана Тохтамиша до Ягайлда 795 = 1393 р. повинен належати швидше до зразків мови джагатайської, бо в таких ярликах, як каже Радлов, „только буквы, которыми они писаны, вполне уйгурскія“. (Див. В. Радлов: „Ярлыки Токтамыша и Темир-Кутлуга“ в спб. „Запискахъ Восточ. Отдѣл. Русс. Археол. Общ.“, т. III, 1888, ст. 1). У канцеляріях тімурідів ще й XV в. ділові документи густо-часто писалися буквами не арабськими, а уйгурськими. Так само чимало пам'яток джагатайського письменства XV в. дійшли до нас у письмі уйгурським, а не арабським. Пор. нижче ст. 194-195.

²⁾ Н. V a m b è r u: Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, uigurischer Text mit Transskription und Uebersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche. Інсбрук 1870 (ст. IV і 260).

³⁾ У звязку з цим виданням — стаття В. Томсена: Sur le système des consonnes dans la langue ouïgoure в „Keleti Szemle“, т. II (1901), ст. 241-259.

⁴⁾ В. Радлов: „Турфанские тексты въ лингвистическомъ освѣщеніи“ (резюме) — в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“, т. 21 (1911-1912), ст. XIV-XVI.

⁵⁾ у згаданій своїй статті в „Keleti Szemle“ 1901.

треба вимовляти „Qutadgu bîlîg“. — Дійшли до нас іще дві копії цієї поеми, переписані буквами арабськими; одна переховалася в Каїрі¹⁾, друга — в туркестанському Намангані²⁾. Наманганського списка готове до видання узбецький письменник Фітрет³⁾.

Того-ж-таки XI в., коли писано мусулманське „Кутадгу бîlîg“ буквами уйгурськими, маємо ми з тих самих місць, де воно було додписане, великий науковий елаборат в арабській мові, що в ньому тюркські мови фігурують уже не в уйгурському альфabetному одягові, ба в загально-ісламському арабському. Та я наукова тюрко-арабська праця — „Діван (= словника збірка) тюркської мови“ = „Dîvân lögât at-türk“ Махмуда Кашгарського⁴⁾. Писав (чи додавав) цей кашгарець свого словника, правда, не на батьківщині, не в Кашгарі, ба в сельджукському арабському Багдаді, р. 1074. Відома сталася для науки його „Словника збірка“ (чи „Діван мови“) допіро в ХХ столітті, за світової війни (видруковано її в Царгороді 1333-1335 = 1915-1917 рр., три томи)⁵⁾. Рідна мова авторова, Махмуд-кашгарця того, живовидячки в кашгарська, і мабуть саме-ото її він і зве переважно „туркська“⁶⁾. Та знає Махмуд (а хвалиться, ніби аж надто добре знає, I, 3) ще й інші тюркські наріччя, бо — каже — об'їздив їхні країни та степи, збирав їхні пісні та їхні діялектичні особливості: тюрків, туркменів, огузів, чігілів, ягмайдів, киркизів. У передмові характеризує Махмуд-кашгарець головні фонетичні і граматичні тюркські особливості, говорить про їх географічно-діялекологічне поширення й угрупування. У самому ж словникові (розкладеному граматично-предметово, а не за альфабетом) подає він не самі-но лексичні толкування (наводячи для прикладу народні пісні, приказки, оповідання), ба зазначає діялектичні одміни в вимові того чи іншого слова. Не можна сказати, щоб Махмуд-кашгарець геть-усі тюркські наріччя зовсім точно зновував (ми ж бачили приміром, ст. 160, що кипчаків-ноловців уміє він збивати

¹⁾ Про (неповний) каїрський список „Кутадгу бîlîg“ див. замітка В. Радлова в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“, т. 52 (1898), ст. 152 і 289, та його ж таки: „Ueber eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku Bilîk в сб. „Ізвѣстіяхъ Акад. Наукъ“ IX (1898), ст. 309-319. Він його опублікував при II частині (1900-1910) свого видання „Das Kudatku Bilîk“ (див. ст. III-XXIV; ст. 240-298, 536-544).

²⁾ А.-З. Валидовъ: Восточная рукопись въ Ферганской области — „Зап. Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ-ва“, т. XXII (1913-1914), ст. 303-320; про рукопись „Кутадгу бîlîg“ ст. 312-313.

³⁾ Див. (по узбецьки) статтю Фітрета в узбецькому журналі „Меариф ве орутгучи“ (= „Просвіта та вчител“) 1925, № 2, ст. 68-74. Або побіжно у С. Малова в його рецензії на Фітретові „Зразки старотюркського письменства“ (Ташк. 1927) в ленінгр. „Зап. Колл. Восток.“, т. III (1928), ст. 213, а ширше: „Із третьої рукописі Оутадгу билиг“ в акад. „Ізвѣстіяхъ“, VII сер., 1929, № 9, ст. 737-754.

⁴⁾ Слова „діван“ тут ужито в якомусь специфічному розумінні. „Діваном“ звуться збірка поезій, розташованіх в альфабетному порядкові рим.

⁵⁾ Китâb lögât at-türk. Мюелліфі Махмуд ибн ель-Хусейн ібн-Мухеммед ель-Каштарі. Târîx-i te'mîfî 466 ниджріє. Т. I — Царгор. 1333=1915 (ст. 436 і 12); т. II — Царгор. 1333=1915 (ст. 319); т. III — Царгор. 1335=1917 (ст. 351). Разом понад 1100 сторінок.

⁶⁾ і то мабуть в її літературно-виробленій формі, уйгурській. — Кажучи: „Оце — загально-туркські літери“ (т. I, ст. 7), він подав письмо уйгурське.

в одну діялектологічну цілість із гузами), але загалом „Дівāн логāт ат-турк“ — то всезірка, повна дорогоцінних лінгвістичних звесток. Серед того, що підкresлює Махмуд-кашгарець, високий діялектологічний інтерес являють ті особливості, які ми згодом, після далішого руху тюркських племен на захід і після їхнього здобуття Малої Азії та — нарешті — Європи, знаємо як особливості мови саме іменно оцих місць, у турків-османів з-осібна. От у т. I, ст. 35 (це наприкінці передмови) Махмуд-кашгарець пише: [инші] тюрки говорять „бар(а)γан“ (той, що йде), „ур(а)γан“ (той, що б'є), а гузи: „баран“, „уран“. У т. I, ст. 284 Махмуд свідчить, що гузи говорять „бен“ (= я), а тюрки „мен“. Т. II, 154: де в [инших] тюрків „т“, там у гузів „д“, і навпаки; от, „верблюд“, — по-турецькому „теве“, слово „таксамо“ у них „таңы“, а по-гузькому буде „деве, даңы“.

Про словник Махмуда Кашгарського, протягом тих дванацятьох літ відколи його видрукувано, встигла приїздити вже чималенька література. Деякі статті інформаційного характеру можна назвати ї у російській мові (от, Валидов 1927, Жузе 1926-1928)¹⁾. Наукову вагу, по суті, мають лише праці К. Брокельмана:

а) Ми вже були зазначили, що Махмудову передмову до свого словника (I, ст. 1-36) Брокельман переклав цілу на німецьке: „Mahmud al-Kaṣḡhari über die Sprachen und die Stämme der Türken im 11. Jahrh.“ — в будапештському журналі „Körösi Csoma-Archivum“ 1921 (I. kötet, 1. szám), ст. 26-40.

б) Аналіза дієслівних форм — С. Brockelman: Mahmud al-Kaṣḡhari's Darstellung des türkischen Verbalbaus, в „Keleti Szemle“, т. XVIII (1918-1919), ст. 29-49.

в) Фольклорні цитати у Махмуда-кашгарця позбирав, поперекладав і пояснив К. Брокельман в статтях: 1) Altturkestanische Volksweisheit — в юбілейнім збірнику „Festschrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag“ (Берл. 1920); — 2) Він-таки: Altturkestanische Volkspoesie, I-II в „Asia Major“, introductory volume (Ліпц.-Лонд. 1923, ст. 1-22); та в „Asia Major“, т. I (1924, ст. 24-44)²⁾.

г) Лексичний матеріал з праці Махмуда-кашгарця посистематизував і, з німецьким перекладом, видав у світ Брокельман у своїй книзі: Mitteltürkischer Wortschatz, nach Mahmud al-Kaṣḡharis Divān Lughāt at-Turk, bearbeitet von C. Brockelman, Лейпц. 1928 (ст. VI i 252). Це видання ввіходить у серію “Bibliotheca orientalis Hungarica“ I.

З інших середньо-турецьких пам'ятників, придатних для вияснення історичного розвитку тюркських мов, вартий був би лінгвістичного обслідування дуже простонародній „Діван-и хікмет“ = „Віршована збірка мудrosti“ східнього туркестанця з м. Йесі ходжі Ахмеда Йесеві

¹⁾ Джемаль Валидов: О словаре турецких языков Махмуда Кашгарского — „Вестник Научного Общества татароведения“, № 7 (Казань 1927), ст. 107-112; П. К. Жузе Thesaurus linguarum turcogrum — „Известия восточн. факульт. Азербайджанского у-та“, т. I (Баку 1926), ст. 75-94; т. II (1928), ст. 27-35.

²⁾ Тут мав К. Брокельман талановитого попередника в особі царгородського проф. М. Ф. Кіпрюлю-заде, що в царгородському науковому органі „Миллі тетеббулер меджмуу-сы“ т. I (1915) умістив статтю, в якій сконстатував, що Махмуд Кашгарський зберіг нам уривки що-найменше з чотирьох героїчних народніх поем, не кажучи про дрібніші речі. Пізніше, у Ташкенті, видав узбецькою мовою Фітрет свою розвідку: „Зразки найстарішої тюркської словесності“ (Ташк. 1927), теж вибірки фольклорних текстів з Махмуда Кашгарського з узбецьким перекладом. (На Фітрета рец. дав С. Малов в ленінгр. „Записках Коллегии Востоковедов“, т. III, 1928, ст. 213-217).

(пом. 1167¹). Тільки ж такого обслідування не зроблено²). Навпаки дуже докладну аналізу мови дав К. Брокельман для поеми „Qıssas-i Hüseyin“ 1233 р. якогось Алія, мабуть із західного Туркестана, — хоч сам Брокельман дійшов до інакшої думки³). Чекає лінгвістичного розгляду збірка легенд за пророків „Qıssas aly-anbīyā“, що їх склав 1309-1310 р. Рабгузій, шейх-кадій в Нехшебі (по той бік Аму-Дар'ї)⁴). Вона часто друкувалася, та все за пізніми рукописами; ба навіть і той найдавніший її список, що переховується в Британському музеї⁵), належить уже до XV віку. Це стає гальмом для вияснення фонетичних або й морфологічних рис у мові самого Рабгузія поч. XIV в., і мабуть тому Я. Шинкевич (1926) волів студіювати у Рабгузія лише синтаксу, яка й у спискові XV в. не могла значно змінитися⁶.

Рабгузіеву мову можна, очевидячки, вже вважати за тип староджагатайський. Бібліографію словників і граматик старої (тепер уже мертвої) мови джагатайської (чи чагатайської), переважно на підставі писань XV-XVI в. (уйгуро-альфabetних і арабо-альфabetних)⁷) див. в розд. XVIII (ст. 177-178).

Про студії над давньою мовою половців (кумано-кипчаків) нашого південного степу — див. в розділі X (ст. 158 і д.).

XXII.

Дещо про різні альфабети, приємлювані для тюркських мов — од орхено-сінісейських „рун“ до найновішої „уніфікованої“ латинки.

У звязку з попередніми розділами, де згадуються неоднакові альфабети для тюркського письма, варто тут сказати дві-три слові взагалі про

¹) „Діван-и хікмет“ часто друкувався і в Ташкенті, і в Казані, і в Царгороді — на жаль, не за старими рукописами і не без великих підновлень у мові.

²) Розвідка (турецькою мовою) Мех. Ф. Кобрюлю-заде про перших суфіїв у тюркському письменстві (Царг. 1918), де Ахмедові Йесевізі приділено багато місця, або 1927 узбецька замітка Фиретта: „Ахмед Йесеві“ в узбецькім журналі „Меаріф ве озутучі“ (№ 6, ст. 29-33) — то історико-літературні спроби, а не лінгвістична аналіза. Те саме доводиться сказати про відповідні сторінки (274-279) у Th. Menzel'я в його статті „Die ältesten türkischen Mystiker“ (в „Zeitschr. der Deutsh. Morg. Ges.“, т. 79, 1925), де про мову Ахмеда Йесевія лиш невиразно надто-загально говориться, що „мова в його Дівані — східно-туркська і стоїть у прямому звязку з Кутадгу-біліг та орхонськими написами“ (ст. 278).

³) а саме — що поема про Юсуфа та Зюлейху 1233 р. має бути пам'ятником перед-османським. Про це див. у нас на ст. 139.

⁴) Бібліографію для Рабгузія подано у мене в „Історії Туреччини та її письменства“, т. II, вип. 2 (Київ 1927), ст. 69-70.

⁵) Rieu, опис тюрк. рукописів Брит. музею (Лонд. 1888), ст. 269-273.

⁶) Jakob Schinkewitsch: Rabghuzi's Syntax (Берл. 1926; 47 ст.) — відб. з „Mitteilungen“ берлінської сходознавчої семінарії, т. 29 (1926), відд. II. Про нього згадано на ст. 178.

⁷) Пор. 188-189, 191, 195. От, у його рельскими літерами писано: „Бахтіяр-наме“ 1482 р.; „Тезкере-їні евлійа“ 1486 р. (вид. факсимільно і перекл. Pavet de Courteille, Пар. 1889-1890); „Мірадж-наме“ 1442 (вид. і пер. теж Pavet de Courteille, Пар. 1882). А писання найвидатнішого джагатайського автора XV-поч. XVI в., Мір-Алі-шіра Невай — літерами арабськими.

всі альфабети, якими досі користувалася або ще користується тюркська мова під пером тих чи інших своїх представників.

Найдавніше — то, ми бачили, „рунічний“, орхон-енісейський альфабет VI-IX в. (у „ту-кюйців“ та енісейських киргизів) і не дуже пізніший од нього уйгурський, що позичили старотюрки обидва ті письма, так гадають, од согдаїців¹⁾. З-поміж них „рунічний“ — то мабуть чи не найточніший з альфабетів, які у тюрків будь-коли практикувалися. „Руни“ тій однаке не вдергалися; а натомість стався, можна сказати, загально-турецьким на довшу пору альфабет уйгурський, що його особливо спопуляризували в середній Азії монголи XIII в. По канцеляріях монгольських наступників-тімурідів уйгурське письмо вживалося аж до XV в.; а по буддійських монастирях західного Китаю — аж до початку XVIII в.²⁾.

У тюрків-мусулман сильну конкуренцію уйгурському письму здавна чинило письмо арабське, письмо священної мусулманської книги Корана. Арабськими літерами віддає тюркські звуки тюрксько-арабська „Словниковая збірка“ = „Діван“ Махмуда Кашгарського XI в., а дальшими століттями арабський альфабет серед тюрків-мусулман геть-запанував. У XV столітті, коли по тімурідських канцеляріях іще мав силу альфабет уйгурський (як двірська мода), таможня рясна „чагатайська“ література Середньої Азії ширше користувалася альфабетом арабським, ніж уйгурським, особливо в другій половині того XV віку. І самими-тільки арабськими буквами писалася література османська, що розвивалася в Малій Азії більше-менше з початку XIV в. Та й по інших місцях мусулманського світу усе, що одтоді виходить з-під пера тюрків-мусулман, воно пишеться й друкується (друкується — з XVIII в.) тими-таки священими арабськими літерами (прим. у Криму, в Казані, то що).

Коли хто чинив і чинить опір арабському письму в тюркських краях, то це потюрчені піддано-турецькі чужовірці: євреї, греки, вірмени, до недавна грузини; вони, пишучи по тюркськи, вживавуть або вживали своїх букв (для них — священних), вони віддавали або віддавали тюркські звуки письмом гебрайським, грецьким і ін.³⁾. Найгірше живовидячки

¹⁾ Див. ст. 187 і 189. Велика вага іранців-согдаїців (у долині Зерефшана, коло теперішнього Самарканда) для всієї Середньої Азії од Китая та й до Крима, геть аж доки настала мусулманська епоха, виясняється в науці допіро тепер, після тих знахідок, що поробила археологія в східному Туркестані (в Турфанській оазі) за першого десятиліття ХХ в. Для швидкої інформації можна прочитати статтю Ф. Розенберга „О согдаїцах“ в „Зал. Колл. Востоковед.“ т. I (1925), ст. 81-90.

²⁾ Див. вступ С. Малова та акад. В. Радлова до видання: „Сутра золотого блеска“ (Спб. 1913), ст. IV. Пор. у нас ст. 191.

³⁾ Євреї, вірмени, грузини те саме роблять (або робили) і для мови перської. У філологів-іраністів тішиться великою пошаною писані гебрайськими літерами перські середньовікові переклади старозавітної Біблії (пор. про це розвідки акад. Залемана). Таку саму ціну для перської філології можуть мати перські переклади Євангелія, писані буквами грузинськими; див. прим. А. Цагарелі: „Свѣдѣнія о памятниках грузинской письменности“, вип. 1 (Спб. 1886), ст. 27.

підходить для тюркської мови азбука гречка, що не посідає букв для „дж“, „ч“, „ш“, „б“, „г“, то що. Тільки ж греки здавна її пристосували також для тюркської мови (прим. *τούρκοι λογοι* = „чоджуклук“, *γάν* = „йа'ні“, *μπιρ* = „бір“, *γιον* = „гюн“ і ін.), і мають греки у гречькій транскрипції чималу літературу, починаючи од Євангелія й священих та історичних книжок і кінчаючи політичними газетами. Дещо з неї нераз притягало до себе філологічну увагу, прим. старий переклад визнання християнської віри першого під турками царгородського патріарха Геннадія Схоларія XV в.¹), або рукописи греків на Маріупільщині XVIII в.²), і ін. Значно краще підходить для турецької мови письмо вірменськими літерами³); але в вірменськім письмі — через вірменський діялектичний т.зв. звуковий перебій (*Lautverschiebung*) — може траплятися попутання дзвінких і глухих приголосних („б“ і „п“, „д“ і „т“, то що); недурно ж коли пробують європейські орієнталісти вірменські записи транскрибувати латинськими буквами, то з того часом виходить у них латинська транскрипція зовсім непевна⁴). В Закавказі вірмени іноді пишуть чи писали по азербайджанськими буквами не своїми вірменськими, ба грузинськими⁵). Слов'яни Балканського півострова, котрі потурчені, віддають чи віддавали свою турецьку мову азбукою церковно-слов'янською⁶).

Європейці, що іще з середніх віків почали записувати тюркські мови, робили свої записи буквами латинськими (в їх готицькому варіанті). Сюди належить славнозвісний *Codex Cumanicus* 1303 р. для половецької мови; сюди належать османські записи бранця „Мюльбахського студента“ бл. 1438 р.⁷). Новішими часами латинська транскрипція систематично вживавася в усіх практичних підручниках турецької мови для європейців і в сучасних діялектологічних записах, щоб як-найточніше віддавати всі відтінки тюркських звуків.

У Росії петербургська (ленінградська) Академія Наук її окремі тюркологи видавали й видають народну словесність тюркських племін і свої мовознавчі розвідки — алфавітом російським, чудово й вигідно пристосованим для тюркської мови. Російськими-таки літерами залишки

¹) Вид. в паризькій *Мінєвій* серії „*Patrologia Graeca*“, т. 160, ст. 333 і д. По російські див. статтю Н. Ильманського: „Предварительное сообщение о турецкомъ переводе изложения вѣры патріарха Геннадія Схоларія“ (Казань 1880; 23 ст.).

²) Про статтю Блява в „Z. D. M. G.“ 1874: *Griechisch-türkische Sprachproben aus Mariupoler Handschriften* див. у нас в розд. XI, ст. 153.

³) Такі, між іншими, кам'янець-подільські актові книги вірменського суда XVI-XVII в., що переховуються в київському Центральному архіві давніх актів і можуть привести за джерело для пізнання мови половців (див. у нас ст. 157-158).

⁴) Такі прим. діялектологічні статті Е. Літтмана — у нас ст. 134.

⁵) От, у ленінградському Азіяцькому музеї переховуються азербайджанські вірші поета-вірменіна Саят-Нова, писані алфавітом грузинським.

⁶) Про солунську брошуру: „Книга за наученіє трихъ языковъ“ (1841), де один з „язиковъ“ — то турецький-„карамалпіцкий“, писаний кирилицею, див. у нас на ст. 138.

⁷) Про *Codex Cumanicus* див. у нас на ст. 161-168; про „Мюльбахського студента“ ст. 140.

користувалися були в кол. Росії й ті тюркомовні її підданці, які не звязані мусулманською релігійною традицією, напр. в ряди-годи караїми (хоч ці частіш писали по татарськи буквами гебрайськими), християни-гагаузи (у Басарбії), християни-чуваші на Волзі (у цих — ціла література), алтайці, якути. З-поміж тюрків-мусулман підданіх Росії, легше од інших могли миритися з російською азбukoю в своїх текстах — киргиз-казаки, позбавлені мусулманського релігійного фанатизму; а такі видання, як „Киргизская хрестоматія“ киргиз-казака Алтінсарина (1879; 1906) набирали для декого з них навіть національної принади. Але ж інші тюрко-татари Росії (та й частина тих самих киргизів) ставилися до запровадження російської азбуки в свою мову з виразною ненавистю: це був для них огидний символ примусової русифікації та місіонерського охрещення. Вони воліли триматися письма арабського, загально-мусулманського, хоч і яке воно важке й неточне.

Тільки ж і мусулмани Росії не могли, кінець-кінцем, не розуміти, який незручний для тюрко-татарських мов отой арабський альфавіт і який він важкий для шкільної науки. Почалися в ХХ-ім в. всякі, переважно педагогічні, спроби хоч-трохи його поліпшити (прим. обов'язково зазначаючи кожну голосну літеру) або й зреформувати (писати кожну арабську букву не чотирма написаннями, як воно скрізь досі водилося, а тільки одним). Та це були паліятиви. Революція 1917 р. висунула гасло — розрив з важким арабським альфавітом і заміну його на придатніший, легший, тільки ж не на осоружну російську азбуку, а на латинку.

На самий перед офіційне вживання латинської транскрипції, поруч одначе давньої арабщини, взаконено було в радянському Азербайджані з його столицею Баку. Далі перший усесоюзний тюркологічний з'їзд, який одбувався у Баку в лютому 1926 р., визнав, що бажано по змозі запровадити латиницю й по інших тюркських країнах СССР. Дискусії делегатів за й проти реформи подано в стенографічному звідомленні з'їзду (Баку 1926; 429 ст.).

Постанова бакинського тюркологічного з'їзду 1926 р. не залишилася мертвим побажанням. Уряди тюркських республік СССР (Крима, Татаристана, Туркменістана і і.) заходилися негайно переводити в офіційне життя латинізацію тюркського алфавіту; року 1929-го в багатьох друкарнях уже й шрифт арабського не зосталося: здано в „гарт“. Вияснилося при тім, кожному навіч, що тая латинська транскрипція, яку самотужки без філологічної допомоги вигадали кавказькі азербайджанці, страждає або на надзвичайну ненауковість або й на курйози. Наприклад, в кавказько-азербайджанській латиниці м'яке „къ“ віддається через лат. „q“: це — філологічна нісенітниця, а повстала вона з того, що латинську букву „q“ звуть з-французька „ю“, а латинську букву „k“ звуть „ка“. — це ніби аргумент за те, щоб уважати „q“ за м'яку букву. Або отакий у кавказькому Азербайджані куріоз: щоб віддати звук „ш“, запроваджено до латинської транскрипції літеру російську, тільки ж

не „ш“, ба „з“; коли буде написано „зиңг“, то треба це вимовляти „шюкүр“, „зәһ“ = шаһ“. Заздалегідь можна було передбачити, що інші тюркські мови в ССР, запроваджуючи в себе латиницю, неминуче повинні будуть зробити це способом філологічнішим. І справді: „Всесоюзний комітет нового тюркского алфавита“ (2-ий його пленум одбувся у Середній Азії, в Ташкенті, у січні 1928 р.), виробляючи т. зв. „уніфікований“ латинський альфабет, щоб запровадити його по всіх тюркських республіках ССР, мусів був виправити кричуЩі бакинські недоладності¹⁾). Кавказький Азербайджан на „уніфіковану“ латиницю досі не перейшов і, раз запровадивши свою антинаукову та недоцільну вигадку, рутинно тримається її й далі, хоч вона лише компромітує всю справу латинізації. Та вже не може бути й найменшого сумніву, що прилучення Азербайджана до доцільнішого альфабету — це лише питання часу²⁾.

В анатолійській (по давньому „османській“) Туреччині за останніх літ теж уперто обговорювалося питання про заміну важкого й неточного арабського альфабету на латинський. Проти реформи стояли літератори, за реформу — правительство. Попереду поперходили на латинку в дрібницях. От, на поштових марках Республіки Туреччини рівнобіжно з арабо-турецьким написом робився і латино-турецький. Нарешті, з 1929-го року, офіційно перешла Туреччина на латинку в широкому маштабі: в канцелярських документах, у часописах і т. і.³⁾) Та рівночасно не перестають виходити турецькі книжки і традиційним альфабетом арабським.

XXIII.

Тюркологічні праці загального характеру, од Бетлінга до наших часів.

Якоєсь збірної наукової граматики тюркських мов, або ширшої провідної розвідки про них немає. Нема того, що звуть *Grundriss der türkischen Philologie*, ще й досі.

1) Перший, хто поклав підвальну для справді наукової тюркології, це був російський академік Отто Бётлінг, відомий санскритолог, що взявся і за студії якутської мови, та й переніс до тих студій порівняльні підходи індоевропейського мовознавства. Його відома праця: „Ueber die Sprache der Jakuten“ (1851), що в ній він вияснив граматичні форми якутської мови паралелями з інших тюркських мов і що в ній окрім якутської граматики йде ще й якутський словник, лягла краєугольним

¹⁾ Дещо дивне є і в „уніфікованому“ альфабеті. Щоб віддавати звук „ы“, він узяв літеру російську, але не „ы“, як природній було б сподіватися, а літеру „ъ“. Слово „варды“ пишеться „уніфікованою“ латиницею, як „vardы“, „алтын“ — як „алтын“.

²⁾ Даліші питання латинізації тюркських й узагалі усіх східних народів обговорюються в спеціальному органі Всесоюзного Комітету нового тюркского альфавита: „Культура и письменность Востока“. Того журналу вже вийшло скількись книжок (у Баку).

³⁾ В турецькій (османській) граматиці для українців, що випустив у світ 1930-го року мій снівробітник Грунін, уже нема арабських літер, тільки тая латинка, якої офіційно держиться Туреччини.

каменем під усі роботи дальших тюркологів. Ба навіть півстоліттям пізніш розвідка „Ueber die Sprache der Jakuten“ згадувалася у відомих європейських лінгвістів, таких, прим., як Г. Педерсен, з атестацією „eine vorzügliche Arbeit“¹⁾.

2) Тільки ж попри всі заслуги Бетлінгової якутської граматики, це була студія все ж із обмеженою темою — якутською. А справді широко поставив тюркологію, чи то ясно збираючи для неї нові сирові матеріали, чи то намагаючися дати порівняльну тюркську граматику — другий російський академік, теж з роду німець, Василь (або Вільгельм) Радлов. Порівняльну тюркську фонетику подав він у книзі: „Phonetik der nördlichen Turksprachen“ (Лайнціг, 1882-1883), що мала бути початком його широкої тюркологічної „Vergleichende Grammatik“. Ніяк не можна сказати, щоб Радлова „Phonetik“ була справжньою історією звуків тюркської мови. Це систематично збудований статистичний огляд звукових паралелів і переходів в різних тюркських мовах, та й то переважно лише у північних (як воно і в заголовку сказано). Аналізуючи фонетичні особливості тих мов, Радлов у „Phonetik“ поклав основу і для їх діялектологічної класифікації, з якою ще довго треба буде рахуватися²⁾. Окрім фонетики освітлював В. Радлов і тюркську морфологію — розкидано й побіжно в багатьох своїх роботах та виданнях, а програмовий вступ до морфології т. ск. загально-просвідного характера дав Радлов у розвідці: „Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Turksprachen“ (1906)³⁾. Радлов, нарешті, подбав і про великий всеобхідний спільнотюркський словник. Це велике 4-х томове академічне видання: „Оп'ять словаря тюркскихъ нарѣчий“ (Спб. 1888-1911). Рясний матеріал розміщено тут однаке не за звичайним словниковим альфабетом, а за фізіологічною системою звуків. Швидко користуватися їм — річ важка⁴⁾. На цім полі був у Радлова попередник — учений азербайджанець Л. Будагов: „Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчий“ (1226 стор.), т. I, А-Ф (1868 р. 810 ст.), т. II, О-Й (1871 р., 416 ст.). Розкладений за звичайною системою, а обсягом не надто й малий, „Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчий“ Будагова ще й досі виходить зручній для швидких довідок.

¹⁾ „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges“ т. 57 (1903), ст. 535.

²⁾ Див. у нас на ст. 122-123. Деякі ніби-хиби Радлівської праці визначив В. Д. Смирнов у своїй рецензії в „Журн. Мин. Нар. Пр.“ 1884 (иб., ст. 76-106), не раз-у-раз справедливо. А вже ж зовсім несправедливо напався на Радлова значно пізніше В. Бантг: „Turkoologische Epikrisen“ (Гайдельб. 1910). — Головні риси Радлівської „Phonetik“ широко спонуляризував його учень Пл. Меліоранський в статті: „Турецкая нарѣчія“ в „Энциклопед. Словарѣ“ Еркгауза и Ефрона (полут. 67, Спб. 1902).

³⁾ Ці „Einleitende Gedanken“ — в Запискахъ (Mémoires) Рос. Акад. Наук, сер. VIII, іст.-філ., т. VII, № 7, Спб. 1906 (35 ст. in 4to). Пор. до цього „Замѣтки“ Бодуена де-Куртене в спб. „Живой Старинѣ“ т. XVIII (1909), ст. 191-205.

⁴⁾ Іде тепер питання, щоб Радлівський словник перевидати в іншій системі. Див. про це статтю А. Самойловича в бакинських „Ізвестиях Восточн. факультета Азерб. у-та“ т. 3 (1928), ст. 1-6.

3) Етимологічного словника спробував був дати заслужений мадярський тюрколог Н. Vámbéry: „Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen, ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des Turko-tatarischen Wortschatzes“ (Лайпциг 1878). Під етимологією розумів Вамбері мабуть чи не виключно етимологію пнів. До того-ж найбільшу увагу звернув він на слова з етимологією невиразною, і не можна сказати, щоб Вамберієва етимологічна аналіза таких слів була раз-у-раз певна й не грішила надмірною відвагою¹). Заразом проминав Вамбері у словнику ті слова, що їхня етимологія була, на його думку, ясна. Через те, приміром, марно буде шукати в його „Etymologisches Wörterbuch“ більшу половину числівників.

4) Не надто щасливі, — коли не сказати гірші, — були роботи Jos. Grunzel'я, як от: а) „Die Vokalharmonie der altaischen Sprachen“ (віден. акад. 1889; 42 ст.); б) теж невеликий „Entwurf einer vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen nebst einem vergleichenden Wörterbuch“ (Лайпциг 1895). Коли навіть у найближчих рецензіях на Грунцеля ми не можемо підловити надто високої оцінки для його праці²), то літ п'ятнадцять пізніш Ю. Немет вважав за справедливе характеризувати Грунцелів „Entwurf“ як „schwerlich als verdienstliches Werk“, навіть „recht unwissenschaftlich“, що містить у собі „die unglaublich plump zusammengebrachten Belege“³.

5) За певний сурогат порівняльної тюркської граматики може правити дисертація Радлівського учня Н. Катаanova: „Опытъ изслѣдованія уръян-хайскаго языка“ (1903)⁴). Тут Катанов порівняльними колонами позбирав паралельні форми трохи чи не всіх тюркських мов. Та всі ті його порівняльні таблиці мають дуже механічний характер і здебільша позбавлені наукового досліду; до того ж вони дуже незручні навіть із зовнішнього погляду, і для швидкого користування зовсім мало придатні.

6) Wilh. Groenbech: Forstudier til turkisk Lydhistorie (Копенгаген, 1902; 121 ст.). Короткий зміст своєї розвідки подав сам Groenbech у будапештськошу „Keleti Szemle“ т. IV (1903, ст. 229-240 і 384), а по німецьки критично переказав Groenbech'ову розвідку Holger Pedersen: Türkische Lautgesetze в „Zeitschr. der Deutschen Morg. Ges.“ т. 57 (1903, ст. 535-561).

7) Karl Foy: а) Türkische Vokalstudien, besonders das Köktürkische und Osmanische betreffend — в „Mittheilungen“ берлін. еходознавчої семінарії 1900 (т. III, ст. 180-215). Взагалі, чимало уваг ширшого порівняльно-туркського характеру можна буває знайти й по інших Фоевих статтях, хочби вони на першому місці мали на оці лише османську мову. Такі, прим. K. Foy: б) Studien zur osmanischen Syntax теж у берлінських „Mittheilungen“ 1899 (т. II, ст. 105-136 і 293).

¹) В передмові сам Вамбері не обережно зазначає, застерегаючи читача не брати кожну його етимологію, як аксіому.

²) Див. прим. рецензію на „Entwurf“ — W. Bang в „T'oung-Pao“ т. VI (1895), ст. 235-238; H. Winkler в Literarisches Centralblatt, т. 24 (1896), ст. 873 і д.

³) Julius Németh: „Die türkisch-mongolische Hypothese“ — в Zeitschr. der Deutsch Morg. Ges. т. 66 (1912), ст. 567 і 550.

⁴) Шарше про цю Катанова дисертацію див. вище стор. 176.

8) З великою несправедливістю й різкістю супроти інших тюркологів обробляв В. Банг свої а) *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türk-sprachen* в „*Sitzungsberichte*“ берлінської Академії Наук 1916 і д.; б) Він-таки: *Monographien zur türkischen Sprachgeschichte* — в „*Sitzungsberichte*“ гайдельбергської Академії 1918 (філос.-іст. класа)¹⁾; — в) Він-таки: *Vom Köktürkischen zum Osmanischen, Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen* в „*Abhandlungen*“ пруської Академії Наук (1917, 1919, 1921); г) статті в „*Turan*“ 1918.

9) К. Брокельман, відомий дослідник порівняльного словника тюркських наріччів Махмуда Кашгарського XI в.²⁾, подає вряди-годи причинки до загально-туркської порівняльної філології, хоч і під вузько-спеціальними заголовками: а) „*Zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen*“ (про діеслівні форми) — в „*Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.*“ т. 70 (1916, ст. 185-215); б) Він-таки: *Turkologische Studien* в „*Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.*“ т. 74 (1920, ст. 212-215). І інші. — Багато матеріала для порівняльної тюркської граматики міститься в Брокельмановій розвідці: „*Alī's Qissai Jūsuf* (1917) в „*Abhandlungen*“ пруської Акад. Наук, дарма що з головною авторовою ідеєю про османізм розглянутого у нього пам'ятника не можна погодитися. (Див. у нас ст. 139 і ст. 194).

10) Славнозвісний дешифрівник орхено-енісейських написів (1893) данський філолог В. Томсен погутував свої орієнталістичні, найбільше тюркологічні, студії у III томі збірки своїх праць: „*Samlede Afhandlinger*“ (Копенгаген 1922)³⁾.

11) J. Deny: *Langues turques, langues mongoles et langues tongouzes* — на ст. 185-243 лінгвістичної збірки: „*Les langues du monde par un groupe de linguistes sous la direction de A. Meillet et M. Cohen*“ (Пар. 1924; ст. XVI і 811)⁴⁾. Коротка, але влучна характеристика, популярно-енциклопедичного типу, можна сказати — навіть без бібліографії.

12) В. Богородицький: *Введение в тюрко-татарское языкознание*, ч. I (Каз. 1922) і інші його статті в „*Докладах*“ Академії Наук ССР (1927) та в казанськім „*Вестнике Научного общества татароведения*“ № 4 (1926), № 6 (1927), № 8 (1928).

13) Нарешті зазначу, що в московськім „*Энциклопедическом словаре*“ Граната (1930) уміщено мою статтю: „*Тюркские языки и литературы*“, яка є попросту російський конспект моєї теперішньої української праці⁵⁾.

¹⁾ На Бангові монографії див. рец. М. Ралль в будапештськім „*Körösi Csoma-Archivum*“ т. I (1921), ст. 85-89. При нагоді зазначимо, що рецензентові, коли він трактує про форми *praesens* на „йор“, залишилася невідома рос. стаття Хв. Корша: „Происхождение формы наст. времени въ западно-турецкихъ языкахъ“ в „*Древностиахъ Восточныхъ*“, т. III вип. I (М. 1907).

²⁾ За праці К. Брокельмана над „*Diwān logāt at-tūrk*“ див. вище, ст. 193.

³⁾ Ми вже згадували (ст. 188) про німецький переклад останньої з Томсенових розвідок у тім томові: „*Altürkische Inschriften aus der Mongolei*“ в „*Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.*“ т. 78 (1924, ст. 121-175).

⁴⁾ Про тюркські мови — на ст. 194-218.

⁵⁾ Давніша моя стаття в 67-м полутомі „*Энциклопедического Словаря*“ Брокгауза та Ефона (Спб. 1902): „*Турецкая народчая*“ — тепер живовидачки перестаріла. Разом з моєю

XXIV.

Про тюркські впливи в мовах слов'янських та європейських.

Тюркські мови здавна чинили свою лексикою певний вплив на мови слов'янські, та й то ще в передмонгольську пору.

Ми не маємо скільки-небудь твердих непохитних даних про лінгвістичні відносини слов'ян і тюрків в той доволі темний, особливо для слов'янської історії, період VI в., коли середньо-азійська тюркська держава доходила своїми володіннями аж до Озівського або Чорного моря¹⁾; так само для нас не ясні лінгвістичні впливи од хазарів та булгарів (очевидчаки пра-чувашів²⁾), що політично виринають у наших степах у VII та VIII вв., а частина булгарів (679) переходить Дунай і засновує там булгаро-слов'янське князівство. Тільки ж хоч і не маємо ми з того часу непохитних даних, а гадати таки можемо, що й тоді взаємопливи тюрко-слов'янські напевні одбувалися. Дуже солідні філологи-порівняльники доводять, що спільното-слов'янське „быкъ“ позичено з тюркського „буза“³⁾; церковно-слов'янське „санъ“ давно вже виснали за тюркське запозичення — чи не од тих булгарів, що заснували дунайську Болгарію⁴⁾. А що серед тих дунайських болгарів у IX в. поруч державної християнської релігії мав силу й іслям з його священною мовою арабською, то очевидчаки могли вже й тоді заходити до слов'янської мови не тільки слова чисто-туркські, ба й декотрі арабські⁴⁾. В IX столітті ми взагалі стоїмо на твердішому історичному ґрунті в справі тюркського впливу. От, Русь київська з IX в. перебувала в постійних стосунках попереду з тюрками царства хазарського (Святослав у X в. навіть його повоював був), далі Русь мала постійні зносини з печенігами IX-XI в. та іншими „торками“ (берендіями, чорними клобуками або, по тюркськи, кара-калпаками, і ін.). Надто ж тісні відно-
статтею в тім полуутомі Еркгавзо-Ефронівського „Енциклопедического Словаря“ вміщено однайменну (вже згадувану, ст. 199) статтю Пл. Меліоранського; вона, як стисле її вимовне формулювання діалектологічних думок його вчителя В. Радлова, довго ще заховуватиме свій інтерес і свою вагу.

¹⁾ E. Chavannes: Documents sur les tou-kiue (tures) occidentaux (Спб. 1903) — Сборникъ трудовъ орхонской экспедиції, VI.

²⁾ Проти тюркської етимології слова „быкъ“ підносив був закиди J. Peisker у своїй книзі „Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turko-tataren und Germanen und ihre Socialgeschichtliche Bedeutung“ (1905), відб. з журналу „Vierteljahrsschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte“, т. III (1905, ст. 187-360, 465-533). Тільки ж Пайскерові сумніви розвів Хв. Ко рш (1909) у своїй статті: „О некоторыхъ бытовыхъ словахъ, заимствованныхъ древними славянами изъ такъ называемыхъ урало-алтайскихъ языковъ“ в „Юбилейномъ сборнике въ честь Г. Потапова“ (= „Зап. Русск. Геогр. Общ-ва по отд. Этнogr.“ т. 34, 1909, ст. 587-558; про „быкъ“ ст. 538, 540-541). Такої думки і санскритолог Н. Sköld: *Lehnwörterstudien*, Лунд 1923 (університ. вид. т. XIX, № 7; про „быкъ“ — стаття № 4). — Теперішнє українське „бугай“ — то вже зовсім нове запозичення, але знов таки з тюркської мови.

³⁾ А. Соболевський з приводу „бисъ“ (перло), „санъ“, „чыртогъ“ обережно висловився, що про ці „займствовані изъ тюркскихъ языковъ“ важко сказати, „изъ какого тюркского языка получены они церковно-славянскимъ языкомъ“ (Див. „Записки Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ-ва“, т. 17 — 1906, ст. XI).

⁴⁾ От, на мою думку, можна вважати за арабізм церк.-слов. слово *сұмік* (— ремінь).

сини були у київської Руси з половцями (куманами, кипчаками), і наш старий київський літопис та найхудожніший літературний пам'ятник до-татарського періоду „Слово о полку Ігоревім“ містять у собі низку таких слів, які, найпевніш, зайдли до староруської мови мабуть-таки од половців: „харалугъ“ (криця), „женьчюгъ“ (перло), „лошадь“, м. б., „япончиза“, „орътьма“ (накривало), „кощей“ (бранець), „чага“ (бранка), ба навіть чи не й „ногата“ і ін.¹). А в тім „ногата“ і ще деякі могли мати ще інше тюркське джерело — волзько-болгарське²). Од волзьких болгарів могли заходити лексичні впливи в староруську мову ще й перед Х-им в., а в Х-ому столітті розцвіт політичний і торговий царства волзько-камських болгарів живовидячки повинен був впливати на Русь і лексикологічно. Найбільшу, правда, силу повинно було тут царство виявляти на мові предків не наших, а великоруських; але ж (через Муром) мало воно зносини й з Київом.

Звичайно однаке, що найсильніша пайка тюркських слів, або коли й не чисто-туркських, то слів потюркизованих арабських та перських, влилася в старо-русську мову допіро після монгольського нашестя. Ясно, що найбільше тоді повинна була вплинути тюркська лексика на мову Русі Московської, що васально підлягала татарам, „Золотій Орді“ тій, аж $2\frac{1}{2}$ століття, а на нашу мову — менше. Тільки ж якщо наша Вкраїна позичила тоді од Золотої Орди не так багато слів як Москва, то трохи пізніше напозичалися-таки ми татарських слів чимало з іншого сусіднього джерела — од Кримського ханства XV-XVIII стол. та таки й з османської Туреччини.

Дехто міг би сказати, що число тюркських запозичень і в українській і в російській мові ніяк не можна назвати незначним. Але й воно виходить справді незначна дрібниця, коли ми порівняємо той лексичний вплив, який мала мова османської Туреччини на народи балканські, під владні її з XIV-XV в. — на слов'ян-сербів (надто босніяків) та болгар, на греків, на албанців, на румунів. Особливо про болгарську мову можна без пересади сказати, що зовсім добре розуміти її тепер і не можна без допомоги турецького словника. Російський тюрколог Мошков³), розглядаючи великий „Словарь болгарского языка“ А. Дювернуа (Москва 1889; 2622 ст.), встановив, що в болгарській мові є безмаль 9%

¹) Див: а) П. Меліоранський: Турецкі елементы въ языке „Слова о полку Игоревѣ“ — в „Изв. Отд. русск. яз. Ак. Наукъ“ 1902, кн. 2; — б) Контр-стаття Хв. Корша — там само, 1903, кн. 4; — в) Нова стаття Меліоранського — „Извѣстія“ 1905, кн. 2; — г) Знов відповідь Хв. Корша 1906, кн. 1. окрім того — П. Меліоранський: „Замѣствованныя восточными слова въ памятникахъ русской письменности до монгольского времени“ — в „Извѣстіяхъ“ 1906, кн. 4. Попередню його доповідь: „О турецкихъ элементахъ въ памятникахъ русской письменности до-монгольского периода“ див. в „Запискахъ Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ-ва“ 1907, т. XVII (проток. ст. VII-XII, з увагами, які були зроблені на засіданні).

²) Див. Ф. Коршъ: „Объ этиологии слова ногата“ — „Древности Восточныхъ“ т. IV, Москва 1913, проток. стр. 96.

³) дослідник тагаузів. Див. ст. 136-137.

турецького елементу; французький тюрколог Дені¹⁾, не беручи правда на себе труд перевірити справу і заново, держиться тієї самої цифри: 8,7%. Але чи не більший відсоток треба б визнати? Адже коли ми візьмемо 1-й том того „Словаря болгарського языка“, то побачимо, що на перших його 100 сторінках, де всіх слів пояснено 510 (од „А“ до „Биц“), налічити можна турецьких аж 224, — це ж 44 відсотки. Нехай правда, що і в інших слов'янських мовах буква „А“ містить у собі переважно чужі слова, — то візьмім перші сто сторінок літери „Д“ (ст. 443-543), од „Да“ до „Домовина“. Хоч там число слов'янських слів проти чужих мусіло б бути більшим, ніж де (бо там містяться виводні слова на „два“, на „добро“, на приіменник „до“) — все ж і тут на 434 слова в турецьких 87, — відсотків з 20.

В західно-європейських мовах відсоток східніх слів, що перейшли в Європу з османської Туреччини, не є великий (європейці більше встигли лексично напозичитися із сходу ще перед політичним закріпленням турків, ще од арабів)²⁾. Але ѹ в європейських мовах, коли зробимо аналізу, то побачимо, що дещо засвоєно живовидячки не звідкіля як з османської Туреччини.

Висвітлено всі слов'янські і західно-європейські запозичення з тюркських мов ще в дуже недостатній мірі. В першій половині XIX в. ставилося це питання без належної наукової обережності. До таких належать спроби професорів-орієнталістів Ф. Ердмана (1828-1830)³⁾ або й заміточка А. Казембека⁴⁾; зовсім необережний, повний буйної фантазії — Žródłosłownik A. Muchlinskого (Спб. 1858)⁵⁾. Допіро з 1884 року маємо ми працю, де погуртовано потрібний матеріал з певною філологічною оглядністю і куди доводиться ѹ досі вдаватися по довідки. Це — розвідка віденського академіка-славіста Фр. Міклошича: „Die türkischen Elemente in den südost- und ost-europäischen Sprachen (griechisch, albanisch, rumänisch, bulgarisch, serbisch, kleinrussisch, grossrussisch, polnisch)“, уміщена в XXXIV і XXXV томах „Denkschriften“ філософ.-істор. класи віденської Академії Наук. На Міклошичу працю негайно дав змістовну рецензію J. Budenz в мадярськім „Nyelvtudományi Közlemények“ т. XIX

¹⁾ „Langues du monde“ (Пар. 1924), ст. 218.

²⁾ Пор. прим., а) W. Engelmann: Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe, Ляд. 1861 (107 ст.); 2-е вид. (424 ст.) вкупн з Дозі (1869); — б) Devic: Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale — arabe, persan, turc, hébreu, malais, Париж 1876 (278 ст.); — в) Eguilaz y Yanguas: Glosario etimológico de las palabras españolas de origen oriental (Гранада 1886); — г) H. Lammens: Remarques sur les mots français dérivés de l'arabe (Бейрут 1890; 314 ст.).

³⁾ Ердманъ: Изъясненіе иѣсколькихъ восточныхъ словъ, перешедшихъ изъ восточныхъ языковъ въ россійскій — въ „Казанскомъ Вѣстнику“ 1828 (кн. 9, ст. 33-53) та въ москов. „Труды и лѣтоп. Общ-ва исторіи и древн. росс.“ 1830 (кн. 1, ст. 215-245).

⁴⁾ А. Казембекъ: Записка о словахъ русскихъ, заимствованныхъ изъ восточныхъ языковъ — въ „Извѣстіяхъ Акад. Наукъ по отдѣл. русс. яз. и слов.“ 1852 (стовп. 125-128).

⁵⁾ Ant. Muchlinski: Źródłosłownik wyrazów które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich, z dodaniem zbiorku wyrazów przeniesionych z Polski do języka tureckiego, Спб. 1858 (158 ст.).

і російський поліглот Хв. Корш в „Archiv für slavische Philologie“ т. VIII-X, 1885-1887. Використавши їхні уваги і притягти ще новий матеріал, Ф. Міклошич надрукував під тим самим заголовком „Die türkischen Elemente i. t. d.“ дуже великого додатка (194 ст. in quarto) в XXXVII і XXXVIII томах віденських академічних „Denkschriften“ 1888 і 1890 pp. До цього додатку — Fr. von Kraelitz-Greifenhorst: Corollarien zu F. Miklosich „Die türkischen Elemente“ 1884-1890 — в „Sitzungsberichte“ віденської Академії Наук 1911 (філос.-іст. кл., т. 166, № 4; 65 ст.).

Міклошичеві „Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen“ 1884-1890 з Креліцом „Corollarien“ 1911 ще й досі залишаються підручною, оснівною книгою для кожного лінгвіста тюрколога й не-тюрколога, дарма що тюрколог могли не одне закинути Міклошичеві. Тільки ж і тоді, як Міклошича праця друкувалася, а ще більше відколи вона вже додрукувалася й завершилася, повиходили в світ деякі невеликі монографії про турецькі впливи в поодиноких європейських мовах, що собою Міклошича в тій чи іншій мірі доповнюють й доповнюють, почали ж попросту використовують для якоїсь однієї мови.

Для української мови, коли на увагу не брати давню рецензію М. Сумцова (1885)¹⁾, вибирає з Міклошича відповідні знадоби О. Макарушка у львівських „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка“, кн. V (1895), № 2, ст. 1-14. Це студентський реферат на семінарі проф. Ом. Огоновського (не-орієнталіста).

Для польської мови — а) Ян Карлович: Mémoire sur l'influence des langues orientales sur la langue polonoise — в „Actes“ 6-го міжнародного конгресу орієнталістів 1883 у Лядені (ІI частина, секц. 1-ша, Ляд. 1885, ст. 409-441); б) Al. Brückner: Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927 (806 ст.) — тут при східніх (як і при не-східніх) словах зазначено й тулу мову (турецьку чи іншу), з якої їх узято. Тільки ж джерел своїх Брюкнер-неорієнталістів ніколи не зазначає, а до того мав нахил пояснити східні слова слов'янськими пнями. До таких належить слово „ciura“ (пахолок, слуга-паж, україн. „джура“, „чура“), — Брюкнер його виводить од „ciurkaś“ (ллятися цюрком). На цю Брюкнерову кричущу помилку негайно вказав польський орієнталіст Т. Kowalski: W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim (1927)²⁾, зазначивши, що ми маємо діло з тюркським „chorā“, „djorā“ (=слуга)³⁾.

¹⁾ Рецензія Н. Ф. Сумцова на Міклошичеві „Die türkischen Elemente“ — в „Кіевской Старинѣ“ 1885, кн. 4, ст. 755-760.

²⁾ Стаття Т. Ковальського — в юбілейній збірці (т. II, ст. 347-353) на честь Яна Розвадовського: „Symbola grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski“, Kraków 1927.

³⁾ При нагоді зазначимо, що Т. Ковальському залишилося невідомим безпосереднє джерело для цього слова — мова татар кримських, де й досі (це й я мав сам нагоду занотувати) держиться слово „чора“ в розумінні „прислужник“, а в ногайському епосі один такий „чора-богатир“ грає велику роль (пор. Фальєв: Введение в изучение тюркских литератур и наречий, Ташкент 1922, вид. „Туркест. Восточн. Инстит.“, ст. 32-35). Самі ж тюрки, гадаю, позичили це слово з мови перської, де „chohrā“ має спеціальне значення „молодий паж“, те що в османській двірській сфері звалося „іч оғланы“ (Див. свідоцтва в великім перськім словнику I. Vullers: Lexicon persico-latinum etymologicum, т. I (Бонн 1855, ст. 606).

Для сербо-хорватської мови, яка ще й перед виходом у світ Міклошичевої праці мала цінні роботи Л. Маринковича (1882¹⁾) та Ч. Поповича (1884²⁾), цікаві порівняльно-лінгвістичні екскурси веде, в звязку з історією сербського наголосу, Hannes Sköld, прим. у книжці: *Zur Chronologie der štokavischen Akzentverschiebung*, Лунд 1922 (110 ст.) в університ. серії (т. XVIII, № 3); там остання стаття: „Die türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen“.

Для румунської мови — а) Theoph. Löbel (інакше: Lobel-efendi): *Elemente turcești, arăbești și persane în limba Română*, Царгород 1894 (ст. XXIV і 104); — б) Laz. Săineanu: *Influența orientală asupra limbii și culturii române*. I. Introducerea; II. Vocabularul, 1. Vorbe populare, 2. Vorbe istorice (Букурешт 1900). І це саме у французькому перекладі в паризькім часописі „Romania“ 1901-1902: Laz. Sainéan, *L'influence orientale sur la langue et la civilisation roumaines*. I. La langue: les éléments orientaux en roumain („Romania“ т. 30, ст. 539-566; т. 31, ст. 82-99, ст. 537-589) і окроме Пар. 1902³⁾; — в) Він-таки: *De l'éxistence d'éléments préosmanlis en roumain* — в „Bulletin de la Société de linguistique à Paris“ т. 50 (1901, ст. X і д.); — г) знов Th. Löbel: *Contribuțiuni i. т. д., Observațiuni relative la opera „Influența orientală“ de L. Săineanu* — в „Analele“ румунської Академії Наук 1909 (відд. літерат., т. 30, ст. 225-264).

Для мадярської мови — Z. Gombocz: а) *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink* (про тюркські слова в мадярській мові), Будапешт 1908 (ст. IV і 108)⁴⁾; — б) Він-таки: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Гельсінгф. 1912 (ст. XVIII і 251) = „Mém. de la Soc. Finno-Ougr.“ XXX; — в) Z. Gombocz і J. Melich: *Lexicon critico-etymologicum linguae hungaricae*, Будапешт 1914 і д. (до 1928 р. вийшли вже випуски 1-89); тут і тюркські етимології.

Для грецької мови — L. Ronzevalle: а) *Les emprunts turcs dans le grec vulgaire de Roumérie et spécialement d'Andrinople* — в „Journal Asiatique“ 1911 (т. XVIII, ст. 69-106, ст. 257-336, ст. 405-462); — б) Він-таки: про основні тези *Les emprunts turcs i. т. д.* — в бейрутських „Mélanges de la faculté orientale“, т. V, № 2 (ст. 571-588)⁵⁾.

Для італійської мови — Luigi Bonelli: *Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell' italiano* — в римському журналі „L'Oriente“ 1894, I (ст. 178-196). Пор. у нас розд. IV, ст. 131⁶⁾.

¹⁾ Louka Marinkovitch: *Vocabulaire des mots persans, arabes et turcs introduits dans la langue serbe avec un exposé de la littérature serbe* — в „Verhandlungen“ 5-го міжнародного конгресу орієнталістів у Берліні 1881, т. II, 2-га пол. (Берл. 1882; ст. 299-332).

²⁾ Ч. Попович: *Турске и друге источанске речи у нашем језику* — „Гласник Српског Ученог Друштва“ кн. 59 (Београд 1884).

³⁾ Шайсанова праця викликала багацько рецензій, як от G. Weigand в „Litterarisches Centralblatt“ 1901 (ст. 459) та в „Zeitschr. für romanische Philologie“ т. 27 (ст. 227 і д.); в „Bulletin de la Société de linguistique à Paris“ т. 50 (1901, ст. XVIII і д.); E. B. в „Revue Critique“ 1903 (ст. 399).

⁴⁾ Ця Gombocz'ова праця = *A magyar nyelvtudományi társaság kiadvanyai* (1908), 7 sz.

⁵⁾ Це — Ронзевалева доповідь на 16-ім міжнароднім конгресі орієнталістів в Аtenах.

⁶⁾ На Бонеллі — амістовну рецензію дав Н. Катанов в казанських „Ізвістіяхъ Общ-ва Археології, Ист. и Этн.“ т. XII (1894), ст. 531-532.

Для німецької мови — Enno Littmann: *Morgenländische Wörter im Deutschen*, 2-ге перероблене видання, Тюбінген 1924 (ст. XII і ст. 163).

Потреба дати збірну працю, як могла б замінити „*Die türkischen Elemente*“ старого Міклошича відповідно до теперішнього становища порівняльного мовознавства, зокрема орієнталістики, настирливо відчувається. Таку потребу задоволільнити в формі стислого підручного словника надумалося гайдельбергське видавництво „*Indogermanische Bibliothek*“ (за керуванням Г. Гірта і, тепер уже небіжчика, В. Штрайтберга), що в своїй серії індогерманських підручників, а саме в відділі словників, доручило перевести потрібне завдання К. Локочеві, викладачеві арабської та турецької мов в вищих школах у Кельні. Та хоч К. Локоч безперечно працював чимало-таки, все ж Міклошича абсолютно не замінить його книга:

Dr. Karl Lokotsch: *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Гайдельберг 1927 (ст. XIX і 243, місткого петиту). На превелике диво, ми бачимо і з реєстра Локочевих джерел, і з тексту самого словника, що він зовсім не мав перед собою ані епохальної, вихідної роботи Ф. Міклошича, ані цінних критик на тую Міклошичеву роботу. Бачимо так само, що з-поміж тюркських словників Локоч узяв собі на підмогу тільки перестарілого Герм. Вамбера: *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen* (Лпц. 1878) та той, будь-що-будь невеликий, притім чисто практичний, османський словник, що його авторство приписує Локоч Келекянові¹⁾; а без класичного для філологів чотирохтомового „Опыта словаря тюркскихъ нарѣчий“ В. Радлова К. Локоч перебувсь, і не видко навіть, щоб він про нього відав. Взагалі знати, що працював Локоч хоч і багато, та на-швидку.

Не диво, що й німецькі рецензенти, хоч узагалі прихильно поставилися до Локочевого „*Etymologisches Wörterbuch*“, всі позазначали чимало лакун²⁾, а слов'янські висловили суд доволі суворий³⁾. Надто мало дає Локочів „*Etymologisches Wörterbuch*“ для тих тюркських чи потюрчених слів, які повніходили до мови нашої, української. Дарма там шукати пояснення не тільки для якихось слів рідкіших, приміром з побуту чабанського або старокозацького⁴⁾, ба густо-часто не повносив Локоч до свого словника навіть найзвичайніших слів щоденного хатнього побуту⁵⁾. Ха-

¹⁾ На правду ж автор того турецько-французького словника є не Келекян, а Самі-бей. Див. у нас ст. 129.

²⁾ Рецензії на Локоча дали німецькі орієнталісти Е. Littmann в „Deutsche Literaturzeitung“ 1927, № 30 (стовп. 1443-1451), W. Printz в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“ 1927, т. 81 (ст. 311-312), H. Rust в „Orientalistische Literaturzeitung“ 1928, № 3 (ст. 175-184).

³⁾ Див. рец. А. Соболевського на Локоча в академічних „Ізвѣстіяхъ по русскому языку и словесности“ 1929 (т. II), кн. 1, ст. 846-847. Не видко високої думки про книжку К. Локоча і у Т. Ковалльського в юбілейній збірці Розвадовського (Крак. 1927, т. II, ст. 349).

⁴⁾ От, у Локоча ми не знайдемо ані чабанської палиці-, „гирлянди“, ані козацької військової частини, що звалася „пирка“ (з тюрко-арабського „փրկ“ = дивізія), то що.

⁵⁾ Природня річ, що й слова „хата“ нема в Локоча, хоч його етимологію (іранську) з'ясував у спеціальній статейці Хв. Корш: „Опыты объяснения заимствованныхъ словъ въ русскомъ языке“ — в „Ізвѣстіяхъ“ (Bulletin) рос. Акад. Наук, сер. VI, 1907 (ст. 755-768).

рактеристично, що лінгвіст Локоч не може дати собі ради з українською буквою „г“. Иноді він її читає, як „h“, і тоді каже, що перське „пānbāh“ дало у росіян „бутага“, а у „малорусів“ дало воно „батаха“ або „бутана“ (ст. 130); иноді ж лінгвіст Локоч читає нашу букву „г“ за „g“ — і тоді підносить своїм читачам звістку, що перське „хārbuz“ перейшло у росіян в „арбуз“, а у малорусів (klruss.) в „garbuz“ (ст. 65), або що арабське „ма'зан“ дало в „малоруській“ мові „tagazyn“ (ст. 108).

Одне слово, Локочів „Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs“ 1927 ані в найменшій мірі не замінив собою давнього Міклошича і зможе, хіба, стати за малий початок великої майбутньої етимологічної праці, яку ще доведеться переробити чи тому самому К. Локочеві, чи цілій колективі спеціалістів-лінгвістів.

Вплив од тюркських мов на інші, особливо на слов'янські, був не тільки лексичний: він торкається і граматики.

Позичалися од тюрків часом і їхні суфікси, принаймні для номен agentis улюблена тюркська кінцівка „чи“ або „джы“. Вже ж бо і в староболгарській („церковно-слов'янській“) мові знаємо ми слова „канинчий“ та „крымчий“, де „чи“ природно пояснюється лише тюркським увпливом, а всі спроби дати для того „-чи“ слов'янську етимологію виходять силувані. — Улюблене тюркське формування паристих слів (Reimwörter) з початковим звуком „м“ в розумінні „і таке інше“, „то що“ — воно одбилося в усіх мовах цілого світу¹⁾. — Нераз можна на слов'янських мовах сконстатувати тюркський вплив синтактичний або фразеологічний²⁾, надто в піснях, де одбивається часом давня фразеологія, що тепер уже зникла чи зникає. Наприклад, про тютюн скажуть теперішні українці (так, як по російські), що вони тютюн „курять“ („палять“, „заживають“), або комусь „дають покурити“, а в обрядових піснях (прим. у весняному похороні зімового Кострубонька) жінка голосить, що вона для Кострубонька „тютюн купувала, тютюном напувала, тютюном міцним напоїла“³⁾, себто давала йому покурити тютюну; у турецькій мові (і в інших східніх) інакше й не кажуть про тютюн, як те, що його „п'ють“ (по тур. „тютюн ічерлер“), а „давати покурити“ звється в східніх мовах „напувати тютюном“. Або от в українській мові „батько та мати“ разом звуться „батьки“ (досл. „отці“), так само як і в еспанській мові „padres“ (= „отці“) значить „батько і мати“. Еспанці, нема сумніву, позичили цей зворот безпосередньо од арабів⁴⁾; українці, швидче можна думати,

¹⁾ Див. про це мою студію: „Калач-малач, кішміш-мішміш“ у моїй збірці „Розвідки, статті та замітки“ (Київ 1928), ст. 138-148.

²⁾ На це звернув увагу Міклошич: Ueber die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südosteuropäischen Sprachen — в „Sitzungsberichte“ (філос.-істор. кл.) віденської Акад. Наук, т. 120.

³⁾ А. Кримський: Звіногородщина, т. I (Київ 1930), ст. 322-324.

⁴⁾ замінивші, натурально, арабське dualis на своє pluralis, бо dualis в еспанській мові нема. По арабські це дуже відомий зворот. „Місяць і сонце“ (аль-камар wa ш-шам) можна замінити через „обидва місяці i“ (аль-камардн); Алієві сини Хасан і Хосейн інакше звуться „обидва Хасанн“ (аль-Хасандн); „батько i мати“ (аль-аб wa ль-омм) частіш чуються, як „обидва батьки“ (аль-абашдн). Вульгарно: „камарейн, Хасанейн, абавейн“.

не перебулися тут без посередництва мови татарської або турецької, яка своєю дорогою запозичила „ебевейн“ (= „батьки“, себто „батько й мати“) з мови арабської.

Тільки ж царина дослідів над тюркськими граматичними впливами досі розроблялася обмаль, і поле досліду лежить, можна сказати, облогом. Вищезгаданая давня стаття Фр. Міклошича (ширшого характеру) та недавня дуже побіжна (й спеціально-вузька) замітка Н. Дмитрієва (1928!) — то, здається, чи не буде й усе, що досі ми маємо на цю тему.

Завважений пропуск.

На ст. 146 до згадки про А. Попелюсевського „Руководство для изучения туркменского языка“ треба додати: „Ашхабад 1929 (379 ст.)“.

¹⁾ Н. Дмитрієв: Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию — в „Докладах“ Академии Наук СССР 1928, В, ст. 17-22.

ДЕШОЄ:

Стор.

- I. Що таке „туркські” народи? 113-118

Всіх тюрків досі об’єднує мова. Нема тепер єдиного тюркського фізичного типу (ст. 113-114) та єдиного тюркського побуту і культури (ст. 114-115). Іслям, як переважна національна віра у тюрків (ст. 115). Скільки всіх тюрків на світі (ст. 115-116) і в СРСР? (ст. 116-118).

- II. Що таке „туркські мови“? 118-120

Лінгвістична приналежність тюркської сім’ї мов; урало-алтайська гіпотеза (ст. 118). Деякі типові особливості алтайської групи (ст. 118-120). Становище якутів та чувашів (ст. 120).

- III. Як класифікуються тюркські мови? 120-124

Дуже неоднакові системи для класифікування тюркських наріччів; пестарілій погляд Ремюза та інш. (ст. 120-121). Система Вамбері та Авг. Мюллера (ст. 121). Скептичні думки Вінклера (ст. 121-122). Класифікація Радлова (ст. 122-123), Корша (ст. 123) та Самойловича (ст. 123-124).

- IV. Головні підсобні праці для ознайомлення з граматикою та лексикологією південно-західніх (або огузьких) тюркських наріччів: а) османли 124-131

- V. Османська діялектологія 131-138

Літературно-інтелігентна османська мова столиці Стамбула (ст. 131-132) і провінційні наріччя Малої Азії (Анатолії, ст. 132-136) та Балканського півострова (ст. 136-138). Дві слові про „татарське“ південноберегове наріччя в Криму (ст. 138).

- VI. Праці, що аналізують османську мову в її історичному минулому 138-141

- VII-VIII. 6-в) Дві інші південно-західні (огузькі) мовні парості 141-147

Мова азербайджанська („азері“), її записи, граматики та словники (ст. 141-145). Мова туркменська (ст. 145-147).

- IX. Які наріччя в татар у Криму? 147-151

Неоднакові групи татарських наріччів у Криму — на надбережному й гірському півдні (ст. 147-149) та на степовій півночі півострова (ст. 149-150). Стан дослідів над ними (ст. 150-151).

X. Тюркські рештки в степовій Україні та поблизу її . 151-158

Лінгвістичні досліди над тюркськими зостанками по території степової України, Литви-Білорусі та Галичини з Поділлям: маріупільські тюркомовні греки (ст. 151-153), басарабські гагаузи (ст. 153), ногайці (ст. 158), литовські татари (ст. 153-155), литовські і волинсько-галицькі караїми (ст. 155-157), тюркомовні подільсько-галицькі вірмени (ст. 157-158). Питання про мову давніх половців та татар Золотої Орди (ст. 158).

XI. Про половецьку мову 158-165

Джерела для знайомості з половецькою (куманською, кипчакською) мовою: а) староруські (ст. 158-160), б) арабські (ст. 160-161), в) Codex Cumanicus 1303 р. (ст. 161-163). Яке з теперішніх тюркських нарічів найбільше в собі заховало слідів половецьких? (ст. 163-164); чи не найвиразніший такий нашадок мова караїмів Литви та Галичини? (ст. 165).

XII. Говірки північного Кавказу 165-167

Про досліди над тюркськими наріччями кавказько-астраханських степів і інших місць з північного Кавказа: ногайці (ст. 165-166), кумики, балкари та карачаївці (ст. 166-167).

XIII-XVI. Мова татар на Новоліжі та в близькому Сибіру . 167-175

Питання про поволжські діялекти (ст. 167-168). Бібліографія мови татар „казанських“ з „крашенами“ (ст. 168-171), „казимівцями“ та мишарями (або мещеряками) (ст. 171-172). Тентярі й башкири (ст. 172). Киргиз-казаки (ст. 173-174). Більшість сибірських татар: тобольці і інші (ст. 174-175).

XVII. Далекий Сибір та сусіднє узгравиччя 175-176

Тюрки далекого (східнього) Сибіру: алтайці-обрати (ст. 175), абаканські або минусинські татари (ст. 175-176), уряхайці й ін. (ст. 176), — наскільки їх вивчено?

XVIII. Середньоазійські (староджагатайське і новоджагатайське) наріччя 176-183

Тюркські мови Середньої Азії (ст. 176-177); дещо з бібліографії джагатайської вмерлої мови (ст. 177-178). Бібліографія дослідів над наріччями Туркестана західнього: мова узбецька, сартьська (ст. 178-180). Таранчі (ст. 180-181). Вивчення мов Туркестана східнього (кашгарського, китайського) та тюркських оаз у Монголії (ст. 181-183).

XIX. Бібліографія студій над мовою якутською та чувашською 183-186

XX. Найстаріші тюркські пам'ятники, немусулманські . . 186-190

Орохоно-сінісейські „руни“ VI-IX в. (ст. 186-188). Пам'ятники старо-уйгурські — епіграфічні в Монголії VIII-IX в. (ст. 188-189) та історико-літературні маніхейські, християнські, буддійські в східному Туркестані (ст. 189-190).

XXI. Середньо-туркські пам'ятники, мусулманського характеру 190-194

Найдавніші мусулманські писання тюркською мовою: „Qutadgu білгі“ XI в. (ст. 190-192) та ін. Арабо-туркський словник Махмуда Кашгарського

XI в., як джерело для нашої знайомості з тюркськими мовами середнього періоду (ст. 192-193). Наскільки обслідувано пам'ятки мови XII-XIV в.? (ст. 193-194).	
XXII. Де що про різні альфабети, примінювані для тюркських мов — од орхоно-енісейських „рун“ до найновішої „уніфікованої“ латинки	194-198
XXIII. Тюркологічні праці загального характеру, од Бетлінга до наших часів	198-201
XXIV. Про тюркські впливи в мовах слов'янських та європейських	202-209
